'સસ્તું' સાહિત્ય' એટલે 'ઊંચામાં ઊંચું' સાહિત્ય'

શ્રી મોક્ષમાળા

(શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત)

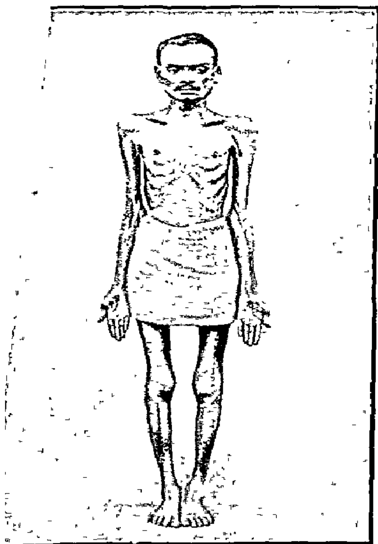
★

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઇ-૨

★

સવા રૂપિયો

પ્રત : ૫૫૦૦
સંવત : ૨૦૦૧

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

વર્ષ ૩૩ મું ★ વિ૦ સં૦ ૧૯૫૬

નિવેદન

જૈનોનો ધર્મ જૂનો છે. તેના સિદ્ધાંતો વિશિષ્ટ અને ઉચ્ચતર છે. આર્યધર્મથી તે ઘણો જુદો છે એમ કહેનારાઓને હવે આ પુસ્તકમાંથી પોતાનો મત ફેરવવાની તક મળશે. આર્યધર્મની શાખાઓ અને મતમતાંતરોમાં જેટલો ફરક છે, તેટલો આર્યધર્મ (ગીતા અને ઉપનિષદમાં કહેવાયલો) અને જૈન ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતોમાં નથી એમ અમારું માનવું છે. માણસને સ્વાર્થમાંથી—વિષયમાંથી ઉચ્ચ માર્ગે લઈ જઈને આત્મતત્ત્વની ઓળખ કરવામાં સહાય આપે તે જ જો કસોટી હોય તો આ પુસ્તકમાં અપાયલો બોધ ઉત્કૃષ્ટ છે એમ કહેવું જ જોઈએ.

ઐતિહાસિક સમયમાં જૈનો, શિવમતવાળાઓ અને બુદ્ધના અનુયાયીઓ વચ્ચે વાદવિવાદો અને ચર્ચા થયેલી; તેનો આછો આભાસ આ પુસ્તકમાં બેત્રણ સ્થળે આવી જાય છે. પણ અવધૂત* ભગવાન દત્તાત્રેયના શિક્ષણ મુજબ જ્યાં જ્યાંથી ઊંચો ઉપદેશ મળે ત્યાં ત્યાંથી લઈ લેવો એ જ અમારી ભલામણ છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે જ એક સ્થળે આ પુસ્તકમાં કહ્યું છે: "જૈનમતપ્રવર્તકો પ્રતિ મારે કંઈ રાગબુદ્ધિ નથી, કે એ મારે પક્ષપાતે હું કંઈ પણ તમને કહું; તેમ જ અન્ય મત પ્રવર્તકો પ્રતિ મારે કંઈ વૈરબુદ્ધિ નથી કે મિથ્યા એનું ખંડન કરું; બન્નેમાં હું તો મંદમતિ મધ્યસ્થરૂપ છું."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રખર ચિંતક, વિચારક અને શિક્ષક હતા. તેમની છાપ તેમના સમાગમમાં આવનારાઓ ઉપર ખૂબ જ પડી હતી. મહાત્મા ગાંધીજીને તેમનો પરિચય હતો; એટલું જ નહિ પણ તેમના વિચારોની છાયા તેમના જીવન પર પણ પડેલી છે, એ વાત આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં અપાયેલી તેમની પ્રસ્તાવનામાંથી મળી રહે છે.

---

* 'ભગવાન દત્તાત્રય' રચિત અવધૂત ગીતા આ સંસ્થા તરફથી પ્રકટ થયું છે. પાન–૧૫૨, મૂલ્ય રૂા. ૧)

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના પ્રેમી અને ભક્ત સ્વ૦ છોટાલાલ મલુકચંદના સ્મરણાર્થે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાની તેમના કેટલાક મિત્રો અને સ્નેહીઓની ઇચ્છાને માન આપીને તેમ જ પુસ્તકની ઉત્તમતા અને ઉપયોગિતા લક્ષમાં લઈને આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતાં અમને આનંદ થાય છે. આ પુસ્તક છપાવવા માટે સ્વ૦ છોટાલાલ મલુકચંદના સ્નેહીઓ અને મિત્રો તરફથી રૂ. ૧૦૦૦) મળ્યા છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપતાં અમને આનંદ થાય છે.

મુંબઈ, તા ૨૦-૧-૪૫

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)

પ્રસ્તાવના

મોક્ષમાળા અમે સોળ વરસ અને પાંચ માસની ઉમ્મરે ત્રણ દિવસમાં રચી હતી. ૬૭ મા પાઠ ઉપર શાહી ઢોળાઈ જતાં તે પાઠ ફરી લખવો પડ્યો હતો, અને તે ઠેકાણે 'બહુ પુણ્યકેરા પુંજથી'નું અમૂલ્ય તાત્ત્વિક વિચારનું કાવ્ય મૂક્યું હતું.

જૈનમાર્ગને યથાર્થ સમજાવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કંઈ પણ ન્યૂનાધિક તેમાં કહ્યું નથી. વીતરાગ માર્ગપર આબાલવૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું બીજ હૃદયમાં રોપાય તેવા હેતુએ બાલાવબોધરૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમૂનો આપેલ છે. એનો પ્રજ્ઞાવબોધભાગ ભિન્ન છે તે કોઈ કરશે.

મોક્ષમાળાના પાઠ અમે ગાપીમાપીને લખ્યા છે. ફરી આવૃત્તિ અંગે સુખ ઊપજે તેમ પ્રવર્તો. કેટલાંક વાક્ય (અંડરલાઈન) નીચે લીટી દોરી છે, તેમ કરવા જરૂર નથી. શ્રોતા-વાંચકને પ્રતીતિ સુધી આપવા અભિપ્રાયે ન દોરવા લક્ષ રાખવું. શ્રોતા-વાંચકમાં પોતાની મેળે અભિપ્રાય ઊગતા દેવો, સારાસાર તોલ કરવાનું વાંચનાર-શ્રોતાના પોતાના પર છોડી દેવું. આપણે તેમને દોરી તેમને પોતાને ઊગી શકે એવા અભિપ્રાયને થંભી ન દેવો.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો

લે. મહાત્મા ગાંધીજી

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના પત્રો અને લખાણોની આ આવૃત્તિને સારુ પ્રસ્તાવના લખવાની માગણી મારી પાસે જેને હું મારા વડીલ ભાઈ સમા ગણું છું એવા શ્રી. રેવાશંકર જગજીવને કરી તેનો હું ઇનકાર નથી કરી શક્યો. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં લખાણોની પ્રસ્તાવનામાં શું લખવું એ વિચારતાં મને એમ લાગ્યું કે તેમનાં સ્મરણોનાં થોડાં પ્રકરણો મેં યરોડાના કેદખાનામાં લખ્યાં તે આપું તો બે અર્થ સરે. એક તો જે પ્રયાસ મેં જેલમાં કર્યો તે અધૂરો છતાં કેવળ ધર્મવૃત્તિથી લખાયલો હોવાથી મારા જેવા મુમુક્ષુને તેનો લાભ મળે અને બીજે જેઓને શ્રીમદ્‌નો પરિચય ન થયો હોય તેઓને તેમનો કંઇક પરિચય મળે અને તેથી તેમનાં કેટલાંક લખાણો સમજવામાં મદદ મળે.

નીચેનાં પ્રકરણો તો અધૂરાં છે. હું પૂરાં કરી શકું એવું મને ભાસતું નથી, કેમકે અવકાશ મળે તોયે જે મેં લખ્યું છે તેનાથી આગળ બહુ વધવાની મારી ઇચ્છા નથી થતી તેથી છેલ્લું પ્રકરણ જે અધૂરું રહ્યું તેને પૂરું કરી તેમાં કેટલીક વસ્તુનો સમાવેશ કરી દેવા ઇચ્છું છું.

એ પ્રકરણોમાં એક વિષયનો વિચાર નથી થયો, તે વાંચનારની પાસે રજૂ કરવો ઇષ્ટ ગણું છું. કેટલાક એમ કહે છે કે શ્રીમદ્ પચીસમા તીર્થંકર થઈ ગયા. કેટલાક એમ માને છે કે તેમણે મોક્ષ મેળવી લીધો. આ બન્ને માન્યતા અયોગ્ય છે એમ મને લાગે છે. એ માન્યતા ધરાવનારા શ્રીમદ્‌ને ઓળખતા નથી. અથવા તીર્થંકરની અથવા મુક્ત પુરુષની વ્યાખ્યા બીજી કરે છે. આપણા પ્રિય સારુ પણ આપણે સત્યને હળવું કે સસ્તું ન કરીએ. મોક્ષ અમૂલ્ય વસ્તુ છે. મોક્ષ આત્માની અંતિમ સ્થિતિ છે. મોક્ષ એવી મોંઘી વસ્તુ છે કે તે મેળવતાં જેટલો પ્રયત્ન સમુદ્ર તીરે બેસી એક સળી લઈ તેની ઉપર એક એક બિંદુ ચડાવી સમુદ્ર ઉલેચનારને કરવો પડે અને ધીરજ રાખવી પડે તેના કરતાંયે વિશેષની આવશ્યકતા છે. એ મોક્ષનું

સંપૂર્ણ વર્ણન અસંભવિત છે. તીર્થંકરને મોક્ષ પૂર્વેની વિભૂતિઓ સહજ પ્રાપ્ત હોય. આ દેહે મુક્ત પુરુષને રોગાદિ હોય નહિ, નિર્વિકારી શરીરમાં રોગ સંભવતો નથી. રાગ વિના રોગ હોય નહિ. જ્યાં વિકાર ત્યાં રાગ રહેલો જ હોય. જ્યાં રાગ ત્યાં મોક્ષ સંભવે નહિ. મુક્ત પુરુષને જોઈતી વીતરાગતા, કે તીર્થંકરની વિભૂતિઓ, શ્રીમદ્‌ને પ્રાપ્ત નહોતી થઈ. સામાન્ય મનુષ્યોના પ્રમાણમાં શ્રીમદ્‌ની વીતરાગતા અને વિભૂતિઓ ઘણી વધારે હતી. તેથી આપણે તેમને લૌકિક ભાષામાં વીતરાગ અને વિભૂતિમાન કહીએ, પણ મુક્ત પુરુષને સારુ કલ્પાયેલી વીતરાગતાને અને તીર્થંકરની વિભૂતિઓને શ્રીમદ્‌ નહોતા પહોંચી શકયા, એવો મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે. આ કંઈ એક મહાન અને પૂજ્ય વ્યક્તિનો દોષ બતાવવાને સારુ નથી લખતો, પણ તેમને અને સત્યને ન્યાય મળવા ખાતર લખું છું. આપણે સંસારી જીવો છીએ ત્યારે શ્રીમદ્‌ અસંસારી હતા. આપણને અનેક યોનિઓમાં ભટકવું પડશે ત્યારે શ્રીમદ્‌ને કદાચ એક જન્મ બસ્ થાઓ. આપણે કદાચ મોક્ષથી દૂર ભાગતા હોઈશું ત્યારે શ્રીમદ્‌ વાયુવેગે મોક્ષ તરફ ધસી રહ્યા હતા. આ થોડો પુરુષાર્થ નથી. એમ છતાં મારે કહેવું જોઈએ કે શ્રીમદ્‌ જે અપૂર્વ પદનું તેમણે પોતે સુંદર વર્ણન કર્યું છે તે પામી નહોતા શકયા. તેમણે જ કહ્યું છે કે તેમના પ્રવાસમાં તેમને સહરાનું રણ વચમાં આવ્યું તે ઓળંગવું બાકી રહી ગયું. પણ શ્રીમદ્‌ રાજચંદ્ર અસાધારણ વ્યક્તિ હતા. તેમનાં લખાણ એ તેમના અનુભવનાં બિંદુ સમાં છે. તે વાંચનાર વિચારનાર અને તે પ્રમાણે ચાલનારને મોક્ષ સુલભ થાય, તેના કષાયો મોળા પડે, તેને સંસાર વિષે ઉદાસીનતા આવે, તે દેહનો મોહ છોડી આત્માર્થી બને.

આટલા ઉપરથી વાંચનાર જોશે કે શ્રીમદ્‌નાં લખાણ અધિકારીને સારુ છે. બધા વાંચનાર તેમાં રસ નહિ લઈ શકે. ટીકાકારને તેની ટીકાનું કારણ મળશે, પણ શ્રદ્ધાવાન તો તેમાંથી રસ જ લૂંટશે. તેમનામાં સત્‌ નીતરી રહ્યું છે એવો મને હમેશાં ભાસ આવ્યો છે. તેમણે પોતાનું જ્ઞાન બતાવવા સારુ એક પણ અક્ષર નથી લખ્યો. લખનારનો હેતુ વાંચનારને પોતાના આત્માનંદમાં ભાગીદાર બનાવવાનો હતો.

જેને આત્મક્લેશ ટાળવો છે, જે પોતાનું કર્તવ્ય જાણવા ઉત્સુક છે. તેને શ્રીમદ્‌નાં લખાણોમાંથી બહુ મળી રહેશે, એવો મને વિશ્વાસ છે—પછી ભલે તે હિંદુ હો કે અન્યધર્મી.

અને આવા અધિકારીને તેમનાં થોડાં સ્મરણોની મેં કરેલી યાદી ઉપયોગી થઈ પડશે એ આશાએ તે સ્મરણોને આ પ્રસ્તાવનામાં સ્થાન આપું છું.

પ્રકરણ ૧ : પ્રાસ્તાવિક

જેનાં પવિત્ર સ્મરણો લખવાનો હું આરંભ કરું છું તે સ્વ. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જન્મતિથિનો આ દિવસ છે. એટલે કાર્તિકી પૂર્ણિમા (સં. ૧૯૭૯). મારો પ્રયત્ન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું જીવનચરિત્ર લખવાનો નથી. એ કાર્ય મારી શક્તિની બહાર છે. મારી પાસે સામગ્રી નથી. જીવનચરિત્ર લખવું હોય તો હું તેમની જન્મભૂમિ વવાણિયા બંદરમાં કેટલોક વખત ગાળું, તેમનું રહેવાનું મકાન તપાસું, તેમનાં રમવાભમવાનાં સ્થાનો જોઉં, તેમના બાળમિત્રોને મળું, તેમની નિશાળમાં જઈ આવું, તેમના મિત્રો, અનુયાયીઓ, સગાં-સંબંધીઓને મળું, તેમની પાસેથી જાણવાનું જાણી લઉં ને પછી જ લખવાનો આરંભ કરું. આમાંની કોઈ વસ્તુનો મને પરિચય નથી.

પણ સ્મરણો લખવાની મારી શક્તિ અથવા યોગ્યતા વિષે મને શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે. અવકાશ હોય તો તેમનાં સ્મરણો લખું એવો ઉદ્‌ગાર મેં એકથી વધારે વખત કાઢેલો મને યાદ છે. તેમના એક શિષ્ય કે જેમને સારુ મારા મનમાં ઘણું માન છે, તેમણે તે સાંભળેલું અને આ આરંભ મુખ્યત્વે તેમને સંતોષવાને ખાતર છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેમને હું રાયચંદભાઈ અથવા કવિ એવા નામથી પ્રેમ અને માનપૂર્વક બોલાવતો તેમનાં સ્મરણો લખી તેનું રહસ્ય મુમુક્ષુ પાસે મૂકવું એ મને ગમે. હવે તો મારો પ્રયાસ કેવળ મિત્રને સંતોષવા પૂરતો છે. તેમનાં સ્મરણોને હું ન્યાય આપી શકું તેને સારુ મને જૈન માર્ગનો સારો પરિચય હોવો જોઈએ. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ

કે તે નથી. તેથી મારું દૃષ્ટિબિંદુ હું અત્યંત સંકુચિત રાખવાનો છું. જે જે સ્મરણોની મારા જીવન ઉપર છાપ પડી છે તેની નોંધ અને તેમાંથી જે શિક્ષણ મને મળ્યું છે, તે જ આપી હું સંતોષ માનીશ. કદાચ જે લાભ મને મળ્યો તે અથવા તેવો તે સ્મરણોમાંથી વાંચનાર મુમુક્ષુને પણ મળે.

'મુમુક્ષુ' શબ્દ મેં ઇરાદાપૂર્વક વાપર્યો છે. બધી જાતના વાંચનારને સારુ આ પ્રયાસ નથી. મારી ઉપર ત્રણ પુરુષોએ ઊંડી છાપ પાડી છે. ટોલ્સ્ટોય, રસ્કિન અને રાયચંદભાઈ. ટોલ્સ્ટોયની તેમના અમુક પુસ્તક દ્વારા અને તેમની સાથેના થોડા પત્રવ્યવહારથી, રસ્કિનની તેના એક જ પુસ્તક 'અન્ટુ ધિ લાસ્ટ' જેનું ગુજરાતી નામ 'સર્વોદય' મેં રાખ્યું છે, અને રાયચંદભાઈની તેમની સાથેના ગાઢ પરિચયથી. હિંદુ ધર્મમાં મને શંકા પેદા થઈ તે સમયે તેના નિવારણમાં મદદ કરનાર રાયચંદભાઈ હતા. સને ૧૮૯૩ની સાલમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું કેટલાક ખ્રિસ્તી સજ્જનોના ખાસ સંબંધમાં આવેલો. તેમનું જીવન સ્વચ્છ હતું. તે ધર્મચુસ્ત હતા. બીજા ધર્મવાળાને ખ્રિસ્તી થવા સમજાવવા એ તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો. જોકે મારો તેમની સાથે સંબંધ વ્યાવહારિક કાર્યને જ અંગે થયેલો તોપણ તેમણે મારા આત્માના કલ્યાણ અર્થે ચિંતા કરવા માંડી. મારું એક કર્તવ્ય હું સમજી શક્યો. જ્યાંસુધી હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય હું પૂરું જાણી લઉં અને તેનાથી મારા આત્માને અસંતોષ ન થાય ત્યાંસુધી મારા જન્મનો ધર્મ મારે ન જ તજવો જોઈએ. તેથી મેં હિંદુ અને બીજાં ધર્મપુસ્તકો વાંચવાં શરૂ કર્યાં. ખ્રિસ્તી મુસલમાની પુસ્તકો વાંચ્યાં. લંડનમાં થયેલા અંગ્રેજ મિત્રોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમની આગળ મારી શંકાઓ મૂકી, તેમ જ હિંદુસ્થાનમાં જેઓની ઉપર મારી કંઈ પણ આસ્થા હતી, તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમાં રાયચંદભાઈ મુખ્ય હતા. તેમની સાથે તો મને સરસ સંબંધ બંધાઈ ચૂક્યો હતો. તેમના પ્રત્યે માન હતું તેથી તેમની મારફતે જે મળી શકે તે મેળવવા વિચાર કર્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે હું શાંતિ પામ્યો. હિંદુ ધર્મમાં મને જે જોઈએ

તે મળે એમ છે, એવો મનને વિશ્વાસ આવ્યો. આ સ્થિતિને સારુ રાયચંદભાઈ જવાબદાર થયા એટલે મારું માન તેમના પ્રત્યે કેટલું વધ્યું હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ વાંચનારને કંઈક આવશે.

એમ છતાં મેં એમને ધર્મગુરુ નથી માન્યા. ધર્મગુરુની તો શોધ જ કર્યા કરું છું. અને હજુ સુધી મને બધાને વિષે જવાબ 'આ નહિ' એમ જ મળ્યો છે. એવા સંપૂર્ણ ગુરુ મળવાને સારુ અધિકાર જોઈએ, તે ક્યાંથી કાઢું?

પ્રકરણ ૨ જું : પરિચય

રાયચંદભાઈની સાથે મારી ઓળખાણ સન ૧૮૯૧ ના જુલાઈ માસમાં જે દિવસે હું વિલાયતથી પાછો ફરી મુંબઈ પહોંચ્યો તે જ દિવસે થઈ. એ દિવસોમાં દરિયામાં તોફાન હોય છે. તેથી આગબોટ મોડી પહોંચેલી ને રાત પડી ગઈ હતી. મારો ઉતારો દાક્તર–બૅરિસ્ટર અને રંગુનના પ્રખ્યાત ઝવેરી પ્રાણજીવનદાસને ત્યાં હતો. રાયચંદભાઈ તેમના વડીલભાઈના જમાઈ થાય. દાક્તરે જ પરિચય કરાવેલો. તેમના બીજા વડીલભાઈ ઝવેરી રેવાશંકર જગજીવનદાસની ઓળખ પણ તે જ દિવસે થઈ. દાક્તરે રાયચંદભાઈને 'કવિ' કહી ઓળખાવ્યા અને મને કહ્યું, કવિ છતાંએ અમારી સાથે વેપારમાં છે. તેઓ જ્ઞાની છે, શતાવધાની છે! કોઈએ સૂચના કરી કે મારે કેટલાક શબ્દો તેમને સંભળાવવા ને તેઓ તે શબ્દો ગમે તે ભાષાના હશે તોપણ જે ક્રમમાં હું બોલ્યો હઈશ તે જ ક્રમમાં પાછા કહી જશે. મને આ સાંભળીને આશ્ચર્ય થયું. હું તો જુવાનિયો, વિલાયતથી આવેલો, મારા ભાષાજ્ઞાનનો પણ ડોળ; મને વિલાયતનો પવન ત્યારે કાંઈ ઓછો ન હતો. વિલાયતથી આવ્યા એટલે ઊંચેથી ઊતર્યા. મેં મારું બધું જ્ઞાન ઠલવ્યું અને જુદી જુદી ભાષાના શબ્દો પ્રથમ તો મેં લખી કાઢ્યા. કેમકે મને ક્રમ ક્યાં યાદ રહેવાનો હતો? અને પછી તે શબ્દો હું વાંચી ગયો. તે જ ક્રમમાં રાયચંદભાઈએ હળવેથી એક પછી એક બધા શબ્દો કહી દીધા. હું રાજી થયો, ચકિત થયો અને કવિની સ્મરણશક્તિ વિષે મારો ઊંચો અભિપ્રાય બંધાયો.

વિલાયતનો પવન હળવો પાડવા સારુ આ અનુભવ સરસ થયો ગણાય.

કવિને અંગ્રેજી જ્ઞાન મુદ્દલ ન હતું. તેમની ઉંમર તે વખતે પચીસથી ઉપર ન હતી. ગુજરાતી નિશાળમાં પણ થોડો જ અભ્યાસ કરેલો. છતાં આટલી સ્મરણશક્તિ, આટલું જ્ઞાન અને આટલું તેમની આસપાસના તરફથી માન. આથી હું મોહાયો. સ્મરણશક્તિ નિશાળમાં નથી વેચાતી, જ્ઞાન પણ નિશાળની બહાર જો ઇચ્છા થાય–જિજ્ઞાસા હોય–તો મળે અને માન પામવાને સારુ વિલાયત કે ક્યાંયે જવું નથી પડતું. પણ ગુણને માન જોઈએ તો મળી રહે છે, એ પદાર્થપાઠ મને મુંબઈ ઊતરતાં જ મળ્યો.

કવિની સાથેનો આ પરિચય બહુ આગળ ચાલ્યો. સ્મરણશક્તિ ઘણાની તીવ્ર હોય, તેથી અંજાવાની કશી જરૂર નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ ઘણાને જોવામાં આવે છે. પણ જો તે સંસ્કારી ન હોય તો તેમની પાસેથી ફૂટી બદામ પણ નથી મળતી. સંસ્કાર સારા હોય ત્યાં જ સ્મરણશક્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મેળાપ શોભે અને જગતને શોભાવે. કવિ સંસ્કારી જ્ઞાની હતા.

પ્રકરણ ૩ : વૈરાગ્ય

> અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે,
> ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો,
> સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,
> વિચરશું કવ મહત્પુરુષને પંથ જો ?
> સર્વ ભાવથી ઔદાસિન્ય વૃત્તિ કરી,
> માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો,
> અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ;
> દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ જોય જો. અપૂર્વ૦

રાયચંદભાઈના ૧૮ વર્ષની ઉંમરે નીકળેલા અપૂર્વ ઉદ્ગારની આ પહેલી બે કડીઓ છે.

જે વૈરાગ્ય એ કડીઓમાં ઝળહળી રહ્યો છે તે મેં તેમના બે

વર્ષના ગાઢ પરિચયમાં ક્ષણે ક્ષણે તેમનામાં જોયેલો. તેમના લખાણોની એક અસાધારણતા એ છે કે પોતે જે અનુભવ્યું તે જ લખ્યું છે. તેમાં ક્યાંયે કૃત્રિમતા નથી. બીજાની ઉપર છાપ પાડવા સારુ એક લીટી સરખી પણ લખી હોય એમ મેં નથી જોયું. તેમની પાસે હમેશાં કંઈક ધર્મ-પુસ્તક અને એક કોરી ચોપડી પડેલાં જ હોય. એ ચોપડીમાં પોતાના મનમાં જે વિચાર આવે તે લખી નાખે. કોઈ વેળા ગદ્ય ને કોઈ વેળા પદ્ય, એવી રીતે જ 'અપૂર્વ અવસર' પણ લખાયેલું હોવું જોઈએ.

ખાતાં, બેસતાં, સૂતાં, પ્રત્યેક ક્રિયા કરતાં તેમનામાં વૈરાગ્ય તો હોય જ. કોઈ વખત આ જગતના કોઈ પણ વૈભવને વિષે તેમને મોહ થયો હોય એમ મેં નથી જોયું.

તેમની રહેણીકરણી હું આદરપૂર્વક પણ ઝીણવટથી તપાસતો. ભોજનમાં જે મળે તેથી સંતુષ્ટ રહેતા. પહેરવેશ સાદો, પહેરણ અંગરખું, ખેસ, ગરમ સુતરો ફેંટો ને ધોતી. એ કંઈ બહુ સાફ કે ઈસ્ત્રીબંધ રહેતાં એમ મને સ્મરણ નથી. ભોંયે બેસવું, ખુરસીએ બેસવું બન્ને સરખાં હતાં. સામાન્ય રીતે પોતાની દુકાનમાં ગાદીએ બેસતા.

તેમની ચાલ ધીમી હતી, અને જોનાર સમજી શકે કે ચાલતાં પણ પોતે વિચારમાં ગ્રસ્ત છે, આંખમાં ચમત્કાર હતો; અત્યંત તેજસ્વી, વિહ્વળતા જરાયે ન હતી. આંખમાં એકાગ્રતા લખેલી હતી. ચહેરો ગોળાકાર, હોઠ પાતળા, નાક અણીદાર પણ નહિ, ચપટું પણ નહિ, શરીર એકવડું, કદ મધ્યમ. વર્ણ શ્યામ. દેખાવ શાંત મૂર્તિનો હતો. તેમના કંઠમાં એટલું બધું માધુર્ય હતું કે તેમને સાંભળતાં માણસ થાકે નહિ. ચહેરો હસમુખો ને પ્રફુલ્લિત હતો. તેની ઉપર અંતરાનંદની છાયા હતી. ભાષા એટલી પરિપૂર્ણ હતી કે તેમને પોતાના વિચારો બતાવતાં કોઈ દિવસ શબ્દ ગોતવો પડ્યો છે, એમ મને યાદ નથી. કાગળ લખવા બેસે ત્યારે ભાગ્યે જ શબ્દ બદલતા મેં તેમને જોયા હશે; છતાં વાંચનારને એમ નહિ લાગે કે ક્યાંયે વિચાર અપૂર્ણ છે કે વાક્યરચના તૂટેલી છે. અથવા શબ્દની પસંદગીમાં ખોટ છે.

આ વર્ણન સંયમીને વિષે સંભવે. બાહ્યાડંબરથી મનુષ્ય વીતરાગી નથી થઈ શકતો. વીતરાગતા એ આત્માની પ્રસાદી છે. અનેક જન્મના પ્રયત્ને મળી શકે છે. એમ હરકોઈ માણસ અનુભવી શકે છે. રાગોને કાઢવાનો પ્રયત્ન કરનાર જાણે છે કે રાગરહિત થવું કેવું કઠિન છે. એ રાગરહિત દશા કવિને સ્વાભાવિક હતી એમ મારી ઉપર છાપ પડી હતી.

મોક્ષનું પ્રથમ પગથિયું વીતરાગતા છે. જ્યાંસુધી જગતની એક પણ વસ્તુમાં મન ખૂંચેલું છે, ત્યાંસુધી મોક્ષની વાત કેમ ગમે ? અથવા ગમે તો તે કેવળ કાનને જ—એટલે જેમ આપણને અર્થ જાણ્યા સમજ્યા વિના કોઈ સંગીતનો કેવળ સૂર જ ગમી જાય તેમ એવી માત્ર કર્ણપ્રિય ગમ્મતમાંથી મોક્ષને અનુસરનારું વર્તન આવતાં તો ઘણો કાળ વહી જાય. આંતર વૈરાગ્ય વિના મોક્ષની લગની ન થાય. એવી વૈરાગ્યલગની કવિની હતી.

પ્રકરણ ૪ : વ્યાપારી જીવન

વણિક તેહનું નામ, જેહ જૂઠું નવ બોલે;
વણિક તેહનું નામ, તોલ ઓછું નવ તોલે.
વણિક તેહનું નામ, બાપે બોલ્યું તે પાળે;
વણિક તેહનું નામ, વ્યાજ સહિત ધન વાળે.
વિવેક તોલ એ વણિકનું, સુલતાન તોલ એ શાવ છે;
વેપાર ચૂકે જો વાણિયો, દુઃખ દાવાનળ થાય છે.

—શામળ ભટ્ટ

સામાન્ય માન્યતા એવી હોય છે કે વેપાર અને પરમાર્થ અથવા ધર્મ એ બે નોખી ને વિરોધી વસ્તુ છે. વેપારમાં ધર્મ દાખલ કરવો એ ગાંડપણ છે. એમ કરવા જતાં બન્ને બગડે. આ માન્યતા જો ખોટી ન હોય તો આપણે કપાળે કેવળ નિરાશા જ લખેલી હોય.

એવી એક પણ વસ્તુ નથી, એવો એક પણ વ્યવહાર નથી કે જેમાંથી આપણે ધર્મને દૂર રાખી શકીએ.

ધાર્મિક મનુષ્યનો ધર્મ તેના પ્રત્યેક કાર્યમાં જણાવો જ જોઇએ એમ રાયચંદભાઇએ પોતાના જીવનમાં બતાવી આપ્યું હતું. ધર્મ કંઈ એકાદશીને દહાડે જ, પજ્જૂસણમાં જ, ઇદને દહાડે કે રવિવારે પાળવાનો, અથવા તો મંદિરોમાં, દેરાંઓમાં, દેવળોમાં ને મસ્જિદોમાંજ પાળવાનો, પણ દુકાનમાં કે દરબારમાં નહિ, એવો કોઈ નિયમ નથી; એટલું જ નહિ, પણ એમ કહેવું એ ધર્મને ન ઓળખવા બરોબર છે, એમ રાયચંદભાઈ કહેતા, માનતા, ને પોતાના આચારમાં બતાવી આપતા.

તેમનો વેપાર હીરામોતીનો હતો. શ્રી. રેવાશંકર જગજીવન ઝવેરીની સાથે ભાગીદાર હતા. સાથે કાપડની દુકાન પણ ચલાવતા. પોતાના વ્યવહારમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રામાણિકપણું જાળવતા એવી મારી ઉપર તેમણે છાપ પાડી હતી. તેઓ સોદા કરતા તે વખતે હું કોઈવાર અનાયાસે હાજર રહેતો. તેમની વાત સ્પષ્ટ અને એક જ હતી. 'ચાલાકી' જેવું હું કંઈ જોતો નહિ. સામેનાની ચાલાકી પોતે તરત કળી જતા. તે તેમને અસહ્ય લાગતી. એવે વખતે ભ્રૂકુટિ પણ ચડતી, ને આંખોમાં લાલાશ હું જોઈ શકતો હતો.

ધર્મકુશળ એ વ્યવહારકુશળ ન હોય એ વહેમ રાયચંદભાઇએ ખોટો સિદ્ધ કરી બતાવ્યો હતો. પોતાના વેપારમાં પૂરી કાળજી ને હુશિયારી બતાવતા. હીરામોતીની પરીક્ષા ઘણી ઝીણવટથી કરી શકતા. જો કે ઈંગ્રેજી જ્ઞાન તેમને નહોતું, છતાં પારિસ વગેરેના તેમના આડતિયા તરફથી આવેલા કાગળો, તારોના મર્મો તરત સમજી જતા, ને તેઓની કળા વર્તતાં વાર ન લાગતી. તેમણે કરેલા તર્કો ઘણે ભાગે સાચા પડતા.

આટલી કાળજી ને હુશિયારી છતાં વેપારની ધાલાવલી કે ચિંતા ન રાખતા. દુકાનમાં બેઠા પણ જ્યારે પોતાનું કામ પૂરું થઈ રહે એટલે ધર્મપુસ્તક તો પાસે પડ્યું જ હોય તે ઊઘડે અથવા પેલી પોથી કે જેમાં પોતાના ઉદ્ગારો લખતા તે ઊઘડે. મારા જેવા જિજ્ઞાસુ તેમની પાસે

રોજ આવ્યા જ હોય. તેમની સાથે ધર્મચર્ચા કરતાં આંચકો ન ખાય. વેપારને ટાણે વેપાર, ધર્મને ટાણે ધર્મ, અથવા એક જ વખતે એક જ કામ એ સામાન્ય ને સુંદર નિયમનું કવિ પાલન ન કરતા. પોતે શતાવધાની હોઈ તેનું પાલન ન કરે તે ચાલે. બીજાઓ તેમનો વાદ કરવા જાય તો એ ઘોડે ચડનાર જેમ પડે તેમ પડે જ. સંપૂર્ણ રીતે ધાર્મિક ને વીતરાગી પુરુષ પણ જે ક્રિયા જે કાળે કરતો હોય તેમાં જ તે લીન થાય એ યોગ્ય છે. એટલું જ નહિ પણ તેને તો એ જ શોભે. એ તેના યોગની નિશાની છે. એમાં ધર્મ છે. વેપાર અથવા એવી કોઈ પણ ક્રિયા જો કર્તવ્ય હોય તો તેમાં પણ પૂરી એકાગ્રતા હોવી જ જોઈએ. અંતરમાં આત્મચિંતવન તે તો મુમુક્ષુને તેના શ્વાસની પેઠે ચાલવું જ જોઈએ. તેથી એક ક્ષણભર પણ તે વંચિત ન રહે. પણ એમ આત્માને ચિંતવતો છતો જે બાહ્ય કાર્ય કરતો હોય તેમાં જ તે તન્મય રહે જ.

આમ કવિ નહોતા કરતા એમ હું કહેવા નથી ઇચ્છતો. ઉપર જ મેં કહ્યું છે કે પોતે પોતાના વેપારમાં પૂરી કાળજી રાખતા. એમ છતાં મારી ઉપર એવી છાપ પડી છે ખરી કે કવિએ પોતાના શરીરની પાસેથી જોઈએ તે કરતાં વધારે કામ લીધું. એ યોગની અપૂર્ણતા તો ન હોય? કર્તવ્ય કરતાં શરીર પણ જવા દેવું જોઇએ એ નીતિ છે. પણ શક્તિ ઉપરવટ કંઈ વહોરી લઈ તેને કર્તવ્ય માનવું એ રાગ છે. એવો અતિ સૂક્ષ્મ રાગ કવિને વિશે હશે એમ મને લાગ્યા કર્યું છે.

ઘણી વખત પરમાર્થ દૃષ્ટિએ માણસ શક્તિ ઉપરાંત કામ લે છે ને પછી તેને પહોંચી વળતાં તણાવું પડે છે. એને આપણે ગુણ માનીએ છીએ ને તેની પ્રશંસા કરીએ છીએ. પણ પરમાર્થ એટલે ધર્મ દૃષ્ટિએ જોતાં એમ ઉપાડેલાં કામમાં સૂક્ષ્મ મૂર્છા હોવાનો બહુ સંભવ છે.

જો આપણે આ જગતમાં કેવળ નિમિત્ત માત્ર જ હોઇએ, આ શરીર આપણને ભાડે મળ્યું છે ને આપણે તે વાટે તરત મોક્ષ સાધવો એ જ પરમ કર્તવ્ય હોય, તો એ માર્ગમાં જે વિઘ્નકર્તા

હોય તેનો ત્યાગ અવશ્ય કરવો જ જોઈએ એ જ પારમાર્થિક દૃષ્ટિ, બીજી નહિ.

જે દલીલો હું ઉપર કરી ગયો છું તે પણ બીજે રૂપે ને પોતાની જ ચમત્કારી ભાષામાં રાયચંદભાઈ મને સંભળાવી ગયા હતા. એમ છતાં તેમણે કેટલીક ઉપાધિઓ એવી કેવી વહોરી કે પરિણામે તેમને સખ્ત માંદગી ભોગવવી પડી.

જો રાયચંદભાઈને પણ પરોપકાર નિમિત્ત મોહે ક્ષણવાર ઘેરી લીધા એ મારી માન્યતા ખરી હોય તો "प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति" એ શ્લોકાર્ધ અહીં બરોબર બંધ બેસે છે. ને તેનો અર્થ એટલો જ છે.

ઇચ્છાપૂર્વક વર્તવાને સારુ ઉપરના કૃષ્ણવચનનો ઉપયોગ કોઈ કરતા જણાય છે તે તો કેવળ દુરુપયોગ છે. રાયચંદભાઈની પ્રકૃતિ તેમને બળાત્કારે ઊંડા પાણીમાં લઈ ગઈ. એવા કાર્યને દોષરૂપે પણ લગભગ સંપૂર્ણ આત્માને વિશે જ કલ્પી શકાય. આપણે સામાન્ય માણસો તો પરોપકારી કાર્ય પાછળ અવશ્ય ગાંડા બનીએ ત્યારે જ તેને કદાચ પહોંચી વળીએ. આ વિષયને એટલેથી જ સમાપ્ત કરીએ.

એવી પણ માન્યતા જોવામાં આવે છે કે ધાર્મિક માણસો તો એવા ભોળા હોય કે તેને બધા છેતરે. તેને દુનિયાની બાબતોની કશી ખબર ન પડે. આ બરોબર હોય તો કૃષ્ણચંદ્ર ને રામચંદ્ર બે અવતારો તે કેવળ સંસારી મનુષ્યોમાં ગણવા જોઈએ; કવિ કહેતા કે જેને શુદ્ધ જ્ઞાન છે, તેને છેતરવો અશક્ય હોવો જોઈએ. માણસ ધાર્મિક એટલે નીતિવાન હોય છતાં તે જ્ઞાની ન હોય. પણ મોક્ષને સારુ નીતિ અને અનુભવજ્ઞાનનો સુસંગમ જોઈએ. જેને અનુભવ જ્ઞાન થયું છે, તેની પાસે પાખંડ નભી જ ન શકે. સત્યની સમીપમાં અસત્ય ન નભી શકે. અહિંસાના સાન્નિધ્યમાં હિંસા બંધ થાય. સરળતા જ્યાં પ્રકાશે છે, ત્યાં છળરૂપી અંધકાર નાશ પામે છે. જ્ઞાનવાન અને ધર્મવાન કપટીને જુએ કે તરત તેને ઓળખે અને તેનું હૃદય દયાથી ભીનું થઈ જાય. જેણે આત્માને પ્રત્યક્ષ જોયો છે, તે બીજાને ઓળખ્યા વિના કેમ રહે? કવિના સંબંધમાં આ

નિયમ હમેશાં ખરો પડતો એમ હું નથી કહી શકતો. કોઈ કોઈ ધર્મને નામે તેમને છેતરી જતા. એવા દાખલા નિયમની અપૂર્ણતા નથી સિદ્ધ કરતા, પણ સંપૂર્ણ શુદ્ધ જ્ઞાન કેવું દુર્લભ છે એ સૂચવે છે.

આમ અપવાદો છતાં વ્યવહારકુશળતા અને ધર્મપરાયણતાનો સુંદર મેળ જેટલો મેં કવિને વિષે જોયો એટલો બીજામાં નથી અનુભવ્યો.

પ્રકરણ ૫ : ધર્મ

રાયચંદભાઈના ધર્મનો વિચાર આપણે કરીએ તેના પહેલાં ધર્મનું સ્વરૂપ જે તેમણે આલેખ્યું હતું તે જોઈ જવું આગત્યનું છે.

ધર્મ એટલે અમુક મતમતાંતર નહિ. ધર્મ એટલે શાસ્ત્રોને નામે ઓળખાતાં પુસ્તકોને વાંચી જવાં કે ગોખી જવાં અથવા તેમાં કહેલું બધું માનવું જ એ પણ નહિ.

ધર્મ એ આત્માનો ગુણ છે. અને માનવજાતિને વિષે દશ્ય કે અદશ્યરૂપે રહેલો છે. ધર્મ વડે આપણે મનુષ્યજીવનનું કર્તવ્ય જાણી શકીએ છીએ. ધર્મ વડે આપણે બીજા જીવો પ્રત્યેનો આપણો ખરો સંબંધ ઓળખી શકીએ. આ બધું જ્યાંસુધી આપણે પોતાને ન ઓળખીએ ત્યાંસુધી ન જ બની શકે એ તો દેખીતું છે. તેથી ધર્મ એટલે જે વડે આપણે પોતાને ઓળખી શકીએ તે સાધન.

આ સાધન આપણે જ્યાંથી મળે ત્યાંથી લઈએ. પછી ભલે તે ભારતવર્ષમાં મળો કે યૂરોપથી આવો કે અરબસ્તાનથી. આ સાધનોનું સામાન્ય સ્વરૂપ બધાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં એક જ છે એમ જેણે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો છે તે કહી શકશે. અસત્ય બોલવું કે આચરવું એમ કોઈ શાસ્ત્ર નથી કહેતું. હિંસા કરવી એમ પણ કોઈ શાસ્ત્ર નથી કહેતું. સર્વ શાસ્ત્રોનું દોહન કરતાં શંકરાચાર્યે 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' કહ્યું. કુરાને શરીફે તેને બીજી રીતે ઈશ્વર એક છે ને તે જ છે, તેના વિના બીજું કશું નથી એમ કહ્યું. બાઈ-

ભલે કહ્યું, હું ને મારા પિતા એક જ છીએ. એ બધાં એક જ વસ્તુનાં રૂપાંતર છે. પણ આ એક જ સત્યને ખીલવવામાં અપૂર્ણ મનુષ્યોએ પોતાનાં જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુ વાપરી આપણે સારુ મોહજાળ રચી છે તેમાંથી આપણે નીકળવું રહ્યું છે. આપણે અપૂર્ણ તે આપણાથી ઓછા અપૂર્ણની મદદ લઈ આગળ જઈએ છીએ અને છેવટે કેમ જાણે અમુક હદ લગી જતાં આગળ રસ્તો જ નથી એમ માનીએ છીએ. હકીકતમાં એવું કાંઈ જ નથી. અમુક હદ પછી શાસ્ત્રો મદદ નથી કરતાં, અનુભવ મદદ કરે છે. તેથી રાયચંદભાઈએ ગાયું છે.

> એ પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું ધ્યાનમાં,
> કહી શક્યા નહિ તે પદ શ્રી ભગવંત જો;
> એહ પરમપદ પ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં,
> ગજા વગર પણ હાલ મનોરથ રૂપ જો.

એટલે છેવટે તો આત્માને મોક્ષ દેનાર આત્મા જ છે.

આ શુદ્ધ સત્યનું નિરુપણ રાયચંદભાઈએ ઘણી રીતે પોતાનાં લખાણોમાં કર્યું છે. રાયચંદભાઈએ ઘણાં ધર્મપુસ્તકોનો સરસ અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમને સંસ્કૃત અને માગધી ભાષા સમજતાં જરાયે મુશ્કેલી નહોતી આવતી. વેદાંતનો અભ્યાસ તેમણે કરેલો, તેમ જ ભાગવતનો અને ગીતાજીનો. જૈન પુસ્તકો તો જેટલાં તેમને હાથ આવતાં તે વાંચી જતા. તેમની વાંચવાની ને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથાગ હતી. એક વખતનું વાંચન તે તે પુસ્તકોનું રહસ્ય જાણી લેવાને સારુ તેમને પૂરતું હતું.

કુરાન, ઝિંદઅવસ્તા, ઇત્યાદિનું વાંચન પણ અનુવાદો મારફતે કરી લીધું હતું.

તેમનો પક્ષપાત જૈન દર્શન તરફ હતો એમ તેઓ મને કહેતા. તેમની માન્યતા હતી કે જિનાગમમાં આત્મજ્ઞાનની પરાકાષ્ટા છે. આ તેમનો અભિપ્રાય મારે આપી જવો આવશ્યક છે. તેને વિશે હું મત આપવા મને તદ્દન અનધિકારી ગણું છું.

પણ રાયચંદભાઈને બીજા ધર્મ પ્રત્યે અનાદર ન હતો. વેદાંત

પ્રત્યે પક્ષપાત પણ હતો. વેદાંતીને તો કવિ વેદાંતી જ જણાય. મારી સાથે ચર્ચા કરતાં મને કોઈ દિવસે તેમણે એવું તો કહ્યું જ નહિ કે મારે મોક્ષ મેળવવા સારુ અમુક ધર્મને અવલંબવો જોઈએ. મારો આચાર વિચારવાનું જ તેમણે મને કહ્યું. પુસ્તકો કયાં વાંચવાં એ પ્રશ્ન ઊઠતાં મારું વલણુ ને મારા બચપણના સંસ્કાર વિચારી તેમણે મને ગીતાજી વાંચતો. તેમાં ઉત્તેજન આપેલું અને બીજાં પુસ્તકોમાં પંચીકરણ, મણિરત્નમાલા, યોગવાસિષ્ઠનું વૈરાગ્ય-પ્રકરણ, કાવ્યદોહન-પહેલો ભાગ અને પોતાની મોક્ષમાળા વાંચવાનું સૂચવ્યું હતું.

રાયચંદભાઈ ઘણીવેળા કહેતા કે જુદા જુદા ધર્મ એ તો વાડાઓ છે તેમાં મનુષ્ય પુરાઈ જાય છે. જેણે મોક્ષ મેળવવો એ જ પુરુષાર્થ માન્યો છે, તેને કોઈ ધર્મનું તિલક પોતાને કપાળે લગાડવાની આવશ્યકતા નથી.

સૂતર આવે ત્યમ તું રહે,
જ્યમ ત્યમ કરીને હરિને લહે.

એ જેમ અખાનું તેમ રાયચંદભાઈનું પણ સૂત્ર હતું. ધર્મના ઝગડાથી તેમને હમેશાં કંટાળો આવતો. તેમાં ભાગ્યે જ પડતા. બધા ધર્મોની ખૂબીઓ પૂરી જોઈ જતા ને તે તે ધર્મીની પાસે મૂકતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારા પત્રવ્યવહારમાં પણ મેં તેમની પાસેથી એ જ વસ્તુ મેળવી હતી.

હું પોતે તો એમ માનનારો છું કે સર્વ ધર્મ તે તે ભક્તોની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ જ છે ને સર્વ ધર્મ અન્યની દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ છે. સ્વતંત્ર રીતે વિચારતાં સર્વ ધર્મ પૂર્ણાપૂર્ણ છે. અમુક હદ પછી બધાં શાસ્ત્રો બંધનરૂપે લાગે છે. પણ એ તો ગુણાતીતની સ્થિતિ થઈ. રાયચંદભાઈની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો કોઈને પોતાનો ધર્મ છોડવાની આવશ્યકતા નથી. સહુ પોતાના ધર્મમાં રહી પોતાની સ્વતંત્રતા એટલે મોક્ષ મેળવી શકે છે, કેમકે મોક્ષ મળવો એટલે સર્વાંશે રાગદ્વેષથી રહિત થવું.

અનુક્રમણિકા

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

વર્ષ ૨૪ મું ★ વિ૦ સં૦ ૧૯૪૭

શ્રી મોક્ષમાળા

'જેણે આત્મા જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું.'
—નિર્ગ્રંથ પ્રવચન

૧ : વાંચનારને ભલામણ

વાંચનાર! આ પુસ્તક આજે તમારા હસ્તકમળમાં આવે છે. તેને લક્ષપૂર્વક વાંચજો, તેમાં કહેલા વિષયોને વિવેકથી વિચારજો, અને પરમાર્થને હૃદયમાં ધારણ કરજો. એમ કરશો તો તમે નીતિ, વિવેક, ધ્યાન, જ્ઞાન, સદ્ગુણ અને આત્મશાંતિ પામી શકશો.

તમે જાણતા હશો કે, કેટલાંક અજ્ઞાન મનુષ્યો નહિ વાંચવાયોગ્ય પુસ્તકો વાંચીને અમૂલ્ય વખત વૃથા ખોઈ દે છે; જેથી તેઓ અવળે રસ્તે ચડી જાય છે, આ લોકમાં અપકીર્તિ પામે છે; અને પરલોકમાં નીચ ગતિએ જાય છે.

ભાષાજ્ઞાનનાં પુસ્તકોની પેઠે આ પુસ્તક પઠન કરવાનું નથી, પણ મનન કરવાનું છે. તેથી આ ભવ અને પરભવ બન્નેમાં તમારું હિત થશે. ભગવાનનાં કહેલાં વચનોનો એમાં ઉપદેશ કર્યો છે.

તમે આ પુસ્તકોનો વિનય અને વિવેકથી ઉપયોગ કરજો. વિનય અને વિવેક એ ધર્મના મૂળ હેતુઓ છે.

તમને બીજી એક આ પણ ભલામણ છે કે, જેઓને વાંચતાં આવડતું ન હોય, અને તેઓની ઇચ્છા હોય, તો આ પુસ્તક અનુક્રમે તેમને વાંચી સંભળાવવું.

તમને આ પુસ્તકમાંથી જે કંઇ ન સમજાય તે સુવિચક્ષણ પુરુષ પાસેથી સમજી લેવું યોગ્ય છે.

તમારા આત્માનું આથી હિત થાય; તમને જ્ઞાન, શાંતિ અને આનંદ મળે; તમે પરોપકારી, દયાળુ, ક્ષમાવાન, વિવેકી અને બુદ્ધિશાળી થાઓ; એવી શુભ યાચના અર્હત્ ભગવાન પાસે કરી આ પાઠ પૂર્ણ કરું છું.

૨ : સર્વમાન્ય ધર્મ

ચોપાઈ

ધર્મતત્ત્વ જો પૂછયું મને, તો સંભળાવું સ્નેહે તને;
જે સિદ્ધાંત સકળનો સાર, સર્વમાન્ય સહુને હિતકાર. ૧
ભાખ્યું ભાષણમાં ભગવાન, ધર્મ ન બીજો દયા સમાન;
અભયદાન સાથે સંતોષ, દ્યો પ્રાણીને દળવા દોષ. ૨
સત્ય, શીળ ને સઘળાં દાન, દયા હોઇને રહ્યાં પ્રમાણ;
દયા નહિ તો એ નહિ એક, વિના સૂર્ય કિરણ નહિ દેખ. ૩
પુષ્પપાંખડી જ્યાં દુભાય, જિનવરની ત્યાં નહિ આજ્ઞાય;
સર્વ જીવનું ઇચ્છો સુખ, મહાવીરની શિક્ષા મુખ્ય. ૪
સર્વ દર્શને એ ઉપદેશ, એ એકાંતે, નહિ વિશેષ;
સર્વ પ્રકારે જિનનો બોધ, દયા દયા નિર્મળ અવિરોધ! ૫
એ ભવતારક સુંદર રાહ, ધરિયે તરિયે કરી ઉત્સાહ;
ધર્મ સકળનું એ શુભ મૂળ, એ વણ ધર્મ સદા પ્રતિકૂળ. ૬
તત્ત્વરૂપથી એ ઓળખે, તે જન પ્હોંચે શાશ્વત સુખે;
શાંતિનાથ ભગવાન પ્રસિદ્ધ, રાજચંદ્ર કરુણાએ સિદ્ધ. ૭

૩ : કર્મના ચમત્કાર

હું તમને કેટલીક સામાન્ય વિચિત્રતાઓ કહી જઉં છું; એ ઉપર વિચાર કરશો, તો તમને પરભવની શ્રદ્ધા દૃઢ થશે.

એક જીવ સુંદર પલંગે પુષ્પશય્યામાં શયન કરે છે, એકને ફાટલ ગોદડી પણ મળતી નથી. એક ભાતભાતનાં ભોજનોથી તૃપ્ત રહે છે, એકને કાળી જારના પણ સાંસા પડે છે. એક અગણિત લક્ષ્મીનો ઉપભોગ લે છે, એક ફૂટી બદામ માટે થઈને ઘેર ઘેર ભટકે છે. એક મધુરાં વચનોથી મનુષ્યનાં મન હરે છે, એક અવાચક જેવો થઈને રહે છે. એક સુંદર વસ્ત્રાલંકારથી વિભૂષિત થઈ ફરે છે, એકને ખરા શિયાળામાં ફાટેલું કપડું પણ ઓઢવાને મળતું નથી. એક રોગી છે, એક પ્રબલ છે. એક બુદ્ધિશાળી છે, એક જડભરત છે. એક મનોહર નયનવાળો છે, એક અંધ છે. એક લૂલો કે પાંગળો છે, એકના પગ ને હાથ રમણીય છે. એક કીર્તિમાન છે, એક અપયશ ભોગવે છે. એક લાખો અનુચરો પર હુકમ ચલાવે છે, અને એક તેટલાના જ ટૂંબા સહન કરે છે. એકને જોઇને આનંદ ઊપજે છે, એકને જોતાં વમન થાય છે. એક સંપૂર્ણ ઇંદ્રિયોવાળો છે, અને એક અપૂર્ણ ઇંદ્રિયોવાળો છે. એકને દિન દુનિયાનું લેશ ભાન નથી, ને એકના દુઃખનો કિનારો પણ નથી.

એક ગર્ભાધાનમાં આવતાં જ મરણ પામે છે, એક જન્મ્યો કે તરત મરણ પામે છે. એક મૂએલો અવતરે છે; અને એક સો વર્ષનો વૃદ્ધ થઇને મરે છે.

કોઈનાં સુખ, ભાષા અને સ્થિતિ સરખાં નથી. મૂર્ખ રાજ્યગાદી પર ખમાખમાથી વધાવાય છે, અને સમર્થ વિદ્વાનો ધક્કા ખાય છે!

આમ આખા જગતની વિચિત્રતા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે તમે જુઓ છો; એ ઉપરથી તમને કંઈ વિચાર આવે છે? મેં કહ્યું છે તે ઉપરથી તમને વિચાર આવતો હોય તો કહો કે, તે શા વડે થાય છે?

પોતાનાં બાંધેલાં શુભાશુભ કર્મવડે. કર્મવડે આખો સંસાર ભમવો પડે છે. પરભવ નહિ માનનાર પોતે એ વિચારો શા વડે કરે છે તે ઉપર યથાર્થ વિચાર કરે, તો તે પણ આ સિદ્ધાંત માન્ય રાખે.

૪ : માનવદેહ

આગળ કહ્યું છે તે પ્રમાણે વિદ્વાનો માનવદેહને બીજા સઘળા દેહ કરતાં ઉત્તમ કહે છે. ઉત્તમ કહેવાનાં કેટલાંક કારણો અત્રે કહીશું.

આ સંસાર બહુ દુઃખથી ભરેલો છે. એમાંથી જ્ઞાનીઓ તરીને પાર પામવા પ્રયોજન કરે છે. મોક્ષને સાધી તેઓ અનંત સુખમાં વિરાજમાન થાય છે. એ મોક્ષ બીજા કોઈ દેહથી મળતો નથી. દેવ, તિર્યંચ કે નરક એ એકે ગતિથી મોક્ષ નથી; માત્ર માનવદેહથી મોક્ષ છે.

ત્યારે તમે કહેશો કે, સઘળાં માનવીઓનો મોક્ષ કેમ થતો નથી? તેનો ઉત્તર-જેઓ માનવપણું સમજે છે, તેઓ સંસાર-શોકને તરી જાય છે. જેનામાં વિવેકબુદ્ધિ ઉદય પામી હોય, અને તે વડે સત્યાસત્યનો નિર્ણય સમજી, પરમ તત્ત્વજ્ઞાન તથા ઉત્તમ ચારિત્રરૂપ સદ્ધર્મનું સેવન કરી જેઓ અનુપમ મોક્ષને પામે છે, તેના દેહધારીપણાને વિદ્વાનો માનવપણું કહે છે. મનુષ્યના શરીરના દેખાવ ઉપરથી વિદ્વાનો તેને મનુષ્ય કહેતા નથી;

પરંતુ તેના વિવેકને લઈને કહે છે. બે હાથ, બે પગ, બે આંખ, બે કાન, એક મુખ, બે હોઠ અને એક નાક એ જેને હોય તેને મનુષ્ય કહેવો એમ આપણે સમજવું નહિ. જો એમ સમજીએ તો પછી વાંદરાને પણ મનુષ્ય ગણવો જોઈએ. એણે પણ એ પ્રમાણે સઘળું પ્રાપ્ત કર્યું છે. વિશેષમાં એક પૂંછડું પણ છે; ત્યારે શું એને મહામનુષ્ય કહેવો? ના, નહિ. માનવપણું સમજે તે જ માનવ કહેવાય.

જ્ઞાનીઓ કહે છે કે, એ ભવ બહુ દુર્લભ છે; અતિ પુણ્યના પ્રભાવથી એ દેહ સાંપડે છે; માટે એથી ઉતાવળે આત્મસાર્થક કરી લેવું. અયમંતકુમાર, ગજસુકુમાર જેવાં નાનાં બાળકો પણ માનવપણાને સમજવાથી મોક્ષને પામ્યાં. મનુષ્યમાં જે શક્તિ વધારે છે, તે શક્તિ વડે કરીને મદોન્મત્ત હાથી જેવાં પ્રાણીને પણ વશ કરી લે છે; એ શક્તિ વડે જો તેઓ પોતાના મનરૂપી હાથીને વશ કરી લે, તો કેટલું કલ્યાણ થાય?

કોઈ પણ અન્ય દેહમાં પૂર્ણ સદ્‌વિવેકનો ઉદય થતો નથી અને મોક્ષના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. એથી આપણને મળેલો આ બહુ દુર્લભ માનવદેહ સફળ કરી લેવો એ અવશ્યનું છે. કેટલાક મૂર્ખો દુરાચારમાં, અજ્ઞાનમાં, વિષયમાં અને અનેક પ્રકારના મદમાં આવો માનવદેહ વૃથા ગુમાવે છે. અમૂલ્ય કૌસ્તુભ હારી બેસે છે. આ નામના માનવ ગણાય, બાકી તો વાનરરૂપ જ છે.

મોતની પળ, નિશ્ચય, આપણે જાણી શકતા નથી, માટે જેમ બને તેમ ધર્મમાં ત્વરાથી સાવધાન થવું.

૫ : અનાથી મુનિ

૧

અનેક પ્રકારની રિદ્ધિવાળો મગધદેશનો શ્રેણિક નામે રાજા અશ્વક્રીડાને માટે મંડીકુક્ષ નામના વનમાં નીકળી પડ્યો. વનની વિચિત્રતા મનોહારિણી હતી. નાના પ્રકારનાં વૃક્ષો ત્યાં આવી રહ્યાં હતાં; નાના પ્રકારની કોમળ વેલીઓ ઘટાટોપ થઇ રહી હતી; નાના પ્રકારનાં પંખીઓ આનંદથી તેનું સેવન કરતાં હતાં; નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓનાં મધુરાં ગાયન ત્યાં સંભળાતાં હતાં; નાના પ્રકારનાં ફૂલથી તે વન છવાઈ રહ્યું હતું; નાના પ્રકારનાં જળનાં ઝરણ ત્યાં વહેતાં હતાં. ટૂંકામાં એ વન નંદનવન જેવું લાગતું હતું. તે વનમાં એક ઝાડ તળે મહા સમાધિવંત પણ સુકુમાર અને સુખોચિત મુનિને તે શ્રેણિકે બેઠેલો દીઠો. એનું રૂપ જોઇને તે રાજા અત્યંત આનંદ પામ્યો. ઉપમારહિત રૂપથી વિસ્મિત થઇને મનમાં તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો: "આ મુનિનો કેવો અદ્‌ભુત વર્ણ છે! એનું કેવું મનોહર રૂપ છે! એની કેવી અદ્‌ભુત સૌમ્યતા છે! આ કેવી વિસ્મયકારક ક્ષમાનો ધરનાર છે! આના અંગથી વૈરાગ્યનો કેવો ઉત્તમ પ્રકાશ છે! આની કેવી નિર્લોભતા જણાય છે! આ સંયતિ કેવું નિર્ભય નમ્રપણું ધરાવે છે! એ ભોગથી કેવો વિરક્ત છે!" એમ ચિંતવતો ચિંતવતો, મુદિત થતો થતો, સ્તુતિ કરતો કરતો, ધીમેથી ચાલતો ચાલતો, પ્રદક્ષિણા દઈ, તે મુનિને વંદન કરી અતિ સમીપ નહિ, તેમ અતિ દૂર નહિ, એમ તે શ્રેણિક બેઠો. પછી બે હાથની અંજલિ કરીને વિનયથી તેણે તે મુનિને પૂછ્યું: "હે આર્ય! તમે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય એવા તરુણ છો! ભોગ-વિલાસને માટે તમારું વય અનુકૂળ છે; સંસારમાં નાના પ્રકારનાં

સુખ રહ્યાં છે. ઋતુ ઋતુના કામભોગ, જળ સંબંધીનાં વિલાસ, તેમ જ મનોહારિણી સ્ત્રીઓનાં મુખવચનનું મધુરું શ્રવણ છતાં એ સઘળાનો ત્યાગ કરીને મુનિત્વમાં તમે મહા ઉદ્યમ કરો છો એનું શું કારણ? તે મને અનુગ્રહથી કહો." રાજાનાં આવાં વચન સાંભળીને મુનિએ કહ્યું: "હે રાજા! હું અનાથ હતો. મને અપૂર્વ વસ્તુનો પ્રાપ્ત કરાવનાર, તથા યોગક્ષેમનો કરનાર, મારા પર અનુકંપા આણનાર, કરુણાથી કરીને પરમ સુખનો દેનાર એવો મારો કોઈ મિત્ર થયો નહિ. એ કારણ મારા અનાથીપણાનું હતું."

૬ : અનાથી મુનિ

૨

શ્રેણિક, મુનિનાં ભાષણથી સ્મિત હસીને બોલ્યો: "તમારે મહા રિદ્ધિવંતને નાથ કેમ ન હોય? જો કોઈ નાથ નથી તો હું થાઉં છું. હે ભયત્રાણ! તમે ભોગ ભોગવો. હે સંયતિ! મિત્ર, જ્ઞાતિએ કરીને દુર્લભ એવો આ તમારો મનુષ્યભવ સુલભ કરો." અનાથીએ કહ્યું: "અરે શ્રેણિક રાજા! પણ તું પોતે અનાથ છો તો મારો નાથ શું થઈશ? નિર્ધન તે ધનાઢ્ય ક્યાંથી બનાવે! અબુધ તે બુદ્ધિદાન ક્યાંથી આપે? અજ્ઞ તે વિદ્વત્તા ક્યાંથી દે? વંધ્યા તે સંતાન ક્યાંથી આપે? જ્યારે તું પોતે અનાથ છે; ત્યારે મારો નાથ ક્યાંથી થઈશ?" મુનિનાં વચનથી રાજા અતિ આકુળ અને અતિ વિસ્મિત થયો. કોઈ કાળે જે વચનનું શ્રવણ થયું નથી તે વચનનું યતિમુખથી શ્રવણ થયું એથી તે શંકિત થયો, અને બોલ્યો: "હું અનેક પ્રકારના અશ્વનો ભોગી છું; અનેક પ્રકારના મદોન્મત્ત હાથીઓનો ધણી છું; અનેક પ્રકારની સેના મને અધીન છે; નગર, ગ્રામ, અંતઃપુર

અને ચતુષ્પાદની મારે કંઈ ન્યૂનતા નથી; મનુષ્ય સંબંધી સઘળા પ્રકારના ભોગ હું પામ્યો છું; અનુચરો મારી આજ્ઞાને રૂડી રીતે આરાધે છે; એમ રાજાને છાજતી સર્વ પ્રકારની સંપત્તિ મારે ઘેર છે; અનેક મનવાંછિત વસ્તુઓ મારી સમીપે રહે છે. આવો હું મહાન છતાં અનાથ કેમ હોઉં? રખે હે ભગવાન! તમે મૃષા બોલતા હો." મુનિએ કહ્યું: "રાજા! મારું કહેવું તું ન્યાયપૂર્વક સમજ્યો નથી. હવે હું જેમ અનાથ થયો; અને જેમ મેં સંસાર ત્યાગ્યો તેમ તને કહું છું; તે એકાગ્ર અને સાવધાન ચિત્તથી સાંભળ; સાંભળીને પછી તારી શંકાનો સત્યાસત્ય નિર્ણય કરજે.

"કૌશાંબી નામે અતિ જીર્ણ અને વિવિધ પ્રકારની ભવ્યતાથી ભરેલી એક સુંદર નગરી છે; ત્યાં રિદ્ધિથી પરિપૂર્ણ ધનસંચય નામનો મારો પિતા રહેતો હતો. હે મહારાજા! યૌવનવયના પ્રથમ ભાગમાં મારી આંખો અતિ વેદનાથી ઘેરાઈ; આખે શરીરે અગ્નિ બળવા મંડ્યો. શસ્ત્રથી પણ અતિશય તીક્ષ્ણ તે રોગ વૈરીની પેઠે મારા પર કોપાયમાન થયો. મારું મસ્તક તે આંખની અસહ્ય વેદનાથી દુઃખવા લાગ્યું. વજ્રના પ્રહાર જેવી, બીજાને પણ રૌદ્ર ભય ઉપજાવનારી એવી તે દારુણ વેદનાથી હું અત્યંત શોકમાં હતો. સંખ્યાબંધ વૈદ્યકશાસ્ત્રનિપુણ વૈદ્યરાજો મારી તે વેદનાનો નાશ કરવા માટે આવ્યા, અને તેમણે અનેક ઔષધ ઉપચાર કર્યા પણ તે વૃથા ગયા. એ મહા નિપૂણ ગણાતા વૈદ્યરાજો મને તે દરદથી મુક્ત કરી શક્યા નહિ, એ જ હે રાજા! મારું અનાથપણું હતું. મારી આંખની વેદના ટાળવાને માટે મારા પિતાએ સર્વ ધન આપવા માંડ્યું પણ તેથી કરીને મારી તે વેદના ટળી નહિ, હે રાજા! એ જ મારું અનાથપણું હતું. મારી માતા પુત્રને શોકે કરીને અતિ દુઃખાર્ત

થઈ, પરંતુ તે પણ મને દરદથી મુકાવી શકી નહિ, એ જ હે રાજા! મારું અનાથપણું હતું. એક પેટથી જન્મેલા મારા જ્યેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ ભાઇઓ પોતાથી બનતો પરિશ્રમ કરી ચૂકયા પણ મારી તે વેદના ટળી નહિ, હે રાજા! એ જ મારું અનાથપણું હતું. એક પેટથી જન્મેલી મારી જ્યેષ્ઠા અને કનિષ્ઠા ભગિનીઓથી મારું તે દુઃખ ટળ્યું નહિ, હે મહારાજા! એ જ. મારું અનાથપણું હતું. મારી સ્ત્રી જે પતિવ્રતા, મારા પર અનુરક્ત અને પ્રેમવંતી હતી, તે આંસુ ભરી મારું હૈયું પલાળતી હતી. તેણે અન્ન પાણી આપ્યા છતાં, અને નાના પ્રકારનાં અંઘોલણ, ચૂવાદિક સુગંધી પદાર્થ, તેમ જ અનેક પ્રકારનાં ફૂલ ચંદનાદિનાં જાણીતાં અજાણીતાં વિલેપન કર્યાં છતાં, હું તે વિલેપનથી મારો રોગ શમાવી ન શકયો; ક્ષણ પણ અળગી રહેતી નહોતી એવી તે સ્ત્રી પણ મારા રોગને ટાળી ન શકી, એ જ હે મહારાજા! મારું અનાથપણું હતું. એમ કોઇના પ્રેમથી, કોઈના ઔષધથી, કોઈના વિલાપથી કે કોઈના પરિશ્રમથી એ રોગ ઉપશમ્યો નહિ. એ વેળા પુનઃ પુનઃ મેં અસહ્ય વેદના ભોગવી; પછી હું પ્રપંચી સંસારથી ખેદ પામ્યો. એક વાર જો આ મહા વિડંબનામય વેદનાથી મુક્ત થઉં તો ખંતી, દંતી અને નિરારંભી પ્રવર્જ્યાને ધારણ કરું એમ ચિંતવીને શયન કરી ગયો. જ્યારે રાત્રિ વ્યતિક્રમી ગઈ ત્યારે હે મહારાજા! મારી તે વેદના ક્ષય થઈ ગઈ; અને હું નિરોગી થયો. માત, તાત, સ્વજન બંધવાદિકને પૂછીને પ્રભાતે મેં મહા ક્ષમાવંત ઇંદ્રિયને નિગ્રહ કરવાવાળું, અને આરંભોપાધિથી રહિત એવું અનગારત્વ ધારણ કર્યું."

વંત ! જે આમંત્રણ દીધું તે સંબંધીનો મારો અપરાધ મસ્તક નમાવીને ક્ષમાવું છું." એવા પ્રકારથી સ્તુતિ ઉચ્ચારીને રાજ-પુરુષકેસરી શ્રેણિક વિનયથી પ્રદક્ષિણા કરી સ્વસ્થાનકે ગયો.

મહા તપોધન, મહા મુનિ, મહા પ્રજ્ઞાવંત, મહા યશવંત, મહા નિર્ગ્રંથ અને મહા શ્રુત અનાથી મુનિએ મગધ દેશના શ્રેણિક રાજાને પોતાના વિતક ચરિત્રથી જે બોધ આપ્યો છે તે ખરે ! અશરણભાવના સિદ્ધ કરે છે. મહા મુનિ અનાથીએ ભોગવેલી વેદના જેવી, કે એથી અતિ વિશેષ વેદના અનંત આત્માઓને ભોગવતા જોઈએ છીએ એ કેવું વિચારવા લાયક છે ! સંસારમાં અશરણતા અને અનંત અનાથતા છવાઇ રહી છે. તેનો ત્યાગ ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમ શીલને સેવવાથી જ થાય છે. એ જ મુક્તિનાં કારણરૂપ છે. જેમ સંસારમાં રહ્યા અનાથી અનાથ હતા તેમ પ્રત્યેક આત્મા તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના સદૈવ અનાથ જ છે. સનાથ થવા સદ્દેવ, સદ્ધર્મ અને સદ્ગુરુને જાણવા અને ઓળખવા એ અવશ્યનું છે.

૮ : સદ્દેવતત્ત્વ

ત્રણ તત્ત્વો આપણે અવશ્ય જાણવાં જોઈએ. જ્યાંસુધી તે તત્ત્વો સંબંધી અજ્ઞાનતા હોય છે ત્યાંસુધી આત્મહિત નથી. એ ત્રણ તત્ત્વો સદ્દેવ, સદ્ધર્મ અને સદ્ગુરુ છે. આ પાઠમાં સદ્દેવનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં કહીશું.

ચક્રવર્તી રાજાધિરાજ કે રાજપુત્ર છતાં જેઓ સંસારને એકાંત અનંત શોકનું કારણ માનીને તેનો ત્યાગ કરે છે; પૂર્ણ દયા, શાંતિ, ક્ષમા, નિરાગીત્વ અને આત્મસમૃદ્ધિથી ત્રિવિધ તાપનો લય કરે છે; મહા ઉગ્ર તપોપધ્યાનવડે વિશોધન કરીને જેઓ કર્મના સમૂહને બાળી નાંખે છે; ચંદ્ર તથા શં-

અત્યંત ઉજ્જ્વળ એવું શુક્લ ધ્યાન જેઓને પ્રાપ્ત થાય છે; સર્વ પ્રકારની નિદ્રાનો જેઓ ક્ષય કરે છે; સંસારમાં મુખ્યતા ભોગવતાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર કર્મ ભસ્મીભૂત કરી જેઓ કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન-સહિત સ્વસ્વરૂપથી વિહાર કરે છે; જેઓ ચાર અઘાતિ કર્મ રહ્યા સુધી યથાખ્યાત ચારિત્રરૂપ ઉત્તમ શીલનું સેવન કરે છે; કર્મગ્રીષ્મથી અકળાતા પામર પ્રાણીઓને પરમ શાંતિ મળવા જેઓ શુદ્ધ બોધબીજનો નિષ્કારણ કરુણાથી મેઘધારાવાણીવડે ઉપદેશ કરે છે; કોઈ પણ સમયે કિંચિત્ માત્ર પણ સંસારી વૈભવવિલાસનો સ્વપ્નાંશ પણ જેને રહ્યો નથી; ઘનઘાતિ કર્મ ક્ષય કર્યા પહેલાં, પોતાની છદ્મસ્થતા ગણી જેઓ શ્રીમુખ-વાણીથી ઉપદેશ કરતા નથી; પાંચ પ્રકારના અંતરાય, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, જુગુપ્સા, શોક, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અપ્રત્યાખ્યાન, રાગ, દ્વેષ, નિદ્રા અને કામ એ અઢાર દૂષણથી જે રહિત છે; સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપથી વિરાજમાન છે, મહા ઉદ્યોતકર બાર ગુણો જેઓને પ્રગટે છે; જન્મ, મરણ અને અનંત સંસાર જેનો ગયો છે તેને નિર્ગ્રંથના આગમમાં સદ્દેવ કહ્યા છે. એ દોષરહિત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામેલા હોવાથી પૂજનીય પરમેશ્વર કહેવા યોગ્ય છે. ઉપર કહ્યા તે અઢાર દોષમાંનો એક પણ દોષ હોય ત્યાં સદ્દેવનું સ્વરૂપ ઘટતું નથી. આ પરમ તત્ત્વ મહત્પુરુષોથી વિશેષ જાણવું અવશ્યનું છે.

૯ : સદ્ધર્મતત્ત્વ

અનાદિ કાળથી કર્મજાળનાં બંધનથી આ આત્મા સંસારમાં રઝળ્યા કરે છે. સમય માત્ર પણ તેને ખરું સુખ નથી. અધોગતિને એ સેવ્યા કરે છે; અને અધોગતિમાં પડતા આત્માને

ધરી રાખનાર સદ્ગતિ આપનાર વસ્તુ તેનું નામ 'ધર્મ' કહેવાય છે, અને એ જ સત્ય સુખનો ઉપાય છે. તે ધર્મતત્ત્વના સર્વજ્ઞ ભગવાને ભિન્ન ભિન્ન ભેદ કહ્યા છે. તેમાંના મુખ્ય બે છેઃ— ૧. વ્યવહારધર્મ ૨. નિશ્ચયધર્મ.

વ્યવહારધર્મમાં દયા મુખ્ય છે. સત્યાદિ બાકીનાં ચાર મહાવ્રતો તે પણ દયાની રક્ષા વાસ્તે છે. દયાના આઠ ભેદ છેઃ—૧. દ્રવ્યદયા, ૨. ભાવદયા, ૩. સ્વદયા, ૪. પરદયા, ૫. સ્વરૂપદયા, ૬. અનુબંધદયા, ૭. વ્યવહારદયા, ૮. નિશ્ચયદયા.

પ્રથમ દ્રવ્યદયા—કોઇ પણ કામ કરવું તે યત્નપૂર્વક જીવરક્ષા કરીને કરવું તે 'દ્રવ્યદયા.'

બીજી ભાવદયા—બીજા જીવને દુર્ગતિ જતો દેખીને અનુકંપાબુદ્ધિથી ઉપદેશ આપવો તે 'ભાવદયા.'

ત્રીજી સ્વદયા—આ આત્મા અનાદિ કાળથી મિથ્યાત્વથી ગ્રહાયો છે, તત્ત્વ પામતો નથી, જિનાજ્ઞા પાળી શકતો નથી, એમ ચિંતવી ધર્મમાં પ્રવેશ કરવો તે 'સ્વદયા.'

ચોથી પરદયા—છકાય જીવની રક્ષા કરવી તે 'પરદયા.'

પાંચમી સ્વરૂપદયા—સૂક્ષ્મ વિવેકથી સ્વરૂપવિચારણા કરવી તે 'સ્વરૂપદયા.'

છઠ્ઠી અનુબંધદયા—સદ્ગુરુ કે સુશિક્ષક શિષ્યને કડવાં કથનથી ઉપદેશ આપે એ દેખવામાં તો અયોગ્ય લાગે છે; પરંતુ પરિણામે કરુણાનું કારણ છે, આનું નામ 'અનુબંધદયા.'

સાતમી વ્યવહારદયા—ઉપયોગપૂર્વક તથા વિધિપૂર્વક જે દયા પાળવી તેનું નામ 'વ્યવહારદયા.'

આઠમી નિશ્ચયદયા—શુદ્ધ સાધ્ય ઉપયોગમાં એકતા ભાવ, અને અભેદ ઉપયોગ તે 'નિશ્ચયદયા.'

એ આઠ પ્રકારની દયાવડે કરીને વ્યવહારધર્મ ભગવાને કહ્યો છે. એમાં સર્વ જીવનાં સુખ, સંતોષ, અભયદાન, એ સઘળાં વિચારપૂર્વક જોતાં આવી જાય છે.

બીજો નિશ્ચયધર્મ—પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા ટાળવી, આત્માને આત્મભાવે ઓળખવો; 'આ સંસાર તે મારો નથી, હું એથી ભિન્ન, પરમ અસંગ સિદ્ધસદૃશ્ય શુદ્ધ આત્મા છું,' એવી આત્મસ્વભાવવર્તના તે 'નિશ્ચયધર્મ' છે.

જેમાં કોઈ પ્રાણીનું દુઃખ, અહિત કે અસંતોષ રહ્યાં છે ત્યાં દયા નથી; અને દયા નથી ત્યાં ધર્મ નથી. અર્હંત્ ભગવાનના કહેલા ધર્મતત્ત્વથી સર્વ પ્રાણી અભય થાય છે.

૧૦ : સદ્‌ગુરુતત્ત્વ

૧

પિતા : "પુત્ર, તું જે શાળામાં અભ્યાસ કરવા જાય છે તે શાળાના શિક્ષક કોણ છે?"

પુત્ર : "પિતાજી, એક વિદ્વાન અને સમજુ બ્રાહ્મણ છે."

પિતા : "તેની વાણી, ચાલચલગત વગેરે કેવાં છે?"

પુત્ર : "એની વાણી બહુ મધુરી છે. એ કોઈને અવિવેકથી બોલાવતા નથી, અને બહુ ગંભીર છે. બોલે છે ત્યારે જાણે મુખમાંથી ફૂલ ઝરે છે. કોઈનું અપમાન કરતા નથી; અને અમને યોગ્ય નીતિ સમજાય તેવી શિક્ષા આપે છે."

પિતા : "તું ત્યાં શા કારણે જાય છે તે મને કહે જોઈએ."

પુત્ર : "આપ એમ કેમ કહો છો, પિતાજી! સંસારમાં વિચક્ષણ થવાને માટે પદ્ધતિઓ સમજું, વ્યવહારની નીતિ શીખું એટલા માટે થઈને આપ મને ત્યાં મોકલો છો."

પિતા : "તારા એ શિક્ષક દુરાચારી કે એવા હોત તો?"

પુત્ર : "તો તો બહુ માઠું થાત; અમને અવિવેક અને કુવચન બોલતાં આવડત; વ્યવહારનીતિ તો પછી શીખવે પણ કોણ?"

પિતા : "જો પુત્ર, એ ઉપરથી હું હવે તને એક ઉત્તમ શિક્ષા કહું. જેમ સંસારમાં પડવા માટે વ્યવહારનીતિ શીખવાનું પ્રયોજન છે, તેમ ધર્મતત્ત્વ અને ધર્મનીતિમાં પ્રવેશ કરવાનું પરભવને માટે પ્રયોજન છે. જેમ તે વ્યવહારનીતિ સદાચારી શિક્ષકથી ઉત્તમ મળી શકે છે; તેમ પરભવશ્રેયસ્કર ધર્મનીતિ ઉત્તમ ગુરુથી મળી શકે છે. વ્યવહારનીતિના શિક્ષક અને ધર્મનીતિના શિક્ષકમાં બહુ ભેદ છે. બિલોરીના કટકા જેમ વ્યવહારશિક્ષક અને અમૂલ્ય કૌસ્તુભ જેમ આત્મધર્મ શિક્ષક છે."

પુત્ર : "શિરછત્ર! આપનું કહેવું વાજબી છે. ધર્મના શિક્ષકની સંપૂર્ણ અવશ્ય છે. આપે વારંવાર સંસારનાં અનંત દુઃખ સંબંધી મને કહ્યું છે; એથી પાર પામવા ધર્મ જ સહાયભૂત છે; ત્યારે ધર્મ કેવા ગુરુથી પામીએ તો શ્રેયસ્કર નીવડે તે મને કૃપા કરીને કહો."

૧૧ : સદ્‌ગુરુતત્ત્વ

૨

પિતાઃ "પુત્ર! ગુરુ ત્રણ પ્રકારના કહેવાય છેઃ—૧. કાષ્ઠસ્વરૂપ. ૨. કાગળસ્વરૂપ. ૩. પથ્થરસ્વરૂપ. ૧. કાષ્ઠસ્વરૂપ ગુરુ સર્વોત્તમ છે; કારણ સંસારરૂપી સમુદ્રને કાષ્ઠસ્વરૂપી ગુરુ જ તરે છે, અને તારી શકે છે. ૨. કાગળસ્વરૂપ ગુરુ એ મધ્યમ છે. તે સંસારસમુદ્રને પોતે તરી શકે નહિ; પરંતુ કંઈ પુણ્ય ઉપાર્જન કરી

શકે. એ બીજાને તારી શકે નહિ. ૩. પથ્થરસ્વરૂપ તે પોતે બૂડે અને પરને પણ બુડાવે. કાષ્ઠસ્વરૂપ ગુરુ માત્ર જિનેશ્વર ભગવાનના શાસનમાં છે. બાકી બે પ્રકારના જે ગુરુ રહ્યા તે કર્માવરણની વૃદ્ધિ કરનાર છે. આપણે બધા ઉત્તમ વસ્તુને ચાહીએ છીએ; અને ઉત્તમથી ઉત્તમ મળી શકે છે. ગુરુ જો ઉત્તમ હોય તો તે ભવસમુદ્રમાં નાવિકરૂપ થઈ સદ્ધર્મ નાવમાં બેસાડી પાર પમાડે. તત્ત્વજ્ઞાનના ભેદ, સ્વસ્વરૂપભેદ, લોકાલોક-વિચાર, સંસારસ્વરૂપ એ સઘળું ઉત્તમ ગુરુ વિના મળી શકે નહિ; ત્યારે તને પ્રશ્ન કરવાની ઇચ્છા થશે કે એવા ગુરુનાં લક્ષણ કયાં કયાં ? તે કહું છું. જિનેશ્વર ભગવાનની ભાખેલી આજ્ઞા જાણે, તેને યથાતથ્ય પાળે, અને બીજાને બોધે; કંચન, કામિનીથી સર્વ ભાવથી ત્યાગી હોય, વિશુદ્ધ આહારજળ લેતા હોય, બાવીસ પ્રકારના પરિષહ સહન કરતા હોય; ક્ષાંત, દાંત, નિરારંભી અને જિતેંદ્રિય હોય, સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનમાં નિમગ્ન હોય, ધર્મ માટે થઈને માત્ર શરીરનો નિર્વાહ કરતા હોય, નિર્ગ્રંથ-પંથ પાળતાં કાયર ન હોય, સળી માત્ર પણ અદત્ત લેતા ન હોય, સર્વ પ્રકારના આહાર રાત્રિએ ત્યાગ્યા હોય, સમભાવી હોય, અને નિરાગતાથી સત્યોપદેશક હોય. ટૂંકામાં તેઓને કાષ્ઠસ્વરૂપ સદ્‌ગુરુ જાણવા. પુત્ર ! ગુરુના આચાર, જ્ઞાન એ સંબંધી આગમમાં બહુ વિવેકપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. જેમ તું આગળ વિચાર કરતાં શીખતો જઈશ, તેમ પછી હું તને એ વિશેષ તત્ત્વો બોધતો જઈશ."

પુત્ર: "પિતાજી, આપે મને ટૂંકામાં પણ બહુ ઉપયોગી, અને કલ્યાણમય કહ્યું; હું નિરંતર તે મનન કરતો રહીશ."

૧૨ : ઉત્તમ ગૃહસ્થ

સંસારમાં રહ્યા છતાં પણ ઉત્તમ શ્રાવકો ગૃહાશ્રમથી આત્મ-સાધનને સાધે છે; તેઓનો ગૃહાશ્રમ પણ વખણાય છે.

તે ઉત્તમ પુરુષ, સામાયિક, ક્ષમાપના, ચોવિહાર પ્રત્યાખ્યાન ઈત્યાદિ યમનિયમને સેવે છે.

પરપત્ની ભણી માબહેનની દૃષ્ટિ રાખે છે.

સત્પાત્રે યથાશક્તિ દાન દે છે.

શાંત, મધુરી અને કોમળ ભાષા બોલે છે.

સત્શાસ્ત્રનું મનન કરે છે.

બને ત્યાંસુધી ઉપજીવિકામાં પણ માયા, કપટ, ઈત્યાદિ કરતો નથી.

સ્ત્રી, પુત્ર, માત, તાત, મુનિ અને ગુરુ એ સઘળાને યથાયોગ્ય સન્માન આપે છે.

માબાપને ધર્મનો બોધ આપે છે.

યત્નથી ઘરની સ્વચ્છતા, રાંધવું, સીંધવું, શયન ઈત્યાદિ રખાવે છે.

પોતે વિચક્ષણતાથી વર્તી સ્ત્રી, પુત્રને વિનયી અને ધર્મી કરે છે.

કુટુંબમાં સંપની વૃદ્ધિ કરે છે.

જે યથાશક્તિ શાસ્ત્રસંચય ઘરમાં રાખે છે.

અલ્પ આરંભથી જે વ્યવહાર ચલાવે છે.

આવો ગૃહસ્થાવાસ ઉત્તમ ગતિનું કારણ થાય, એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે.

૧૩ : જિનેશ્વરની ભક્તિ

૧

જિજ્ઞાસુ : "વિચક્ષણ સત્ય ! કોઈ શંકરની, કોઈ બ્રહ્માની, કોઇ વિષ્ણુની, કોઈ સૂર્યની, કોઇ અગ્નિની, કોઇ ભવાનીની, કોઈ પયગમ્બરની અને કોઈ ક્રાઇસ્ટની ભક્તિ કરે છે. એઓ ભક્તિ કરીને શું આશા રાખતા હશે ?"

સત્ય : "પ્રિય જિજ્ઞાસુ, તે ભાવિક મોક્ષ મેળવવાની પરમ આશાથી એ દેવોને ભજે છે."

જિજ્ઞાસુ : "કહો ત્યારે, એથી તેઓ ઉત્તમ ગતિ પામે એમ તમારો મત છે ?"

સત્ય : "એઓની ભક્તિ વડે તેઓ મોક્ષ પામે એમ હું કહી શકતો નથી. જેઓને તે પરમેશ્વર કહે છે તેઓ કંઇ મોક્ષને પામ્યા નથી; તો પછી ઉપાસકને એ મોક્ષ ક્યાંથી આપે ? શંકર વગેરે કર્મક્ષય કરી શકયા નથી અને દૂષણસહિત છે એથી તે પૂજવાયોગ્ય નથી."

જિજ્ઞાસુ : "એ દૂષણો કયાં કયાં તે કહો."

સત્ય : "અજ્ઞાન, નિદ્રા, મિથ્યાત્વ, રાગ, દ્વેષ, અવિરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા, દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, વીર્યાંતરાય, ભોગાંતરાય, ઉપભોગાંતરાય, કામ, હાસ્ય, રતિ અને અરતિ એ

અઢાર દૂષણુમાંનું એક દૂષણ હોય તોપણ તે અપૂજ્ય છે. એક સમર્થ પંડિતે પણ કહ્યું છે કે, 'પરમેશ્વર છું' એમ મિથ્યા રીતે મનાવનારા પુરુષો પોતે પોતાને ઠગે છે, કારણ પડખામાં સ્ત્રી હોવાથી તેઓ વિષયી ઠરે છે; શસ્ત્ર ધારણ કરેલાં હોવાથી દ્વેષી ઠરે છે, જપમાળા ધારણ કર્યાથી તેઓનું ચિત્ત વ્યગ્ર છે એમ સૂચવે છે; 'મારે શરણે આવ, હું સર્વ પાપ હરી લઉં' એમ કહેનારા અભિમાની અને નાસ્તિક ઠરે છે. આમ છે તો પછી બીજાને તેઓ કેમ તારી શકે? વળી કેટલાક અવતાર લેવારૂપે પરમેશ્વર કહેવરાવે છે તો ત્યાં તેઓને અમુક કર્મનું ભોગવવું બાકી છે એમ સિદ્ધ થાય છે."

જિજ્ઞાસુ: "ભાઈ, ત્યારે પૂજ્ય કોણ? અને ભક્તિ કોની કરવી કે જે વડે આત્મા સ્વશક્તિનો પ્રકાશ કરે?"

સત્ય: "શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ જીવનસિદ્ધ ભગવાન તેમ જ સર્વ દૂષણરહિત, કર્મમલહીન, મુક્ત, વીતરાગ, સકળ ભયરહિત, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિથી આત્મશક્તિ પ્રકાશ પામે છે."

જિજ્ઞાસુ: "એઓની ભક્તિ કરવાથી આપણને તેઓ મોક્ષ આપે છે એમ માનવું ખરું?"

સત્ય: "ભાઈ જિજ્ઞાસુ, તે અનંતજ્ઞાની ભગવાન તો નિરાગી અને નિર્વિકાર છે. એને સ્તુતિનિંદાનું આપણને કંઈ ફળ આપવાનું પ્રયોજન નથી. આપણો આત્મા અજ્ઞાની અને મોહાંધ થઈને જે કર્મદળથી ઘેરાયેલો છે તે કર્મદળ ટાળવા અનુપમ પુરુષાર્થની આવશ્યકતા છે. સર્વ કર્મદળ ક્ષય કરી અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર, અનંત વીર્ય અને સ્વસ્વરૂપમય થયા એવા જિનેશ્વરોનું સ્વરૂપ આત્માની નિશ્ચયનયે રિદ્ધિ હોવાથી

તે તે ભગવાનનું સ્મરણ, ચિંતવન, ધ્યાન અને ભક્તિ એ પુરુષાર્થતા આપે છે; વિકારથી આત્માને વિરક્ત કરે છે; શાંતિ અને નિર્જરા આપે છે. જેમ તરવાર હાથમાં લેવાથી શૌર્યવૃત્તિ અને ભાંગ પીવાથી નશો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ એ ગુણચિંતવનથી આત્મા સ્વરૂપાનંદની શ્રેણીએ ચઢતો જાય છે. દર્પણ જોતાં જેમ મુખાકૃતિનું ભાન થાય છે તેમ, સિદ્ધ કે જિનેશ્વરસ્વરૂપનાં ચિંતવનરૂપ દર્પણથી આત્મસ્વરૂપનું ભાન થાય છે."

૧૪ : જિનેશ્વરની ભક્તિ

૨

જિજ્ઞાસુ : "આર્ય સત્ય ! સિદ્ધસ્વરૂપ પામેલા તે જિનેશ્વરો તો સઘળા પૂજ્ય છે; ત્યારે નામથી ભક્તિ કરવાની કંઈ જરૂર છે ?"

સત્ય : "હા, અવશ્ય છે. અનંત સિદ્ધસ્વરૂપને ધ્યાતાં જે શુદ્ધ સ્વરુપના વિચાર થાય તે તો કાર્ય; પરંતુ એ જે વડે તે સ્વરૂપને પામ્યા તે કારણ કયું ! એ વિચારતાં ઉગ્ર તપ, મહાન વૈરાગ્ય, અનંત દયા, મહાન ધ્યાન એ સઘળાનું સ્મરણ થશે; એઓનાં અર્હંત્ તીર્થંકરપદમાં જે નામથી તેઓ વિહાર કરતા હતા તે નામથી તેઓનાં પવિત્ર આચાર અને પવિત્ર ચરિત્રો અંતઃકરણમાં ઉદય પામશે. જે ઉદય પરિણામે મહા લાભદાયક છે. જેમ મહાવીરનું પવિત્ર નામ સ્મરણ કરવાથી તેઓ કોણ ? ક્યારે ? કેવા પ્રકારે સિદ્ધિ પામ્યા ? એ આદિ ચારિત્રોની સ્મૃતિ થશે; અને એથી આપણે વૈરાગ્ય, વિવેક ઇત્યાદિનો ઉદય પામીએ."

જિજ્ઞાસુ : "પણ લોગસ્સમાં તો ચોવીશ જિનેશ્વરનાં નામોનું સૂચવન કર્યું છે ? એનો હેતુ શો છે તે મને સમજાવો."

સત્ય : "આ કાળમાં આ ક્ષેત્રમાં જે ચોવીશ જિનેશ્વરો

થયા એમનાં નામોનું અને ચરિત્રોનું સ્મરણ કરવાથી શુદ્ધ તત્ત્વનો લાભ થાય. વૈરાગીનું ચરિત્ર વૈરાગ્ય બોધે છે. અનંત ચોવીશીનાં અનંત નામ સિદ્ધસ્વરૂપમાં સમગ્રે આવી જાય છે. વર્તમાનકાળના ચોવીશ તીર્થંકરનાં નામ આ કાળે લેવાથી કાળની સ્થિતિનું બહુ સૂક્ષ્મજ્ઞાન પણ સાંભરી આવે છે. જેમ એઓનાં નામ આ કાળમાં લેવાય છે, તેમ ચોવીશી ચોવીશીનાં નામ કાળ અને ચોવીશી ફરતાં લેવાતાં જાય છે; એટલે અમુક નામ લેવાં એમ કંઈ હેતુ નથી. પરંતુ તેઓના ગુણના પુરુષાર્થની સ્મૃતિ માટે વર્તતી ચોવીશીની સ્મૃતિ કરવી એમાં તત્ત્વ રહ્યું છે. તેઓના જન્મ, વિહાર, ઉપદેશ એ સઘળું નામનિક્ષેપે જાણી શકાય છે. એ વડે આપણો આત્મા પ્રકાશ પામે છે. સર્પ જેમ મોરલીના નાદથી જાગૃત થાય છે, તેમ આત્મા પોતાની સત્ય રિદ્ધિ સાંભળતાં તે મોહનિદ્રાથી જાગૃત થાય છે."

જિજ્ઞાસુ : "મને તમે જિનેશ્વરની ભક્તિ સંબંધી બહુ ઉત્તમ કારણ કહ્યું. જિનેશ્વરની ભક્તિ કંઈ ફળદાયક નથી એમ આધુનિક કેળવણીથી મને આસ્થા થઈ હતી તે નાશ પામી છે. જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિ અવશ્ય કરવી જોઈએ એ હું માન્ય રાખું છું."

સત્ય : "જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિથી અનુપમ લાભ છે. એનાં કારણો મહાન છે. તેમના પરમ ઉપકારને લીધે પણ તેઓની ભક્તિ અવશ્ય કરવી જોઈએ. વળી તેઓના પુરુષાર્થનું સ્મરણ થતાં પણ શુભ વૃત્તિઓનો ઉદય થાય છે. જેમ જેમ શ્રી જિનના સ્વરૂપમાં વૃત્તિ લય પામે છે, તેમ તેમ પરમ શાંતિ પ્રવહે છે. એમ જિનભક્તિનાં કારણો અત્રે સંક્ષેપમાં કહ્યાં છે તે આત્માર્થીઓએ વિશેષણપણે મનન કરવા યોગ્ય છે."

૧૭ : બાહુબળ

બાહુબળ એટલે પોતાની ભૂજાનું બળ એમ અહીં અર્થ કરવાનો નથી, કારણકે બાહુબળ નામના મહાપુરુષનું આ એક નાનું પણ અદ્‌ભુત ચરિત્ર છે.

સર્વ સંગ પરિત્યાગ કરી, ભગવાન ઋષભદેવજી ભરત અને બાહુબળ નામના પોતાના બે પુત્રોને રાજ્ય સોંપી વિહાર કરતા હતા ત્યારે, ભરતેશ્વર ચક્રવર્તી થયો. આયુધશાળામાં ચક્રની ઉત્પત્તિ થયા પછી પ્રત્યેક રાજ્ય પર તેણે પોતાની આમ્નાય બેસાડી, અને છ ખંડની પ્રભુતા મેળવી. માત્ર બાહુબળે જ એ પ્રભુતા અંગીકાર ન કરી. આથી પરિણામમાં ભરતેશ્વર અને બાહુબળને યુદ્ધ મંડાયું. ઘણા વખત સુધી ભરતેશ્વર કે બાહુબળ એ બંનેમાંથી એકે હઠયા નહિ, ત્યારે ક્રોધાવેશમાં આવી જઇ ભરતેશ્વરે બાહુબળ પર ચક્ર મૂકયું. એક વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાઇ પર ચક્ર પ્રભાવ ન કરી શકે. આ નિયમને લીધે તે ચક્ર ફરીને પાછું ભરતેશ્વરના હાથમાં આવ્યું. ભરતે ચક્ર મૂકવાથી બાહુબળને બહુ ક્રોધ આવ્યો. તેણે મહા બલવત્તર મુષ્ટિ ઉપાડી. તત્કાળ ત્યાં તેની ભાવનાનું સ્વરૂપ ફર્યું. તે વિચારી ગયો કે, હું આ બહુ નિંદનીય કરું છું; આનું પરિણામ કેવું દુઃખદાયક છે! ભલે ભરતેશ્વર રાજ્ય ભોગવો. મિથ્યા પરસ્પરનો નાશ શા માટે કરવો? "આ મુષ્ટિ મારવી યોગ્ય નથી; તેમ ઉગામી તે હવે પાછી વાળવી પણ યોગ્ય નથી," એમ વિચારી તેણે પંચમુષ્ટિ કેશલુંચન કર્યું; અને ત્યાંથી મુનિભાવે ચાલી નીકળ્યા. ભગવાન આદીશ્વર જ્યાં અઠ્ઠાણું દિક્ષિત પુત્રોથી તેમ જ આર્ય-આર્યાથી વિહાર કરતા હતા ત્યાં જવા ઇચ્છા કરી; પણ મનમાં માન આવ્યું કે ત્યાં હું જઇશ

તો મારાથી નાના અઠ્ઠાણુ ભાઈને વંદન કરવું પડશે; માટે ત્યાં તો જવું યોગ્ય નથી. એમ માનવૃત્તિથી વનમાં તે એકાગ્ર ધ્યાને રહ્યા. હળવે હળવે બાર માસ થઈ ગયા. મહા તપથી કાયા હાડકાંનો માળો થઈ ગઈ; તે સૂકા ઝાડ જેવા દેખાવા લાગ્યા; પરંતુ જ્યાંસુધી માનનો અંકુર તેના અંતઃકરણથી ખસ્યો નહોતો ત્યાંસુધી તે સિદ્ધિ ન પામ્યા. બ્રાહ્મી અને સુંદરીએ આવીને તેને ઉપદેશ કર્યો: "આર્ય વીર! હવે મદોન્મત્ત હાથી પરથી ઊતરો, એનાથી તો બહુ શોષ્યું." એઓનાં આ વચનોથી બાહુબળ વિચારમાં પડ્યા. વિચારતાં વિચારતાં તેને ભાન થયું કે, "સત્ય છે, હું માનરૂપી મદોન્મત્ત હાથી પરથી હજુ ક્યાં ઊતર્યો છું? હવે એથી ઊતરવું એ જ મંગળકારક છે." આમ વિચારી તેણે વંદન કરવાને માટે પગલું ભર્યું કે તે અનુપમ દિવ્ય કૈવલ્ય કમળાને પામ્યા.

વાંચનાર, જુઓ, માન એ કેવી દુરિત વસ્તુ છે!!

૧૮: ચાર ગતિ

જીવ શાતાવેદનીય, અશાતાવેદનીય વેદતો શુભાશુભ કર્મના ફળ ભોગવવા આ સંસારવનમાં ચાર ગતિને વિષે ભમ્યા કરે છે; તો એ ચાર ગતિ ખચિત જાણવી જોઈએ.

૧. નરકગતિ—મહારંભ, મદિરાપાન, માંસભક્ષણ ઈત્યાદિ તીવ્ર હિંસાના કરનાર જીવો અઘોર નરકમાં પડે છે. ત્યાં લેશ પણ શાતા, વિશ્રામ કે સુખ નથી. મહા અંધકાર વ્યાપ્ત છે. અંગછેદન સહન કરવું પડે છે, અગ્નિમાં બળવું પડે છે, અને છરપલાની ધાર જેવું જળ પીવું પડે છે. અનંત દુઃખથી કરીને જ્યાં પ્રાણીભૂતે સાંકડ, અશાતા અને વલવલાટ સહન કરવા પડે છે. આવાં જે દુઃખ તેને કેવળજ્ઞાનીઓ પણ કહી શકતા

નથી અહોહો ! ! તે દુઃખ અનંતવાર આ આત્માએ ભોગવ્યાં છે.

૨. તિર્યંચગતિ—છલ, જૂઠ પ્રપંચ ઇત્યાદિ કરીને જીવ સિંહ, વાઘ, હાથી, મૃગ, ગાય, ભેંસ, બળદ ઇત્યાદિ તિર્યંચનાં શરીર ધારણ કરે છે. તે તિર્યંચગતિમાં ભૂખ, તરસ, તાપ, વધ, બંધન, તાડન, ભારવહન ઇત્યાદિનાં દુઃખને સહન કરે છે.

૩. મનુષ્યગતિ—ખાદ્ય, અખાદ્ય વિષે વિવેકરહિત છે, લજ્જાહીન, માતા પુત્રી સાથે કામગમન કરવામાં જેને પાપાપાપનું ભાન નથી; નિરંતર માંસભક્ષણ, ચોરી, પરસ્ત્રીગમન, વગેરે મહા પાતક કર્યો કરે છે; એ તો જાણે અનાર્ય મનુષ્ય છે. આર્ય દેશમાં પણ ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય પ્રમુખ મતિહીન, દરિદ્રી, અજ્ઞાન અને રોગથી પીડિત મનુષ્ય છે; માન અપમાન ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં દુઃખ તેઓ ભોગવી રહ્યાં છે.

૪. દેવગતિ—પરસ્પર વેર, ઝેર, કલેશ, શોક, મત્સર, કામ, મદ, ક્ષુધા આદિથી દેવતાઓ પણ આયુષ્ય વ્યતીત કરી રહ્યા છે; એ દેવગતિ.

એમ ચાર ગતિ સામાન્યરૂપે કહી. આ ચારે ગતિમાં મનુષ્યગતિ સૌથી શ્રેષ્ઠ અને દુર્લભ છે. આત્માનું પરમહિત—મોક્ષ એ ગતિથી પમાય છે; એ મનુષ્યગતિમાં પણ કેટલાંય દુઃખ અને આત્મસાધનમાં અંતરાયો છે.

એક તરુણ સુકુમારને રોમેરોમે લાલચોળ સૂયા ઘોંચવાથી જે અસહ્ય વેદના ઊપજે છે તે કરતાં આઠગણી વેદના ગર્ભસ્થાનમાં જીવ જ્યારે રહે છે ત્યારે પામે છે. લગભગ નવ મહિના મળ, મૂત્ર, લોહી, પરુ આદિમાં અહોરાત્ર મૂર્છાગત સ્થિતિમાં વેદના ભોગવી ભોગવીને જન્મ પામે છે. ગર્ભસ્થાનની વેદનાથી અનંતગણી વેદના જન્મસમયે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર પછી બાળાવસ્થા પમાય છે. મળ, મૂત્ર, ધૂળ અને નગ્નાવસ્થામાં અણ-

સમજથી રઝળીરડીને તે બાળાવસ્થા પૂર્ણ થાય છે; અને યુવાવસ્થા આવે છે. ધન ઉપાર્જન કરવા માટે નાના પ્રકારનાં પાપમાં પડવું પડે છે. જ્યાંથી ઉત્પન્ન થયો છે ત્યાં એટલે વિષય વિકારમાં વૃત્તિ જાય છે. ઉન્માદ, આળસ, અભિમાન, નિંદાદૃષ્ટિ, સંયોગ, વિયોગ એમ ઘટમાળમાં યુવાવય ચાલ્યું જાય છે; ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે. શરીર કંપે છે, મુખે લાળ ઝરે છે. ત્વચા પર કરચોલી પડી જાય છે; સૂંઘવું, સાંભળવું અને દેખવું એ શક્તિઓ કેવળ મંદ થઈ જાય છે. કેશ ધવળ થઈ ખરવા મંડે છે; ચાલવાની આય રહેતી નથી, હાથમાં લાકડી લઈ લથડિયાં ખાતાં ચાલવું પડે છે, કાં તો જીવનપર્યંત ખાટલે પડ્યાં રહેવું પડે છે; શ્વાસ, ખાંસી ઇત્યાદિ રોગ આવીને વળગે છે; અને થોડા કાળમાં કાળ આવીને કોળિયો કરી જાય છે. આ દેહમાંથી જીવ ચાલી નીકળે છે. કાયા હતી ન હતી થઈ જાય છે. મરણ સમયે પણ કેટલી બધી વેદના છે? ચતુર્ગતિનાં દુઃખમાં જે મનુષ્યદેહ શ્રેષ્ઠ તેમાં પણ કેટલાં બધાં દુઃખ રહ્યાં છે! તેમ છતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અનુક્રમે કાળ આવે છે એમ પણ નથી. ગમે તે વખતે તે આવીને લઈ જાય છે. માટે જ વિચક્ષણ પુરુષો પ્રમાદ વિના આત્મકલ્યાણને આરાધે છે.

૧૯ : સંસારને ચાર ઉપમા

૧

૧. સંસારને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એક મહાસમુદ્રની ઉપમા પણ આપે છે. "સંસારરૂપી સમુદ્ર અનંત અને અપાર છે. અહો લોકો! એનો પાર પામવા પુરુષાર્થનો ઉપયોગ કરો! ઉપયોગ કરો!! આમ એમનાં સ્થળે સ્થળે વચનો છે. સંસારને સમુદ્રની ઉપમા છાજતી પણ છે. સમુદ્રમાં જેમ મોજાંની છોળો ઊછળ્યા કરે છે,

તેમ સંસારમાં વિષયરૂપી અનેક મોજાંઓ ઊછળે છે. જળનો ઉપરથી જેમ સપાટ દેખાવ છે, તેમ સંસાર પણ સરળ દેખાવ દે છે. સમુદ્ર જેમ ક્યાંક બહુ ઊંડો છે, અને ક્યાંક ભમરીઓ ખવરાવે છે તેમ, સંસાર કામવિષય પ્રપંચાદિમાં બહુ ઊંડો છે. તે મોહરૂપી ભમરીઓ ખવરાવે છે. થોડું જળ છતાં સમુદ્રમાં જેમ ઊભા રહેવાથી કાદવમાં ખૂંચી જઈએ છીએ તેમ સંસારના લેશ પ્રસંગમાં તે તૃષ્ણારૂપી કાદવમાં ખૂંચવી દે છે. સમુદ્ર જેમ નાના પ્રકારના ખરાબા અને તોફાનથી નાવ કે વહાણને જોખમ પહોંચાડે છે, તેમ સ્ત્રીઓરૂપી ખરાબા અને કામરૂપી તોફાનથી સંસાર આત્માને જોખમ પહોંચાડે છે. સમુદ્ર જેમ અગાધ જળથી શીતળ દેખાતો છતાં વડવાનળ નામના અગ્નિનો તેમાં વાસ છે તેમ સંસારમાં માયારૂપી અગ્નિ બળ્યા જ કરે છે. સમુદ્ર જેમ ચોમાસામાં વધારે જળ પામીને ઊંડો ઊતરે છે તેમ પાપરૂપી જળ પામીને સંસાર ઊંડો ઊતરે છે, એટલે મજબૂત પાયા કરતો જાય છે.

૨. સંસારને બીજી ઉપમા અગ્નિની છાજે છે. અગ્નિથી કરીને જેમ મહા તાપની ઉત્પત્તિ છે, તેમ સંસારથી પણ ત્રિવિધ તાપની ઉત્પત્તિ છે. અગ્નિથી બળેલો જીવ જેમ મહા વલવલાટ કરે છે, તેમ સંસારથી બળેલો જીવ અનંત દુઃખરૂપ નરકથી અસહ્ય વલવલાટ કરે છે. અગ્નિ જેમ સર્વ વસ્તુનો ભક્ષ કરી જાય છે, તેમ સંસારના મુખમાં પડેલાંનો તે ભક્ષ કરી જાય છે. અગ્નિમાં જેમ જેમ ઘી અને ઇંધન હોમાય છે, તેમ તેમ તે વૃદ્ધિ પામે છે; તેવી જ રીતે સંસારરૂપ અગ્નિમાં તીવ્ર મોહરૂપ ઘી અને વિષયરૂપ ઇંધન હોમાતાં તે વૃદ્ધિ પામે છે.

૩. સંસારને ત્રીજી ઉપમા અંધકારની છાજે છે. અંધકારમાં જેમ સીંદરી, સર્પનું ભાન કરાવે છે, તેમ સંસાર સત્યને અસ-

ત્યરૂપ બતાવે છે. અંધકારમાં જેમ પ્રાણીઓ આમતેમ ભટકી વિપત્તિ ભોગવે છે, તેમ સંસારમાં બેભાન થઈને અનંત આત્માઓ ચતુર્ગતિમાં આમ તેમ ભટકે છે. અંધકારમાં જેમ કાચ અને હીરાનું જ્ઞાન થતું નથી તેમ સંસારરૂપી અંધકારમાં વિવેક અવિવેકનું જ્ઞાન થતું નથી. જેમ અંધકારમાં પ્રાણીઓ છતી આંખે અંધ બની જાય છે, તેમ છતી શક્તિએ સંસારમાં તેઓ મોહાંધ બની જાય છે. અંધકારમાં જેમ ઘુવડ ઇત્યાદિને ઉપદ્રવ વધે છે, તેમ સંસારમાં લોભ, માયાદિને ઉપદ્રવ વધે છે. એમ અનેક ભેદે જોતાં સંસાર તે અંધકારરૂપ જ જણાય છે.

૨૦ : સંસારને ચાર ઉપમા

૨

૪. સંસારને ચોથી ઉપમા શકટચક્રની એટલે ગાડાના પૈડાની છાજે છે. ચાલતાં, શકટચક્ર જેમ ફરતું રહે છે, તેમ સંસારમાં પ્રવેશ કરતાં તે ફરવારૂપે રહે છે. શકટચક્ર જેમ ધરી વિના ચાલી શકતું નથી, તેમ સંસાર મિથ્યાત્વરૂપી ધરી વિના ચાલી શકતો નથી. શકટચક્ર જેમ આરાવડે કરીને રહ્યું છે, તેમ સંસાર-શકટ પ્રમાદાદિ આરાથી ટક્યો છે. એમ અનેક પ્રકારથી શકટચક્રની ઉપમા પણ સંસારને લાગી શકે છે.

એવી રીતે સંસારને જેટલી અધોઉપમા આપો એટલી થોડી છે. મુખ્યપણે એ ચાર ઉપમા આપણે જાણી. હવે એમાંથી તત્ત્વ લેવું યોગ્ય છેઃ—

૧. સાગર જેમ મજબૂત નાવ અને માહિતગાર નાવિકથી તરીને પાર પમાય છે, તેમ સદ્ધર્મરૂપી નાવ અને સદ્‌ગુરુરૂપી નાવિકથી સંસારસાગર પાર પામી શકાય છે. સાગરમાં

ડાહ્યા પુરુષોએ નિર્વિઘ્ન રસ્તો શોધી કાઢ્યો હોય છે, તેમ જિનેશ્વર ભગવાને તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ નિર્વિઘ્ન ઉત્તમ રાહ બતાવ્યો છે.

૨. અગ્નિ જેમ સર્વને ભક્ષ કરી જાય છે, પરંતુ પાણીથી બુઝાઈ જાય છે; તેમ વૈરાગ્યજળથી સંસાર–અગ્નિ બૂઝવી શકાય છે.

૩. અંધકારમાં જેમ દીવો લઈ જવાથી પ્રકાશ થતાં, જોઈ શકાય છે; તેમ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી નિર્બૂજ દીવો સંસારરૂપી અંધકારમાં પ્રકાશ કરી સત્ય વસ્તુ બતાવે છે.

૪. શકટચક્ર જેમ બળદ વિના ચાલી શકતું નથી, તેમ સંસારચક્ર રાગદ્વેષ વિના ચાલી શકતું નથી.

એમ એ સંસારદરદનું નિવારણ ઉપમાવડે અનુપાનાદિ પ્રતિકાર સાથે કહ્યું. તે આત્મહિતૈષીએ નિરંતર મનન કરવું; અને બીજાને બોધવું.

૨૧ : બાર ભાવના

વૈરાગ્યની, અને તેવા આત્મહિતૈષી વિષયોની સુદૃઢતા થવા માટે બાર ભાવના ચિંતવવાનું તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે.

૧. ‘શરીર, વૈભવ, લક્ષ્મી, કુટુંબ પરિવારાદિ સર્વ વિનાશી છે. જીવનો મૂળ ધર્મ અવિનાશી છે;’ એમ ચિંતવવું તે પહેલી ‘અનિત્યભાવના.’

૨. ‘સંસારમાં મરણ સમયે જીવને શરણ રાખનાર કોઈ નથી, માત્ર એક શુભ ધર્મનું જ શરણ સત્ય છે;’ એમ ચિંતવવું તે બીજી ‘અશરણભાવના.’

૩. ‘આ આત્માએ સંસારસમુદ્રમાં પર્યટન કરતાં કરતાં સર્વ ભવ કીધા છે, એ સંસારજંજીરથી હું ક્યારે છૂટીશ? એ સંસાર મારો નથી, હું મોક્ષમયી છું;’ એમ ચિંતવવું તે ત્રીજી

'સંસારભાવના.'

૪. 'આ મારો આત્મા એકલો છે; તે એકલો આવ્યો છે, એકલો જશે; પોતાનાં કરેલાં કર્મ એકલો ભોગવશે;' એમ ચિંતવવું તે ચોથી 'એકત્વભાવના.'

૫. 'આ સંસારમાં કોઈ કોઈનું નથી;' એમ ચિંતવવું તે પાંચમી 'અન્યત્વભાવના.'

૬. 'આ શરીર અપવિત્ર છે, મળમૂત્રની ખાણ છે, રોગ-જરાને રહેવાનું ધામ છે, એ શરીરથી હું ન્યારો છું;' એમ ચિંતવવું તે છઠ્ઠી 'અશુચિભાવના.'

૭. 'રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ ઇત્યાદિ સર્વ આશ્રવ છે;' એમ ચિંતવવું તે સાતમી 'આશ્રવભાવના.'

૮. 'જ્ઞાન, ધ્યાનમાં જીવ પ્રવર્ત્તમાન થઈને નવાં કર્મ બાંધે નહિ;' એવી ચિંતવના કરવી તે આઠમી 'સમ્વરભાવના.'

૯. 'જ્ઞાનસહિત ક્રિયા કરવી તે નિર્જરાનું કારણ છે;' એમ ચિંતવવું તે નવમી 'નિર્જરાભાવના.'

૧૦. 'લોકસ્વરૂપનું ઉત્પત્તિ સ્થિતિ વિનાશસ્વરૂપ વિચારવું;' તે દશમી 'લોકસ્વરૂપભાવના.'

૧૧. 'સંસારમાં ભમતાં આત્માને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રસાદી પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે; વા સમ્યગ્જ્ઞાન પામ્યો, તો ચારિત્ર સર્વ વિરતિપરિણામરૂપ ધર્મ પામવો દુર્લભ છે;' એવી ચિંતવના તે અગિયારમી 'બોધદુર્લભભાવના.'

૧૨. 'ધર્મના ઉપદેશક તથા શુદ્ધ શાસ્ત્રના બોધક એવા ગુરુ અને એનું શ્રવણ મળવું દુર્લભ છે;' એવી ચિંતવના તે બારમી 'ધર્મદુર્લભભાવના.'

આ બાર ભાવનાઓ મનનપૂર્વક નિરંતર વિચારવાથી સત્પુરુષો ઉત્તમ પદને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે.

૨૨ : કામદેવ શ્રાવક

મહાવીર ભગવાનના સમયમાં દ્વાદશવ્રતને વિમલ ભાવથી ધારણ કરનાર, વિવેકી અને નિર્ગ્રંથવચનાનુરક્ત કામદેવ નામના એક શ્રાવક તેઓના શિષ્ય હતા. સુધર્મા સભામાં ઇંદ્રે એક વેળા કામદેવની ધર્મ-અચલતાની પ્રશંસા કરી. એવામાં ત્યાં એક તુચ્છ બુદ્ધિવાન દેવ બેઠો હતો તેણે એવી સુદૃઢતાનો અવિશ્વાસ બતાવ્યો અને કહ્યું કે, "જ્યાંસુધી પરિષહ પડ્યા ન હોય ત્યાંસુધી બધાય સહનશીલ અને ધર્મદૃઢ જણાય. આ મારી વાત હું એને ચળાવી આપીને સત્ય કરી દેખાડું." ધર્મદૃઢ કામદેવ તે વેળા કાયોત્સર્ગમાં લીન હતા. દેવતાએ પ્રથમ હાથીનું રૂપ વૈક્રિય કર્યું; અને પછી કામદેવને ખૂબ ગૂંદ્યા તોપણ તે અચળ રહ્યા, એટલે મુશળ જેવું અંગ કરીને કાળા વર્ણનો સર્પ થઇને ભયંકર ફૂંકાર કર્યા તોય કામદેવ કાયોત્સર્ગથી લેશ ચળ્યા નહિ; પછી અટ્ટહાસ્ય કરતા રાક્ષસનો દેહ ધારણ કરીને અનેક પ્રકારના પરિષહ કર્યા, તોપણ કામદેવ કાયોત્સર્ગથી ચળ્યા નહિ. સિંહ વગેરેનાં અનેક ભયંકર રૂપ કર્યાં તોપણ કાયોત્સર્ગમાં લેશ હીનતા કામદેવે આણી નહિ. એમ રાત્રિના ચારે પહોર દેવતાએ કર્યા કર્યું; પણ તે પોતાની ધારણામાં ફાવ્યો નહિ. પછી તે દેવે અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગ વડે જોયું તો કામદેવને મેરુના શિખરની પેરે અડોલ રહ્યા દીઠા. કામદેવની અદ્ભુત નિશ્ચલતા જાણી તેને વિનયભાવથી પ્રણામ કરી પોતાનો દોષ ક્ષમાવીને તે દેવતા સ્વસ્થાનકે ગયો.

કામદેવ શ્રાવકની ધર્મદૃઢતા એવો બોધ કરે છે કે, સત્યધર્મ અને સત્ય પ્રતિજ્ઞામાં પરમ દૃઢ રહેવું; અને કાયોત્સર્ગ આદિ જેમ બને તેમ એકાગ્ર ચિત્તથી અને સુદૃઢતાથી નિર્દોષ કરવાં.

ચલવિચલ ભાવથી કાયોત્સર્ગાદિ બહુ દોષયુક્ત થાય છે. પાઈ જેવા દ્રવ્યલાભ માટે ધર્મશાખ કાઢનારથી ધર્મમાં દઢતા ક્યાંથી રહી શકે? અને રહી શકે તો કેવી રહે! એ વિચારતાં ખેદ થાય છે.

૨૩ : સત્ય

સામાન્ય કથનમાં પણ કહેવાય છે કે, સત્ય એ આ જગતનું ધારણ છે; અથવા સત્યને આધારે આ જગત રહ્યું છે. એ કથનમાંથી એવી શિક્ષા મળે છે કે, ધર્મ, નીતિ, રાજ અને વ્યવહાર એ સત્યવડે પ્રવર્તન કરી રહ્યાં છે; અને એ ચારે ન હોય તો જગતનું રૂપ કેવું ભયંકર હોય? એ માટે સત્ય એ જગતનું ધારણ છે એમ કહેવું એ કંઈ અતિશયોક્તિ જેવું, કે નહિ માનવા જેવું નથી.

વસુરાજાનું એક શબ્દનું અસત્ય બોલવું કેટલું દુઃખદાયક થયું હતું તે પ્રસંગ વિચાર કરવા માટે અહીં કહીશું:—

વસુરાજા, નારદ અને પર્વત એ ત્રણે એક ગુરુ પાસેથી વિદ્યા ભણ્યા હતા. પર્વત અધ્યાપકનો પુત્ર હતો. અધ્યાપકે કાળ કર્યો. એથી પર્વત તેની મા સહિત વસુરાજાના દરબારમાં આવી રહ્યો હતો. એક રાત્રે તેની મા પાસે બેઠી છે; અને પર્વત તથા નારદ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે. એમાં એક વચન પર્વત એવું બોલ્યો કે, "अजाहोतव्यं." ત્યારે નારદે પૂછ્યું: "અજ તે શું પર્વત!" પર્વતે કહ્યું: "અજ તે બોકડો." નારદ બોલ્યો: "આપણે ત્રણે જણ તારા પિતા કને ભણતા હતા ત્યારે, તારા પિતાએ તો 'અજ' તે ત્રણ વર્ષની 'વ્રીહિ' કહી છે; અને તું અવળું શા માટે કહે છે?" એમ પરસ્પર વચનવિવાદ વધ્યો. ત્યારે પર્વતે કહ્યું: "આપણને વસુરાજા કહે તે ખરું." એ વાતની નારદે હા કહી;

અને જીતે તેને માટે અમુક શરત કરી. પર્વતની મા જે પાસે બેઠી હતી તેણે આ સાંભળ્યું. 'અજ' એટલે 'વ્રીહિ' એમ તેને પણ યાદ હતું. શરતમાં પોતાનો પુત્ર હારશે એવા ભયથી પર્વતની મા રાત્રે રાજા પાસે ગઈ અને પૂછ્યું: "રાજા! 'અજ' એટલે શું?" વસુરાજાએ સંબંધપૂર્વક કહ્યું: "અજ એટલે વ્રીહિ." ત્યારે પર્વતની માએ રાજાને કહ્યું: "મારા પુત્રથી 'બોકડો' કહેવાયો છે માટે, તેનો પક્ષ કરવો પડશે; તમને પૂછવા માટે તેઓ આવશે." વસુરાજા બોલ્યો: "હું અસત્ય કેમ કહું? મારાથી એ બની શકે નહિ." પર્વતની માએ કહ્યું: "પણ જો તમે મારા પુત્રનો પક્ષ નહિ કરો તો તમને હું હત્યા આપીશ." રાજા વિચારમાં પડી ગયો કે, "સત્યવડે કરીને હું મણિમય સિંહાસન પર અધ્ધર બેસું છું. લોકસમુદાયને ન્યાય આપું છું. લોક પણ એમ જાણે છે કે, રાજા સત્યગુણે કરીને સિંહાસન પર અંતરિક્ષ બેસે છે. હવે કેમ કરવું? જો પર્વતનો પક્ષ ન કરું તો બ્રાહ્મણી મરે છે; એ વળી મારા ગુરુની સ્ત્રી છે." ન ચાલતાં છેવટે રાજાએ બ્રાહ્મણીને કહ્યું: "તમે ભલે જાઓ, હું પર્વતનો પક્ષ કરીશ." આવો નિશ્ચય કરાવીને પર્વતની મા ઘેર આવી. પ્રભાતે નારદ, પર્વત અને તેની મા વિવાદ કરતાં રાજા પાસે આવ્યાં. રાજા અજાણ થઈ પૂછવા લાગ્યો કે, "શું છે પર્વત?" પર્વતે કહ્યું: "રાજાધિરાજ! અજ તે શું? તે કહો." રાજાએ નારદને પૂછ્યું: "તમે શું કહો છો?" નારદે કહ્યું: "અજ" તે ત્રણ વર્ષની વ્રીહિ તમને ક્યાં નથી સાંભરતું?" વસુરાજા બોલ્યો: "અજ" એટલે બોકડો, પણ વ્રીહિ નહિ." તે જ વેળા દેવતાએ સિંહાસનથી ઉછાળી હેઠે નાંખ્યો; વસુ કાળ પરિણામ પામી નરકે ગયો.

આ ઉપરથી સામાન્ય મનુષ્યોએ સત્ય, તેમ જ રાજાએ

ન્યાયમાં અપક્ષપાત અને સત્ય બન્ને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, એ મુખ્ય બોધ મળે છે.

જે પાંચ મહાવ્રત ભગવાને પ્રણીત કર્યાં છે; તેમાંનાં પ્રથમ મહાવ્રતની રક્ષાને માટે બાકીનાં ચાર વ્રત વાડરૂપે છે; અને તેમાં પણ પહેલી વાડ તે સત્ય મહાવ્રત છે. એ સત્યના અનેક ભેદ સિદ્ધાંતથી શ્રુત કરવા અવશ્યના છે.

૨૪ : સત્સંગ

સત્સંગ એ સર્વસુખનું મૂળ છે; સત્સંગનો લાભ મળ્યો કે તેના પ્રભાવવડે વાંછિત સિદ્ધિ થઈ જ પડી છે. ગમે તેવા પવિત્ર થવાને માટે સત્સંગ શ્રેષ્ઠ સાધન છે; સત્સંગની એક ઘડી જે લાભ દે છે તે કુસંગના એક કોટ્યવધિ વર્ષ પણ લાભ ન દઈ શકતાં અધોગતિમય મહા પાપો કરાવે છે, તેમ જ આત્માને મલિન કરે છે. સત્સંગનો સામાન્ય અર્થ એટલો છે કે, ઉત્તમનો સહવાસ. જ્યાં સારી હવા નથી આવતી ત્યાં રોગની વૃદ્ધિ થાય છે; તેમ જ્યાં સત્સંગ નથી ત્યાં આત્મરોગ વધે છે. દુર્ગંધથી કંટાળીને જેમ નાકે વસ્ત્ર આડું દઈએ છીએ, તેમ કુસંગથી સહવાસ બંધ કરવાનું અવશ્યનું છે. સંસાર એ પણ એક પ્રકારનો સંગ છે; અને તે અનંત કુસંગરૂપ તેમ જ દુઃખદાયક હોવાથી ત્યાગવા યોગ્ય છે. ગમે તે જાતનો સહવાસ હોય પરંતુ જે વડે આત્મસિદ્ધિ નથી તે સત્સંગ નથી. આત્માને સત્ય રંગ ચઢાવે તે સત્સંગ. મોક્ષનો માર્ગ બતાવે તે મૈત્રી. ઉત્તમ શાસ્ત્રમાં નિરંતર એકાગ્ર રહેવું તે પણ સત્સંગ છે; સત્પુરુષોનો સમાગમ એ પણ સત્સંગ છે. મલિન વસ્ત્રને જેમ સાબુ તથા જળ સ્વચ્છ કરે છે તેમ શાસ્ત્ર-બોધ અને સત્પુરુષોનો સમાગમ, આત્માની મલિનતા ટાળીને શુદ્ધતા આપે છે. જેનાથી હંમેશનો પરિચય રહી રાગ, રંગ-

ગાન, તાન અને સ્વાદિષ્ટ ભોજન સેવાતાં હોય તે તમને ગમે તેવો પ્રિય હોય તોપણ નિશ્ચય માનજો કે તે સત્સંગ નથી, પણ કુસંગ છે. સત્સંગથી પ્રાપ્ત થયેલું એક વચન અમૂલ્ય લાભ આપે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ મુખ્ય બોધ એવો કર્યો છે કે, સર્વ સંગ પરિત્યાગ કરી, અંતરમાં રહેલા સર્વ વિકારથી પણ વિરક્ત રહી એકાંતનું સેવન કરો. તેમાં સત્સંગની સ્તુતિ આવી જાય છે. કેવળ એકાંત તે તો ધ્યાનમાં રહેવું કે યોગાભ્યાસમાં રહેવું એ છે, પરંતુ સમસ્વભાવિનો સમાગમ જેમાંથી એક જ પ્રકારની વર્તનતાનો પ્રવાહ નીકળે છે તે, ભાવે એક જ રૂપ હોવાથી ઘણા માણસો છતાં, અને પરસ્પરનો સહવાસ છતાં તે એકાંતરૂપ જ છે; અને તેવી એકાંત માત્ર સંતસમાગમમાં રહી છે. કદાપિ કોઇ એમ વિચારશે કે, વિષયીમંડળ મળે છે ત્યાં સમભાવ અને સરખીવૃત્તિ હોવાથી એકાંત કાં ન કહેવી ? તેનું સમાધાન તત્કાળ છે કે, તેઓ એક સ્વભાવી હોતા નથી. તેમાં પરસ્પર સ્વાર્થબુદ્ધિ અને માયાનું અનુસંધાન હોય છે; અને જ્યાં એ બે કારણથી સમાગમ છે ત્યાં એક સ્વભાવ કે નિર્દોષતા હોતાં નથી. નિર્દોષ અને સમસ્વભાવી સમાગમ તો પરસ્પરથી શાંત મુનીશ્વરોનો છે; તેમ જ ધર્મધ્યાન પ્રશસ્ત અલ્પારંભી પુરુષનો પણ કેટલેક અંશે છે. જ્યાં સ્વાર્થ અને માયા કપટ જ છે ત્યાં સમસ્વભાવતા નથી અને તે સત્સંગ પણ નથી. સત્સંગથી જે સુખ અને આનંદ મળે છે તે અતિ સ્તુતિપાત્ર છે. જ્યાં શાસ્ત્રોના સુંદર પ્રશ્નો થાય, જ્યાં ઉત્તમ જ્ઞાન ધ્યાનની સુકથા થાય, જ્યાં સત્પુરુષોનાં ચરિત્ર પર વિચાર બંધાય, જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનના તરંગની લહરીઓ છૂટે, જ્યાં સરળ સ્વભાવથી સિદ્ધાંતવિચાર ચર્ચાય, જ્યાં મોક્ષજન્ય કથન પર પુષ્કળ વિવેચન થાય એવો સત્સંગ તે મહા દુર્લભ છે. કોઇ એમ કહે કે, સત્સંગમંડળમાં કોઈ માયાવી નહિ હોય ? તો તેનું

સમાધાન આ છે; જ્યાં માયા અને સ્વાર્થ હોય છે ત્યાં, સત્સંગ જ હોતો નથી. રાજહંસની સભાનો કાગ દેખાવે કદાપિ ન કળાય તો અવશ્ય રાગે કળાશે; મૌન રહ્યો તો મુખમુદ્રાએ કળાશે, પણ તે અંધકારમાં જાય નહિ. તેમ જ માયાવીઓ સત્સંગમાં સ્વાર્થે જઇને શું કરે? ત્યાં પેટ ભર્યાની વાત તો હોય નહિ. બે ઘડી ત્યાં જઈ તે વિશ્રાંતિ લેતો હોય તો ભલે લે કે, જેથી રંગ લાગે, નહિ તો બીજીવાર તેનું આગમન હોય નહિ; જેમ પૃથ્વી પર તરાય નહિ, તેમ સત્સંગથી બૂડાય નહિ; આવી સત્સંગમાં ચમત્કૃતિ છે. નિરંતર એવા નિર્દોષ સમાગમમાં માયા લઈને આવે પણ કોણ? કોઈ જ દુર્ભાગી; અને તે પણ અસંભવિત છે.

સત્સંગ એ આત્માનું પરમ હિતકારી ઔષધ છે.

૨૫ : પરિગ્રહને સંકોચવો

જે પ્રાણીને પરિગ્રહની મર્યાદા નથી, તે પ્રાણી સુખી નથી; તેને જે મળ્યું તે ઓછું છે. કારણ જેટલું મળતું જાય તેટલાથી વિશેષ પ્રાપ્ત કરવા તેની ઇચ્છા થાય છે. પરિગ્રહની પ્રબળતામાં જે કંઇ મળ્યું હોય તેનું સુખ તો ભોગવાતું નથી પરંતુ હોય તે પણ વખતે જાય છે. પરિગ્રહથી નિરંતર ચળવિચળ પરિણામ અને પાપભાવના રહે છે; અકસ્માત યોગથી એવી પાપભાવનામાં આયુષ્ય પૂર્ણ થાય તો બહુધા અધોગતિનું કારણ થઈ પડે. કેવળ પરિગ્રહ તો મુનીશ્વરો ત્યાગી શકે; પણ ગૃહસ્થો એની અમુક મર્યાદા કરી શકે. મર્યાદા થવાથી ઉપરાંત પરિગ્રહની ઉત્પત્તિ નથી; અને એથી કરીને વિશેષ ભાવના પણ બહુધા થતી નથી; અને વળી જે મળ્યું છે તેમાં સંતોષ રાખવાની પ્રથા પડે છે; એથી સુખમાં કાળ જાય છે. કોણ જાણે લક્ષ્મીઆદિમાં કેવીયે વિચિત્રતા રહી છે કે જેમ જેમ લાભ

થતો જાય છે તેમ તેમ લોભની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. ધર્મ સંબંધી કેટલું જ્ઞાન છતાં, ધર્મની દૃઢતા છતાં પણ પરિગ્રહના પાશમાં પડેલો પુરુષ કોઇક જ છૂટી શકે છે; વૃત્તિ એમાં જ લટકી રહે છે; પરંતુ એ વૃત્તિ કોઇ કાળે સુખદાયક કે આત્મહિતૈષી થઇ નથી. જેણે એની ટૂંકી મર્યાદા કરી નહિ, તે બહોળા દુઃખના ભાગી થયા છે.

છ ખંડ સાધી આજ્ઞા મનાવનાર રાજાધિરાજ, ચક્રવર્તી કહેવાય છે. એ સમર્થ ચક્રવર્તીમાં સુભુમ નામે એક ચક્રવર્તી થઇ ગયો છે. એણે છ ખંડ સાધી લીધા એટલે ચક્રવર્તી-પદથી તે મનાયો; પણ એટલેથી એની મનોવાંચ્છા તૃપ્ત ન થઇ; હજુ તે તરસ્યો રહ્યો એટલે ધાતકી ખંડના છ ખંડ સાધવા એણે નિશ્ચય કર્યો. બધા ચક્રવર્તી છ ખંડ સાધે છે; અને હું પણ એટલા જ સાધુ તેમાં મહત્તા શાની ? બાર ખંડ સાધવાથી ચિરકાળ હું નામાંકિત થઇશ; સમર્થ આજ્ઞા જીવનપર્યંત એ ખંડો પર મનાવી શકીશ; એવા વિચારથી સમુદ્રમાં ચર્મરત્ન મૂક્યું; તે ઉપર સર્વ સૈન્યાદિનો આધાર રહ્યો હતો. ચર્મરત્નના એક હજાર દેવતા સેવક કહેવાય છે; તેમાં પ્રથમ એકે વિચાર્યું કે, કોણ જાણે કેટલાંય વર્ષે આમાંથી છુટકો થશે ! માટે દેવાંગનાને તો મળી આવું એમ ધારી તે ચાલ્યો ગયો; એવા જ વિચારે બીજો ગયો; પછી ત્રીજો ગયો; અને એમ કરતાં કરતાં હજારે ચાલ્યા ગયા; ત્યારે ચર્મરત્ન બૂડ્યું; અશ્વ, ગજ અને સર્વ સૈન્યસહિત સુભુમ નામનો તે ચક્રવર્તી બૂડ્યો; પાપભાવનામાં ને પાપભાવનામાં મરીને તે અનંત દુઃખથી ભરેલી સાતમી તમતમપ્રભા નરકને વિષે જઈને પડ્યો. જુઓ ! છ ખંડનું આધિપત્ય તો ભોગવવું રહ્યું; પરંતુ અકસ્માત અને ભયંકર રીતે પરિગ્રહની પ્રીતથી એ ચક્રવર્તીનું મૃત્યુ થયું, તો

પછી બીજા માટે તો કહેવું જ શું ? પરિગ્રહ એ પાપનું મૂળ છે; પાપનો પિતા છે; અન્ય એકાદશવ્રતને મહા દોષ દે એવો એનો સ્વભાવ છે. એ માટે થઈને આત્મહિતૈષિએ જેમ બને તેમ તેનો ત્યાગ કરી મર્યાદાપૂર્વક વર્તન કરવું.

૨૯ : તત્ત્વ સમજવું.

શાસ્ત્રોનાં શાસ્ત્રો મુખપાઠે હોય એવા પુરુષો ઘણા મળી શકે; પરંતુ જેણે થોડાં વચનો પર પ્રૌઢ અને વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી શાસ્ત્ર જેટલું જ્ઞાન હૃદયગત કર્યું હોય તેવા મળવા દુર્લભ છે. તત્ત્વને પહોંચી જવું એ કંઈ નાની વાત નથી. કૂદીને દરિયો ઓળંગી જવો છે.

અર્થ એટલે લક્ષ્મી, અર્થ એટલે તત્ત્વ અને અર્થ એટલે શબ્દનું બીજું નામ. આવા 'અર્થ' શબ્દના ઘણા અર્થ થાય છે. પણ 'અર્થ' એટલે 'તત્ત્વ' એ વિષય પર અહીં આગળ કહેવાનું છે. જેઓ નિર્ગ્રંથપ્રવચનમાં આવેલાં પવિત્ર વચનો મુખપાઠે કરે છે, તે તેઓનાં ઉત્સાહબળે સત્ફળ ઉપાર્જન કરે છે; પરંતુ જો તેનો મર્મ પામ્યા હોય તો એથી એ સુખ, આનંદ, વિવેક અને પરિણામે મહદ્દ્ભૂત ફળ પામે છે. અભણ પુરુષ સુંદર અક્ષર અને તાણેલા મિથ્યા લીટા એ બેના ભેદને જેટલું જાણે છે, તેટલું જ મુખપાઠી અન્ય ગ્રંથવિચાર અને નિર્ગ્રંથપ્રવચનને ભેદરૂપ માને છે, કારણ તેણે અર્થપૂર્વક નિર્ગ્રંથ વચનામૃતો ધાર્યાં નથી; તેમ તે પર યથાર્થ તત્ત્વવિચાર કર્યો નથી. જોકે તત્ત્વવિચાર કરવામાં સમર્થ બુદ્ધિપ્રભાવ જોઇએ છીએ; તોપણ કંઈ વિચાર કરી શકે; પથ્થર પીગળે નહિ તોપણ પાણીથી પલળે. તેમજ જે વચનામૃતો મુખપાઠે કર્યાં હોય તે અર્થ સહિત હોય તો બહુ ઉપયોગી થઈ પડે; નહિ તો

પોપટવાળું રામ નામ. પોપટને કોઈ પરિચયે રામનામ કહેતાં શિખડાવે; પરંતુ પોપટની બલા જાણે કે રામ તે દાડમ કે દ્રાક્ષ. સામાન્યાર્થ સમજ્યા વગર એવું થાય છે. કચ્છી વૈશ્યોનું દૃષ્ટાંત એક કહેવાય છે તે કંઇક હાસ્યયુક્ત છે ખરું, પરંતુ એમાંથી ઉત્તમ શિક્ષા મળી શકે તેમ છે; એટલે અહીં કહું છું.

"કચ્છના કોઈ ગામમાં શ્રાવકધર્મ પાળતા રાયશી, દેવશી અને ખેતશી એમ ત્રણ નામધારી ઓશવાળ રહેતા હતા. નિયમિત રીતે તેઓ સંધ્યાકાળે અને પરોઢિયે પ્રતિક્રમણ કરતા હતા. પરોઢિયે રાયશી અને સંધ્યાકાળે દેવશી પ્રતિક્રમણ કરાવતા હતા. રાત્રિ સંબંધી પ્રતિક્રમણ રાયશી કરાવતો; એને સંબંધે 'રાયશી પડિક્કમણું ઠાયંમિ' એમ તેને બોલાવવું પડતું; તેમ જ દેવશીને 'દેવશી પડિક્કમણું ઠાયંમિ' એમ સંબંધ હોવાથી બોલાવવું પડતું. યોગાનુયોગે ઘણાના આગ્રહથી એક દિવસ સંધ્યાકાળે ખેતશીને બોલાવવા બેસાર્યો. ખેતશીએ જ્યાં 'દેવશી પડિક્કમણું ઠાયંમિ' એમ આવ્યું, ત્યાં ખેતશી પડિક્કમણું ઠાયંમિ' એ વાક્યો લગાવી દીધાં! એ સાંભળી બધા હાસ્યગ્રસ્ત થયા અને પૂછ્યું: "આમ કાં?" ખેતશી બોલ્યોઃ "વળી આમ તે કેમ?" ત્યાં ઉત્તર મળ્યો કે, "ખેતશી પડિક્કમણું ઠાયંમિ એમ તમે કેમ બોલો છો?" ખેતશીએ કહ્યું: "હું ગરીબ છું એટલે મારું નામ આવ્યું ત્યાં પાધરી તકરાર લઈ બેઠા, પણ રાયશી અને દેવશી માટે તો કોઈ દિવસ કોઈ બોલતા પણ નથી. એ બન્ને કેમ 'રાયશી પડિક્કમણું ઠાયંમિ' અને 'દેવશી પડિક્કમણું ઠાયંમિ' એમ કહે છે? તો પછી હું 'ખેતશી પડિક્કમણું ઠાયંમિ' એમ કાં ન કહું?" એની ભદ્રિકતાએ તો બધાને વિનોદ ઉપજાવ્યો; પછી અર્થની કારણ સહિત સમજણ પાડી એટલે ખેતશી પોતાના મુખપાઠી પ્રતિક્રમણથી શરમાયો.

આ તો એક સામાન્ય વાત છે; પરંતુ ખુબી ન્યારી છે. તત્ત્વજ્ઞ તે પર બહુ વિચાર કરી શકે. બાકી તો ગોળ ગળ્યો જ લાગે તેમ નિર્ગ્રંથવચનામૃતો પણ સત્ફળ જ આપે. અહો! પણ મર્મ પામવાની વાતની તો બલિહારી જ છે!

૨૭ : યતના

જેમ વિવેક એ ધર્મનું મૂળતત્ત્વ છે, તેમ યતના એ ધર્મનું ઉપતત્ત્વ છે. વિવેકથી ધર્મતત્ત્વ ગ્રહણ કરાય છે; તથા યતનાથી તે તત્ત્વ શુદ્ધ રાખી શકાય છે, અને તે પ્રમાણે પ્રવર્ત્તન કરી શકાય છે. પાંચ સમિતિરૂપ યતના તો બહુ શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ ગૃહાશ્રમીથી તે સર્વ ભાવે પાળી શકાતી નથી; છતાં જેટલા ભાવાંશે પાળી શકાય તેટલા ભાવાંશે પણ સાવધાનીથી પાળી શકતા નથી. જિનેશ્વર ભગવંતે બોધેલી સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દયા પ્રત્યે જ્યાં બેદરકારી છે, ત્યાં તે બહુ દોષથી પાળી શકાય છે. એ યતનાની ન્યૂનતાને લીધે છે. ઉતાવળી અને વેગભરી ચાલ, પાણી ગળી તેનો સંખાળો રાખવાની અપૂર્ણ વિધિ, કાષ્ઠાદિ ઇંધનનો વગર ખંખેર્યે, વગર જોયે ઉપભોગ; અનાજમાં રહેલા સૂક્ષ્મ જંતુઓની અપૂર્ણ તપાસ, પૂંજ્યા પ્રમાર્જ્યા વગર રહેવા દીધેલાં ઠામ, અસ્વચ્છ રાખેલા ઓરડા, આંગણામાં પાણીનું ઢોળવું, એઠનું રાખી મૂકવું, પાટલા વગર ધખધખતી થાળી નીચે મૂકવી, એથી પોતાને આ લોકમાં અસ્વચ્છતા, અગવડ અનારોગ્યતા ઇત્યાદિ ફળરૂપ થાય છે; અને પરલોકમાં દુઃખદાયી મહાપાપનાં કારણ પણ થઈ પડે છે. એ માટે થઈને કહેવાનો બોધ કે ચાલવામાં, બેસવામાં, ઊઠવામાં, જમવામાં અને બીજા હરેક પ્રકારમાં યતનાનો ઉપયોગ કરવો. એથી ભાવે બન્ને પ્રકારે લાભ છે. ચાલ ધીમી અને ગં

ઘર સ્વચ્છ રાખવાં, પાણી વિધિસહિત ગળાવવું. કાષ્ઠાદિ ઇંધન ખંખેરી વાપરવાં એ કંઈ આપણને અગવડ પડતું કામ નથી; તેમ તેમાં વિશેષ વખત જતો નથી. એવા નિયમો દાખલ કરી દીધા પછી પાળવા મુશ્કેલ નથી. એથી બિચારા અસંખ્ય નિરપરાધી જંતુઓ બચે છે.

પ્રત્યેક કામ યતનાપૂર્વક જ કરવું એ વિવેકી શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે.

૨૮ : રાત્રિભોજન

અહિંસાદિ પંચમહાવ્રત જેવું ભગવાને રાત્રિભોજનત્યાગ વ્રત કહ્યું છે. રાત્રિમાં જે ચાર પ્રકારના આહાર છે તે અભક્ષરૂપ છે. જે જાતિનો આહારનો રંગ હોય છે તે જાતિના તમસ્કાય નામના જીવ તે આહારમાં ઉત્પન્ન થાય છે. રાત્રિભોજનમાં એ સિવાય પણ અનેક દોષ રહ્યા છે. રાત્રે જમનારને રસોઇને માટે અગ્નિ સળગાવવો પડે છે; ત્યારે સમીપની ભીંત પર રહેલા નિરપરાધી સૂક્ષ્મ જંતુઓ નાશ પામે છે. ઇંધનને માટે આણેલાં કાષ્ઠાદિમાં રહેલા જંતુઓ રાત્રિએ નહિ દેખાવાથી નાશ પામે છે; તેમ જ સર્પના ઝેરનો, કરોળિયાની લાળનો અને મચ્છરાદિ સૂક્ષ્મ જંતુનો પણ ભય રહે છે; વખતે એ કુટુંબાદિને ભયંકર રોગનું કારણ પણ થઈ પડે છે.

રાત્રિભોજનનો પુરાણાદિ મતમાં પણ સામાન્ય આચારને ખાતર ત્યાગ કર્યો છે, છતાં તેઓમાં પરંપરાની રૂઢિએ કરીને રાત્રિભોજન પેસી ગયું છે. પણ એ નિષેધક તો છે જ.

શરીરની અંદર બે પ્રકારનાં કમળ છે તે સૂર્યના અસ્તથી સંકોચ પામી જાય છે; એથી કરીને રાત્રિભોજનમાં સૂક્ષ્મ જીવ

ભક્ષણરૂપ અહિત થાય છે; જે મહાં રોગનું કારણ છે. એવો કેટલેક સ્થળે આયુર્વેદનો પણ મત છે.

સત્પુરુષો તો બે ઘડી દિવસ રહે ત્યારે વાળુ કરે; અને બે ઘડી દિવસ ચડયા પહેલાં ગમે તે જાતનો આહાર કરે નહિ. રાત્રિભોજનને માટે વિશેષ વિચાર મુનિસમાગમથી કે શાસ્ત્રથી જાણવો. એ સંબંધી બહુ સૂક્ષ્મ ભેદો જાણવા અવશ્યના છે.

ચારે પ્રકારના આહાર રાત્રિને વિષે ત્યાગવાથી મહદ્ફળ છે. આ જિનવચન છે.

૨૯ : જીવની રક્ષા

૧

દયા જેવો એકે ધર્મ નથી. દયા એ જ ધર્મનું સ્વરૂપ છે. જ્યાં દયા નથી ત્યાં ધર્મ નથી. જગતીતળમાં એવા અનર્થકારક ધર્મમતો પડયા છે કે, જેઓ એમ કહે છે કે જીવને હણતાં લેશ પાપ થતું નથી; બહુ તો મનુષ્યદેહની રક્ષા કરો. તેમ એ ધર્મમતવાળા ઝનૂની અને મદાંધ છે, અને દયાનું લેશ સ્વરૂપ પણ જાણતા નથી. એઓ જો પોતાનું હૃદયપટ પ્રકાશમાં મૂકીને વિચારે તો અવશ્ય તેમને જણાશે કે એક સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુને હણવામાં પણ મહા પાપ છે. જેવો મને મારો આત્મા પ્રિય છે તેવો તેને પણ તેનો આત્મા પ્રિય છે. હું મારા લેશ વ્યસન ખાતર કે લાભ ખાતર એવા અસંખ્યાત જીવોને બેધડક હણું છું. એ મને કેટલું બધું અનંત દુઃખનું કારણ થઈ પડશે ? તેઓમાં બુદ્ધિનું બીજ પણ નહિ હોવાથી તેઓ આવો સાત્ત્વિક વિચાર કરી શકતા નથી. પાપમાં ને પાપમાં નિશદિન મગ્ન છે. વેદ અને વૈષ્ણવાદિ પંથોમાં પણ સૂક્ષ્મ દયા

સંબંધી કંઇ વિચાર જોવામાં આવતો નથી. તોપણ એઓ કેવળ દયાને નહિ સમજનાર કરતાં ઘણા ઉત્તમ છે. સ્થૂળ જીવોની રક્ષામાં એ ઠીક સમજ્યા છે; પરંતુ એ સઘળા કરતાં આપણે કેવા ભાગ્યશાળી કે જ્યાં એક પુષ્પપાંખડી દૂભાય ત્યાં પાપ છે એ ખરું તત્ત્વ સમજ્યા અને યજ્ઞયાગાદિ હિંસાથી તો કેવળ વિરક્ત રહ્યા છીએ! બનતા પ્રયત્નથી જીવ બચાવીએ છીએ, વળી ચાહીને જીવ હણવાની આપણી લેશ ઇચ્છા નથી. અનંતકાય અભક્ષ્યથી બહુ કરી આપણે વિરક્ત જ છીએ. આ કાળે એ સઘળો પુણ્યપ્રતાપ સિદ્ધાર્થ ભૂપાળના પુત્ર મહાવીરના કહેલા પરમતત્ત્વબોધના યોગબળથી વધ્યો છે. મનુષ્યો રિદ્ધિ પામે છે, સુંદર સ્ત્રી પામે છે, આજ્ઞાંકિત પુત્ર પામે છે, બહોળો કુટુંબપરિવાર પામે છે, માનપ્રતિષ્ઠા તેમ જ અધિકાર પામે છે, અને તે પામવાં કંઇ દુર્લભ નથી; પરંતુ ખરું ધર્મતત્ત્વ કે તેની શ્રદ્ધા કે તેનો થોડો અંશ, પણ પામવો મહા દુર્લભ છે. એ રિદ્ધિ ઇત્યાદિ અવિવેકથી પાપનું કારણ થઈ અનંત દુઃખમાં લઇ જાય છે; પરંતુ આ થોડી શ્રદ્ધા–ભાવના પણ ઉત્તમ પદવીએ પહોંચાડે છે. આમ દયાનું સત્પરિણામ છે. આપણે ધર્મતત્ત્વ-યુક્ત કુળમાં જન્મ પામ્યા છીએ તો હવે જેમ બને તેમ વિમળ દયામય વર્તનમાં આવવું. વારંવાર લક્ષમાં રાખવું કે, સર્વ જીવની રક્ષા કરવી, બીજાને પણ એવો જ યુક્તિપ્રયુક્તિથી બોધ આપવો. સર્વ જીવની રક્ષા કરવા માટે એક બોધદાયક ઉત્તમ યુક્તિ બુદ્ધિશાળી અભયકુમારે કરી હતી તે આવતા પાઠમાં હું કહું છું; એમ જ તત્ત્વબોધને માટે યૌક્તિક ન્યાયથી અનાર્ય જેવા ધર્મમતવાદીઓને શિક્ષા આપવાનો વખત મળે તો આપણે કેવા ભાગ્યશાળી!

૩૦ : જીવની રક્ષા

૨

મગધ દેશની રાજગૃહી નગરીનો અધિરાજ શ્રેણિક એક વખતે સભા ભરીને બેઠો હતો. પ્રસંગોપાત વાતચીતના પ્રસંગમાં માંસલુબ્ધ સામંતો હતા તે બોલ્યા કે, "હમણા માંસની વિશેષ સસ્તાઈ છે." આ વાત અભયકુમારે સાંભળી. એ ઉપરથી એ હિંસક સામંતોને બોધ દેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. સાંજે સભા વિસર્જન થઈ અને રાજા અંતઃપુરમાં ગયા. ત્યાર પછી ક્રયવિક્રય માટે જેણે જેણે માંસની વાત ઉચ્ચારી હતી તેને તેને ઘેર અભયકુમાર ગયા. જેને ઘેર જાય ત્યાં સત્કાર કર્યા પછી તેઓ પૂછવા લાગ્યા કે, "આપનું પરિશ્રમ લઈ અમારે ઘેર કેમ પધારવું થયું છે?" અભયકુમારે કહ્યું: "મહારાજા શ્રેણિકને અકસ્માત મહા રોગ ઉત્પન્ન થયો છે. વૈદ્ય ભેળા કરવાથી તેણે કહ્યું કે, કોમળ મનુષ્યના કાળજાનું સવા ટાંકભાર માંસ હોય તો આ રોગ મટે. તમે રાજાના પ્રિયમાન્ય છો માટે તમારે ત્યાં એ માંસ લેવા આવ્યો છું." પ્રત્યેક સામંતે વિચાર્યું કે કાળજાનું માંસ હું મૂના વિના શી રીતે આપી શકું? એથી અભયકુમારને પૂછ્યું: "મહારાજ, એ તો કેમ થઈ શકે?" એમ કહી પછી અભયકુમારને કેટલુંક દ્રવ્ય પોતાની વાત રાજા આગળ નહિ પ્રસિદ્ધ કરવા તે પ્રત્યેક સામંત આપતા ગયા અને તે અભયકુમાર લેતા ગયા. એમ સઘળા સામંતોને ઘેર અભયકુમાર ફરી આવ્યા. સઘળા માંસ ન આપી શકયા, અને આમ તેમણે પોતાની વાત છુપાવવા દ્રવ્ય આપ્યું. પછી બીજે દિવસે જ્યારે સભા ભેળી થઈ ત્યારે સઘળા સામંતો પોતાને આસને આવીને બેઠા. રાજા પણ સિંહાસન પર વિરાજ્યા હતા. સામંતો આવી

આવીને ગઈ કાલનું કુશળ પૂછવા લાગ્યા. રાજા એ વાતથી વિસ્મિત થયા. અભયકુમાર ભણી જોયું એટલે અભયકુમાર બોલ્યા: "મહારાજ! કાલે આપના સામંતો સભામાં બોલ્યા હતા કે હમણાં માંસ સસ્તું મળે છે. જેથી હું તેઓને ત્યાં લેવા ગયો હતો, ત્યારે સઘળાએ મને બહુ દ્રવ્ય આપ્યું: પરંતુ કાળજાનું સવાપૈસા ભાર માંસ ન આપ્યું. ત્યારે એ માંસ સસ્તું કે મોંઘું?" બધા સામંતો સાંભળી શરમથી નીચું જોઈ રહ્યા. કોઈથી કંઈ બોલી શકાયું નહિ. પછી અભયકુમારે કહ્યું: "આ કંઈ મેં તમને દુઃખ આપવા કર્યું નથી; પરંતુ બોધ આપવા કર્યું છે. આપણને આપણા શરીરનું માંસ આપવું પડે તો અનંત ભય થાય છે, કારણ આપણા દેહની આપણને પ્રિયતા છે, તેમ જે જીવનનું તે માંસ હશે તેનો પણ જીવ તેને વહાલો હશે. જેમ આપણે અમૂલ્ય વસ્તુઓ આપીને પણ પોતાનો દેહ બચાવીએ છીએ તેમ તે બિચારાં પામર પ્રાણીઓને પણ હોવું જોઈએ. આપણે સમજણવાળાં, બોલતાંચાલતાં પ્રાણી છીએ. તે બિચારાં અવાચક અને નિરાધાર પ્રાણી છે. તેમને મોતરૂપ દુઃખ આપીએ એ કેવું પાપનું પ્રબળ કારણ છે? આપણે આ વચન નિરંતર લક્ષમાં રાખવું કે સર્વ પ્રાણીને પોતાનો જીવ વહાલો છે; અને સર્વ જીવની રક્ષા કરવી એ જેવો એકે ધર્મ નથી." અભયકુમારના ભાષણથી શ્રેણિક મહારાજા સંતોષાયા. સઘળા સામંતો પણ બોધ પામ્યા. તેઓએ તે દિવસથી માંસ ખાવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, કારણ એક તો તે અભક્ષ્ય છે અને કોઈ જીવ હણાયા વિના તે આવતું નથી એ મોટો અધર્મ છે; માટે અભય પ્રધાનનું કથન સાંભળીને તેઓએ અભયદાનમાં લક્ષ આપ્યું.

૩૧ : પ્રત્યાખ્યાન

'પચ્ચખાણ' નામનો શબ્દ વારંવાર તમારા સાંભળવામાં આવ્યો છે. એનો મૂળ શબ્દ 'પ્રત્યાખ્યાન' છે; અને તે (શબ્દ) અમુક વસ્તુ ભણી ચિત્ત ન કરવું એમ તત્ત્વથી સમજી હેતુપૂર્વક નિયમ કરવો તેને બદલે વપરાય છે. પ્રત્યાખ્યાન કરવાનો હેતુ મહા ઉત્તમ અને સૂક્ષ્મ છે. પ્રત્યાખ્યાન નહિ કરવાથી ગમે તે વસ્તુ ન ખાઓ કે ન ભોગવો તોપણ તેથી સંવરપણું નથી, કારણકે તત્ત્વરૂપે કરીને ઇચ્છાનું રુંધન કર્યું નથી. રાત્રે આપણે ભોજન ન કરતા હોઇએ; પરંતુ તેનો જો પ્રત્યાખ્યાનરૂપે નિયમ ન કર્યો હોય તો તે ફળ ન આપે; કારણ આપણી ઇચ્છા ખુલ્લી રહી. જેમ ઘરનું બારણું ઉઘાડું હોય અને શ્વાનાદિ જનાવર કે મનુષ્ય ચાલ્યું આવે તેમ ઇચ્છાનાં દ્વાર ખુલ્લાં હોય તો તેમાં કર્મ પ્રવેશ કરે છે. એટલે કે એ ભણી આપણા વિચાર છૂટથી જાય છે. તે કર્મબંધનનું કારણ છે, અને જો પ્રત્યાખ્યાન હોય તો પછી એ ભણી દૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. જેમ આપણે જાણીએ છીએ કે વાંસાનો મધ્ય ભાગ આપણાથી જોઈ શકાતો નથી, માટે એ ભણી આપણે દૃષ્ટિ પણ કરતા નથી, તેમ પ્રત્યાખ્યાન કરવાથી આપણે અમુક વસ્તુ ખવાય કે ભોગવાય તેમ નથી એટલે એ ભણી આપણું લક્ષ સ્વાભાવિક જતું નથી. એ કર્મ આવવાને આડો કોટ થઇ પડે છે. પ્રત્યાખ્યાન કર્યા પછી વિસ્મૃતિ વગેરે કારણથી કોઇ દોષ આવી જાય તો તેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત નિવારણ પણ મહાત્માઓએ કહ્યાં છે.

પ્રત્યાખ્યાનથી એક બીજો પણ મોટો લાભ છે; તે એ કે અમુક વસ્તુઓમાં જ આપણું લક્ષ રહે છે, બાકી બધી વસ્તુઓનો ત્યાગ થઇ જાય છે; જે જે વસ્તુ ત્યાગ કરી

સંબંધી પછી વિશેષ વિચાર, ગ્રહવું, મૂકવું કે એવી કંઇ ઉપાધિ રહેતી નથી. એ વડે મન બહુ વિશાળતાને પામી નિયમરૂપી સડકમાં ચાલ્યું જાય છે. અશ્વ જો લગામમાં આવી જાય છે, તો પછી ગમે તેવો પ્રબળ છતાં તેને ધારેલે રસ્તે જેમ લઈ જવાય છે તેમ મન એ નિયમરૂપી લગામમાં આવવાથી પછી ગમે તે શુભ રાહમાં લઈ જવાય છે; અને તેમાં વારંવાર પર્યટન કરાવવાથી તે એકાગ્ર, વિચારશીલ અને વિવેકી થાય છે. મનનો આનંદ શરીરને પણ નિરોગી કરે છે. અભક્ષ્ય, અનંતકાય, પરસ્ત્રીઆદિના નિયમ કર્યાથી પણ શરીર નિરોગી રહી શકે છે. માદક પદાર્થો મનને અવળે રસ્તે દોરે છે, પણ પ્રત્યાખ્યાનથી મન ત્યાં જતું અટકે છે; એથી તે વિમળ થાય છે.

પ્રત્યાખ્યાન એ કેવી ઉત્તમ નિયમ પાળવાની પ્રતિજ્ઞા છે, તે આ ઉપરથી તમે સમજ્યા હશો. વિશેષ સદ્ગુરુ મુખથી અને શાસ્ત્રાવલોકનથી સમજવા હું બોધ કરું છું.

૩૨ : વિનયવડે તત્ત્વની સિદ્ધિ છે

રાજગૃહી નગરીના રાજ્યાસન પર જ્યારે શ્રેણિક રાજા વિરાજમાન હતા, ત્યારે તે નગરીમાં એક ચંડાળ રહેતો હતો. એક વખતે એ ચંડાળની સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યો, ત્યારે તેને કેરી ખાવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે તે લાવી આપવા ચંડાળને કહ્યું. ચંડાળે કહ્યું: "આ કેરીનો વખત નથી, એટલે મારો ઉપાય નથી. નહિ તો હું ગમે તેટલે ઊંચે હોય ત્યાંથી મારી વિદ્યાના બળ વડે લાવી તારી ઇચ્છા સિદ્ધ કરું." ચંડાળણીએ કહ્યું: "રાજાની મહારાણીના બાગમાં એક અકાળે કેરી દેનાર આંબો છે, તે પર અત્યારે કેરીઓ લચી રહી હશે, માટે ત્યાં જઈને એ કેરી લાવો." પોતાની સ્ત્રીની ઇચ્છા પૂરી પાડવા ચંડાળ તે બાગમાં ગયો. ગુપ્ત રીતે આંબા સમીપ જઈ મંત્ર ભણીને તેને નમાવ્યો; અને કેરી

લીધી. બીજા મંત્ર વડે કરીને તેને હતો એમ કરી દીધો. પછી તે ઘેર આવ્યો અને તેની સ્ત્રીની ઇચ્છા માટે નિરંતર તે ચંડાળ વિદ્યાબળે ત્યાંથી કેરી લાવવા લાગ્યો. એક દિવસે ફરતાં ફરતાં માળીની દૃષ્ટિ આંબા ભણી ગઇ. કેરીઓની ચોરી થયેલી જોઇને તેણે જઇને શ્રેણિક રાજા આગળ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું. શ્રેણિકની આજ્ઞાથી અભયકુમાર નામના બુદ્ધિશાળી પ્રધાને યુક્તિવડે તે ચંડાળને શોધી કાઢ્યો. તેને પોતા આગળ તેડાવી પૂછ્યુંઃ "એટલાં બધાં માણસો બાગમાં રહે છે છતાં તું કેવી રીતે ચઢીને એ કેરી લઈ ગયો કે એ વાત કળવામાં પણ ન આવી?" ચંડાળે કહ્યું: "આપ મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. હું સાચું બોલી જઉં છું કે મારી પાસે એક વિદ્યા છે; તેના યોગથી હું એ કેરીઓ લઈ શક્યો." અભયકુમારે કહ્યું: "મારાથી ક્ષમા ન થઈ શકે; પરંતુ મહારાજા શ્રેણિકને એ વિદ્યા તું આપ તો તેઓને એવી વિદ્યા લેવાનો અભિલાષ હોવાથી તારા ઉપકારના બદલામાં હું અપરાધ ક્ષમા.કરાવી શકું." ચંડાળે એમ કરવાની હા કહી. પછી અભયકુમારે ચંડાળને શ્રેણિક રાજા જ્યાં સિંહાસન પર બેઠા હતા ત્યાં લાવીને સામો ઊભો રાખ્યો; અને સઘળી વાત રાજાને કહી બતાવી. એ વાતની રાજાએ હા કહી. ચંડાળે પછી સામા ઊભા રહી થરથરતે પગે શ્રેણિકને તે વિદ્યાનો બોધ આપવા માંડ્યો; પણ તે બોધ લાગ્યો નહિ. ઝડપથી ઊભા થઈ અભયકુમાર બોલ્યા: "મહારાજ! આપને જો એ વિદ્યા અવશ્ય શીખવી હોય તો સામા આવી ઊભા રહો; અને એને સિંહાસન આપો." રાજાએ વિદ્યા લેવા ખાતર એમ કર્યું તો તત્કાળ વિદ્યા સિદ્ધ થઈ.

આ વાત માત્ર બોધ લેવાને માટે છે. એક ચંડાળનો પણ વિનય કર્યો વગર શ્રેણિક જેવા રાજાને વિદ્યા સિદ્ધ ન થઈ, તે તેમાંથી તત્ત્વ એ ગ્રહણ કરવાનું છે કે, સદ્વિદ્યાને સાધ્ય

વિનય કરવો અવશ્યનો છે. આત્મવિદ્યા પામવા નિર્ગ્રંથગુરુનો જો વિનય કરીએ તો કેવું મંગળદાયક થાય!

વિનય એ ઉત્તમ વશીકરણ છે. ઉત્તરાધ્યયનમાં ભગવાનને વિનયને ધર્મનું મૂળ કહી વર્ણવ્યો છે. ગુરુનો, મુનિનો, વિદ્વાનનો, માતાપિતાનો અને પોતાથી વડાનો વિનય કરવો એ આપણી ઉત્તમતાનું કારણ છે.

૩૩ : સુદર્શન શેઠ

પ્રાચીન કાળમાં શુદ્ધ એકપત્નીવ્રતને પાળનારા અસંખ્ય પુરુષો થઈ ગયા છે; એમાંથી સંકટ સહી નામાંકિત થયેલો સુદર્શન નામનો એક સત્પુરુષ પણ છે. એ ધનાઢ્ય સુંદર મુખમુદ્રાવાળો કાંતિમાન અને મધ્ય વયમાં હતો. જે નગરમાં તે રહેતો હતો, તે નગરના રાજ્યદરબાર આગળથી કાંઈ કામ પ્રસંગને લીધે તેને નીકળવું પડયું. તે વેળા રાજાની અભયા નામની રાણી પોતાના આવાસના ગોખમાં બેઠી હતી. ત્યાંથી સુદર્શન ભણી તેની દૃષ્ટિ ગઈ. તેનું ઉત્તમ રૂપ અને કાયા જોઈને તેનું મન લલચાયું. એક અનુચરી મોકલીને કપટભાવથી નિર્મળ કારણ બતાવીને સુદર્શનને ઉપર બોલાવ્યો. કેટલાક પ્રકારની વાતચીત કર્યા પછી અભયાએ સુદર્શનને ભોગ ભોગવવા સંબંધીનું આમંત્રણ કર્યું. સુદર્શને કેટલોક ઉપદેશ આપ્યો તોપણ તેનું મન શાંત થયું નહિ. છેવટે કંટાળીને સુદર્શને યુક્તિથી કહ્યું : "બહેન, હું પુરુષત્વમાં નથી!" તોપણ રાણીએ અનેક પ્રકારના હાવભાવ કર્યા. એ સઘળી કામચેષ્ટાથી સુદર્શન ચળ્યો નહિ; એથી કંટાળી જઈને રાણીએ તેને જતો કર્યો.

એક વાર એ નગરમાં ઉજાણી હતી; તેથી નગર બહાર નગરજનો આનંદથી આમતેમ ભમતા હતા. ધામધૂમ મચી રહી હતી. સુદર્શન શેઠના છ દેવકુમાર જેવા પુત્રો પણ ત્યાં આવ્યા

હતા. અભયા રાણી કપિલા નામની દાસી સાથે ઠાઠમાઠથી ત્યાં આવી હતી. સુદર્શનના દેવપૂતળાં જેવા છ પુત્રો તેના જોવામાં આવ્યા. કપિલાને તેણે પૂછયું : "આવા રમ્ય પુત્રો કોના છે ?" કપિલાએ સુદર્શન શેઠનું નામ આપ્યું. નામ સાંભળીને રાણીની છાતીમાં કટાર ભોંકાઈ; તેને કારી ઘા વાગ્યો. સઘળી ધામધૂમ વીતી ગયા પછી માયાકથન ગોઠવીને અભયાએ અને તેની દાસીએ મળી રાજાને કહ્યું : "તમે માનતા હશો કે, મારા રાજ્યમાં ન્યાય અને નીતિ વર્તે છે; દુર્જનોથી મારી પ્રજા દુઃખી નથી; પરંતુ તે સઘળું મિથ્યા છે. અંતઃપુરમાં પણ દુર્જનો પ્રવેશ કરે ત્યાંસુધી હજુ અંધેર છે! તો પછી બીજાં સ્થળ માટે પૂછવું પણ શું ? તમારા નગરના સુદર્શન નામના શેઠે મારી કને ભોગનું આમંત્રણ કર્યું. નહિ કહેવાયોગ્ય કથનો મારે સાંભળવાં પડ્યાં; પણ મેં તેનો તિરસ્કાર કર્યો. આથી વિશેષ અંધારું કયું કહેવાય ?" ઘણા રાજા મૂળે કાનના કાચા હોય છે એ વાત જાણે બહુમાન્ય છે, તેમાં વળી સ્ત્રીનાં માયાવી મધુરાં વચન શું અસર ન કરે ? તાતા તેલમાં ટાઢાં જળ જેવાં વચનથી રાજા ક્રોધાયમાન થયા. સુદર્શનને શૂળીએ ચઢાવી દેવાની તત્કાળ તેણે આજ્ઞા કરી દીધી, અને તે પ્રમાણે સઘળું થઈ પણ ગયું; માત્ર શૂળીએ સુદર્શન બેસે એટલી વાર હતી.

ગમે તેમ હો, પણ સૃષ્ટિના દિવ્ય ભંડારમાં અજવાળું છે. સત્યનો પ્રભાવ ઢાંકયો રહેતો નથી. સુદર્શનને શૂળીએ બેસાર્યો, કે શૂળી ફીટીને તેનું ઝળઝળતું સોનાનું સિંહાસન થયું, અને દેવદુંદુભિના નાદ થયા; સર્વત્ર આનંદ વ્યાપી ગયો. સુદર્શનનું સત્યશીળ વિશ્વમંડળમાં ઝળકી ઊઠયું. સત્યશીળનો સદા જય છે.

શિયળ અને સુદર્શનની ઉત્તમ દૃઢતા એ બન્ને આત્માને પવિત્ર શ્રેણિએ ચઢાવે છે!

૩૪ : બ્રહ્મચર્ય વિષે સુભાષિત

દોહરા

નિરખીને નવયૌવના, લેશ ન વિષયનિદાન;
ગણે કાષ્ઠની પૂતળી, તે ભગવાનસમાન. ૧

આ સઘળા સંસારની, રમણી નાયકરૂપ;
એ ત્યાગી, ત્યાગ્યું બધું, કેવળ શોકસ્વરૂપ. ૨

એક વિષયને જીતતાં, જીત્યો સૌ સંસાર;
નૃપતિ જીતતાં જીતિયે, દળ, પુર, ને અધિકાર. ૩

વિષયરૂપ અંકૂરથી, ટળે જ્ઞાન ને ધ્યાન;
લેશ મદીરાપાનથી, છાકે જ્યમ અજ્ઞાન. ૪

જે નવ વાડ વિશુદ્ધથી, ધરે શિયળ સુખદાઈ;
ભવ તેનો લવ પછી રહે, તત્ત્વવચન એ ભાઈ. ૫

સુંદર શિયળસુરતરુ, મન વાણી ને દેહ;
જે નરનારી સેવશે, અનુપમ ફળ લે તેહ. ૬

પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન;
પાત્ર થવા સેવો સદા, બ્રહ્મચર્ય મતિમાન ! ૭

૩૫ : નમસ્કારમંત્ર

નમો અરિહંતાણં;
નમો સિદ્ધાણં;
નમો આયરિયાણં;
નમો ઉવઝ્ઝાયાણં;
નમો લોએ સવ્વસાહૂણં.

આ પવિત્ર વાક્યોને નિર્ગ્રંથપ્રવચનમાં નવકાર (નમસ્કાર) મંત્ર કે પંચપરમેષ્ઠિમંત્ર કહે છે.

અર્હંત ભગવંતના બાર ગુણ, સિદ્ધ ભગવંતના આઠ ગુણ, આચાર્યના છત્રીશ ગુણ, ઉપાધ્યાયના પંચવીશ ગુણ, અને સાધુના સત્તાવીશ ગુણ મળીને એકસો આઠ ગુણ થયા. અંગૂઠા વિના બાકીની ચાર આંગળીઓનાં બાર ટેરવાં થાય છે, અને એથી એ ગુણોનું ચિંતવન કરવાની યોજના હોવાથી બારને નવે ગુણતાં ૧૦૮ થાય છે. એટલે નવકાર એમ કહેવામાં સાથે એવું સૂચવન રહ્યું જણાય છે કે હે ભવ્ય! તારાં એ આંગળીનાં ટેરવાંથી (નવકાર) મંત્ર નવવાર ગણ. 'કાર' એટલે કરનાર એમ પણ થાય છે. બારને નવે ગુણતાં જેટલા થાય એટલા ગુણનો ભરેલો મંત્ર એમ નવકાર મંત્ર તરીકે એનો અર્થ થઇ શકે છે. પંચપરમેષ્ઠિ એટલે આ સકળ જગતમાં પાંચ વસ્તુઓ પરમોત્કૃષ્ટ છે તે તે કઈ કઈ?–તો કહી બતાવી કે અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ. એને નમસ્કાર કરવાનો જે મંત્ર તે પરમેષ્ઠિ મંત્ર; અને પાંચ પરમેષ્ઠિને સાથે નમસ્કાર હોવાથી પંચપરમેષ્ઠિ મંત્ર એવો શબ્દ થયો. આ મંત્ર અનાદિ સિદ્ધ મનાય છે; કારણ પંચપરમેષ્ઠિ અનાદિ સિદ્ધ છે. એટલે એ પાંચે પાત્રો આદ્યરૂપ નથી, પ્રવાહથી અનાદિ છે, અને તેના જપનાર પણ અનાદિ સિદ્ધ છે. એથી એ જાપ પણ અનાદિ સિદ્ધ ઠરે છે.

પ્રશ્નકાર—એ પંચપરમેષ્ઠિ મંત્ર પરિપૂર્ણ જાણવાથી મનુષ્ય ઉત્તમ ગતિને પામે છે એમ સત્પુરુષો કહે છે એ માટે તમારો શો મત છે?

ઉ૦—એ કહેવું ન્યાયપૂર્વક છે, એમ હું માનું છું.

પ્ર૦—એને ક્યાં કારણથી ન્યાયપૂર્વક કહી શકાય?

ઉ૦—હા, એ તમને હું સમજાવું. મનની નિગ્રહતા અર્થે એક તો સર્વોત્તમ જગદ્‌ભૂષણના સત્ય ગુણનું એ ચિંતવન છે. તત્ત્વથી જોતાં વળી અર્હંતસ્વરૂપ, સિદ્ધસ્વરૂપ, આચાર્યસ્વરૂપ,

ઉપાધ્યાયસ્વરૂપ અને સાધુસ્વરૂપ એનો વિવેકથી વિચાર કરવાનું પણ એ સૂચવન છે. કારણ કે તેઓ પૂજવા યોગ્ય શાથી છે? એમ વિચારતાં એઓનાં સ્વરૂપ, ગુણ ઇત્યાદિ માટે વિચાર કરવાની સત્પુરુષને તો ખરી અગત્ય છે. હવે કહો કે એ મંત્ર કેટલો કલ્યાણકારક છે?

પ્ર૦—સત્પુરુષો નમસ્કાર મંત્રને મોક્ષનું કારણ કહે છે. એ આ વ્યાખ્યાનથી હું પણ માન્ય રાખું છું.

અર્હંત ભગવંત, સિદ્ધ ભગવંત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એઓનો અકેકો પ્રથમ અક્ષર લેતાં "અસિઆઉસા" એવું મહદ્ વાક્ય નીકળે છે. જેનું ૐ એવું યોગબિંદુનું સ્વરૂપ થાય છે; માટે આપણે એ મંત્રનો અવશ્ય કરીને વિમળ ભાવથી જાપ કરવો.

૩૬ : અનુપૂર્વી

નરકાનુપૂર્વી, તિર્યંચાનુપૂર્વી, મનુષ્યાનુપૂર્વી અને દેવાનુપૂર્વી-એ અંનુપૂર્વીઓ વિષેનો આ પાઠ નથી, પરંતુ "અનુપૂર્વી" એ નામના એક અવધાની લઘુ પુસ્તકના મંત્રસ્મરણ માટે છે.

૧	૨	૩	૪	૫
૨	૧	૩	૪	૫
૧	૩	૨	૪	૫
૩	૧	૨	૪	૫
૨	૩	૧	૪	૫
૩	૨	૧	૪	૫

પિતા : "આવી જાતનાં કોષ્ઠકથી ભરેલું એક નાનું પુસ્તક છે તે તેં જોયું છે?"

પુત્ર : "હા પિતાજી."

પિતા : "એમાં આડાઅવળા અંક મૂક્યા છે, તેનું કાંઈ પણ કારણ તારા સમજવામાં છે?"

પુત્ર : "નહિ, પિતાજી! મારા સમજવામાં નથી માટે આપ તે કારણ કહો."

પિતા : "પુત્ર! પ્રત્યક્ષ છે કે મન એ એક બહુ ચંચળ ચીજ છે; એને એકાગ્ર કરવું બહુ બહુ વિકટ છે. તે જ્યાંસુધી એકાગ્ર થતું નથી ત્યાંસુધી આત્મમલિનતા જતી નથી; પાપના વિચારો ઘટતા નથી. એ એકાગ્રતા માટે બાર પ્રતિજ્ઞાદિક અનેક મહાન સાધનો ભગવાને કહ્યાં છે. મનની એકાગ્રતાથી મહા યોગની શ્રેણિએ ચઢવા માટે અને તેને કેટલાક પ્રકારથી નિર્મળ કરવા માટે સત્પુરુષોએ આ એક સાધનરૂપ કોષ્ટકાવલિ કરી છે. પંચ પરમેષ્ઠિ મંત્રના પાંચ અંક એમાં પહેલા મૂક્યા છે; અને પછી લોમવિલોમસ્વરૂપમાં લક્ષબંધ એના એ પાંચ અંક મૂકીને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે કોષ્ટકો કર્યાં છે. એમ કરવાનું કારણ પણ મનની એકાગ્રતા થઈને નિર્જરા કરી શકાય, એ છે."

પુત્ર : "પિતાજી! અનુક્રમે લેવાથી એમ શા માટે ન થઈ શકે?"

પિતા : "લોમવિલોમ હોય તો તે ગોઠવતાં જવું પડે અને નામ સંભારતાં જવું પડે. પાંચનો અંક મૂક્યા પછી બેનો આંકડો આવે કે 'નમો લોએ સવ્વસાહૂણં' પછી 'નમો અરિહંતાણં' એ વાક્ય મૂકી દઈને 'નમો સિદ્ધાણં' એ વાક્ય સંભારવું પડે. એમ પુનઃ પુનઃ લક્ષની દૃઢતા રાખતાં મન એકાગ્રતાએ પહોંચે છે. અનુક્રમબંધ હોય તો તેમ થઈ શકતું નથી; કારણ કે વિચાર કરવો પડતો નથી. એ સૂક્ષ્મ વખતમાં

મન પરમેષ્ઠીમંત્રમાંથી નીકળીને સંસારતંત્રની ખટપટમાં જઈ પડે છે; અને વખતે ધર્મ કરતાં ધાડ પણ કરી નાખે છે, જેથી સત્પુરુષોએ અનુપૂર્વીની યોજના કરી છે. તે બહુ સુંદર છે અને આત્મશાંતિને આપનારી છે.

૩૭ : સામાયિક વિચાર

૧

આત્મશક્તિનો પ્રકાશ કરનાર, સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શનનો ઉદય કરનાર, શુદ્ધ સમાધિભાવમાં પ્રવેશ કરાવનાર, નિર્જરાનો અમૂલ્ય લાભ આપનાર, રાગદ્વેષથી મધ્યસ્થ બુદ્ધિ કરનાર એવું સામાયિક નામનું શિક્ષાવ્રત છે. સામાયિક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સમ+આય+ઇક એ શબ્દોથી થાય છે. 'સમ' એટલે રાગદ્વેષરહિત મધ્યસ્થ પરિણામ, 'આય' એટલે તે સમભાવનાથી ઉત્પન્ન થતો જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગનો લાભ, અને 'ઇક' કહેતાં ભાવ એમ અર્થ થાય છે. એટલે જે વડે કરીને મોક્ષના માર્ગનો લાભદાયક ભાવ ઊપજે તે સામાયિક. આર્ત્ત અને રૌદ્ર એ બે પ્રકારનાં ધ્યાનનો ત્યાગ કરીને મન, વચન, કાયાના પાપભાવને રોકીને વિવેકી મનુષ્યો સામાયિક કરે છે.

મનના પુદ્ગળ તરંગી છે. સામાયિકમાં જ્યારે વિશુદ્ધ પરિણામથી રહેવું કહ્યું છે ત્યારે પણ એ મન આકાશપાતાળના ઘાટ ઘડ્યા કરે છે. તેમ જ ભૂલ, વિસ્મૃતિ, ઉન્માદ ઇત્યાદિથી વચન કાયામાં પણ દૂષણ આવવાથી સામાયિકમાં દોષ લાગે છે. મન, વચન અને કાયાના થઈને બત્રીસ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. દશ મનના, દશ વચનના અને બાર કાયાના એમ બત્રીશ દોષ જાણવા અવશ્યના છે; જે જાણવાથી મન સાવધાન રહે છે.

મનના દશ દોષ કહું છું:—

૧. અવિવેકદોષ—સામાયિકનું સ્વરૂપ નહિ જાણવાથી મનમાં એવો વિચાર કરે કે આથી શું ફળ થવાનું હતું? આથી કોણ તર્યું હશે? એવા વિકલ્પનું નામ અવિવેકદોષ.

૨. યશોવાંછાદોષ—પોતે સામાયિક કરે છે એમ બીજા મનુષ્યો જાણે તો પ્રશંસા કરે એવી ઇચ્છાએ સામાયિક કરવું તે યશોવાંછાદોષ.

૩. ધનવાંછાદોષ—ધનની ઇચ્છાએ સામાયિક કરવું તે ધનવાંછાદોષ.

૪. ગર્વદોષ—મને લોકો ધર્મી કહે છે અને હું સામાયિક પણ તેવું જ કરું છઉં? એવો અધ્યવસાય તે ગર્વદોષ.

૫. ભયદોષ—હું શ્રાવકકુલમાં જન્મ્યો છું; મને લોકો મોટા તરીકે માન દે છે, અને જો સામાયિક નહિ કરું તો કહેશે કે આટલી ક્રિયા પણ નથી કરતો; એમ નિંદાના ભયથી સામાયિક કરે તે ભયદોષ.

૬. નિદાનદોષ—સામાયિક કરીને તેનાં ફળથી ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિક મળવાનું ઇચ્છે તે નિદાનદોષ.

૭. સંશયદોષ—સામાયિકનું ફળ હશે કે નહિ હોય? એવો વિકલ્પ કરે તે સંશયદોષ.

૮. કષાયદોષ—સામાયિક ક્રોધાદિકથી કરવા બેસી જાય, કિંવા પછી ક્રોધ, માન, માયા, લોભમાં વૃત્તિ ધરે તે કષાયદોષ.

૯. અવિનયદોષ—વિનય વગર સામાયિક કરે તે અવિનયદોષ.

૧૦. અબહુમાનદોષ—ભક્તિભાવ અને ઉમંગપૂર્વક સામાયિક ન કરે તે અબહુમાનદોષ.

૨

મનના દશ દોષ કહ્યા; હવે વચનના દશ દોષ કહું છું.

૧. કુબોલદોષ—સામાયિકમાં કુવચન બોલવું તે કુબોલદોષ.

૨. સહસાત્કારદોષ—સામાયિકમાં સાહસથી અવિચારપૂર્વક વાક્ય બોલવું તે સહસાત્કારદોષ.

૩. અસદારોપણદોષ—બીજાને ખોટો બોધ આપે તે અસદારોપણદોષ.

૪. નિરપેક્ષદોષ—સામાયિકમાં શાસ્ત્રની દરકાર વિના વાક્ય બોલે તે નિરપેક્ષદોષ.

૫. સંક્ષેપદોષ—સૂત્રના પાઠ ઇત્યાદિક ટૂંકામાં બોલી નાખે; અને યથાર્થ ભાખે નહિ તે સંક્ષેપદોષ.

૬. કલેશદોષ—કોઈથી કંકાસ કરે તે કલેશદોષ.

૭. વિકથાદોષ—ચાર પ્રકારની વિકથા માંડી બેસે તે વિકથાદોષ.

૮. હાસ્યદોષ—સામાયિકમાં કોઈની હાંસીમશ્કરી કરે તે હાસ્યદોષ.

૯. અશુદ્ધદોષ—સામાયિકમાં સૂત્રપાઠ ન્યૂનાધિક અને અશુદ્ધ બોલે તે અશુદ્ધદોષ.

૧૦. મુણમુણદોષ—ગડબડગોટાથી સામાયિકમાં સૂત્રપાઠ બોલે જે પોતે પણ પૂરું માંડ સમજી શકે તે મુણમુણદોષ.

એ વચનના દશ દોષ કહ્યા; હવે કાયાના બાર દોષ કહું છું.

૧. અયોગ્ય આસનદોષ—સામાયિકમાં પગ પર પગ ચઢાવી

બેસે, તે શ્રીગુરુ આદિ પ્રત્યે અવિનયરૂપ આસન તે પહેલો અયોગ્ય આસનદોષ.

૨. ચલાસનદોષ—ડગડગતે આસને બેસી સામાયિક કરે, અથવા વારંવાર જ્યાંથી ઊઠવું પડે તેવે આસને બેસે તે ચલાસનદોષ.

૩. ચલદૃષ્ટિદોષ—કાયોત્સર્ગમાં આંખો ચંચળ એ ચલદૃષ્ટિદોષ.

૪. સાવદ્યક્રિયાદોષ—સામાયિકમાં કંઈ પાપક્રિયા કે તેની સંજ્ઞા કરે તે સાવદ્યક્રિયાદોષ.

૫. આલંબનદોષ—ભીંતાદિકને અઢિંગણ દઈ બેસે એથી ત્યાં બેઠેલા જંતુ આદિકનો નાશ કે તેને પીડા થાય, તેમ જ પોતાને પ્રમાદની પ્રવૃત્તિ થાય, તે આલંબનદોષ.

૬. આકુંચનપ્રસારણદોષ—હાથપગ સંકોચે, લાંબા કરે એ આદિ તે આકુંચનપ્રસારણદોષ.

૭. આલસદોષ—અંગ મરડે, ટચાકા વગાડે એ આદિ તે આલસદોષ.

૮. મોટનદોષ—આંગળી વગેરે વાંકી કરે, ટચાકા વગાડે તે મોટનદોષ.

૯. મલદોષ—ઘરડાઘરડ કરી સામાયિકમાં ચલ કરી મેલ ખંખેરે તે મલદોષ.

૧૦. વિમાસણદોષ—ગળામાં હાથ નાંખી બેસે ઇત્યાદિ તે વિમાસણદોષ.

૧૧. નિદ્રાદોષ—સામાયિકમાં ઊંઘ આવે તે નિદ્રાદોષ.

૧૨. વસ્ત્રસંકોચનદોષ-સામાયિકમાં ટાઢ પ્રમુખની ભીતિથી વસ્ત્રથી શરીર સંકોચે તે વસ્ત્રસંકોચનદોષ.

એ બત્રીશ દૂષણરહિત સામાયિક કરવું. પાંચ અતિચાર ટાળવા.

૩૯ : સામાયિક વિચાર

૩

એકાગ્રતા અને સાવધાની વિના એ બત્રીશ દોષમાંના અમુક દોષ પણ આવી જાય છે. વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ સામાયિકનું જઘન્ય પ્રમાણ બે ઘડીનું બાંધ્યું છે. એ વ્રત સાવધાનીપૂર્વક કરવાથી પરમ શાંતિ આપે છે. કેટલાકનો એ બે ઘડીનો કાળ, જ્યારે જતો નથી ત્યારે તેઓ બહુ કંટાળે છે. સામાયિકમાં નવરાશ લઈને બેસવાથી કાળ જાય પણ કયાંથી ? આધુનિક કાળમાં સાવધાનીથી સામાયિક કરનારા બહુ જ થોડા છે. પ્રતિક્રમણ સામાયિકની સાથે કરવાનું હોય છે ત્યારે તો વખત જવો સુગમ પડે છે. જોકે એવા પામરો પ્રતિક્રમણ લક્ષપૂર્વક કરી શકતા નથી તોપણ કેવળ નવરાશ કરતાં એમાં જરૂર કંઈક ફેર પડે છે. સામાયિક પણ પૂરું જેઓને આવડતું નથી તેઓ બિચારા સામાયિકમાં પછી બહુ મૂંઝાય છે. કેટલાક ભારે કર્મીઓ એ અવસરમાં વ્યવહારના પ્રપંચો પણ ઘડી રાખે છે. આથી સામાયિક બહુ દોષિત થાય છે.

વિધિપૂર્વક સામાયિક ન થાય એ બહુ ખેદકારક અને કર્મની બાહુલ્યતા છે. સાઠ ઘડીનાં અહોરાત્ર વ્યર્થ ચાલ્યાં જાય છે. અસંખ્યાત દિવસથી ભરેલાં અનંતા કાલચક્ર વ્યતીત કરતાં પણ જે સાર્થક ન થયું તે બે ઘડીના વિશુદ્ધ સામાયિકથી થાય છે. લક્ષપૂર્વક સામાયિક થવા માટે તેમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ચાર લોગસ્સથી વધારે લોગસ્સનો કાયોત્સર્ગ કરી ચિત્તની કંઈક સ્વસ્થતા આણવી; પછી સૂત્રપાઠ કે ઉત્તમ ગ્રંથનું મનન કરવું, વૈરાગ્યનાં ઉત્તમ કાવ્યો બોલવાં, પાછળનું અધ્યયન કરેલું સ્મરણ કરી જવું, નૂતન અભ્યાસ થાય તો કરવો. કોઈને શાસ્ત્રાધારથી બોધ આપવો. એમ સામાયિકી કાળ વ્યતીત

કરવો. મુનિરાજનો જો સમાગમ હોય તો આગમવાણી સાંભળવી અને તે મનન કરવી. તેમ ન હોય અને શાસ્ત્રપરિચય ન હોય તો વિચક્ષણ અભ્યાસી પાસેથી વૈરાગ્યબોધક કથનશ્રવણ કરવું; કિંવા કંઈ અભ્યાસ કરવો, એ સઘળી જોગવાઇ ન હોય તો કેટલોક ભાગ લક્ષપૂર્વક કાયોત્સર્ગમાં રોકવો; અને કેટલોક ભાગ મહાપુરુષોનાં ચરિત્રકથામાં ઉપયોગપૂર્વક રોકવો; પરંતુ જેમ બને તેમ વિવેકથી અને ઉત્સાહથી સામાયિકકાળ વ્યતીત કરવો. કંઇ સાહિત્ય ન હોય તો પંચ પરમેષ્ઠિમંત્રનો જાપ જ ઉત્સાહપૂર્વક કરવો, પણ વ્યર્થ કાળ કાઢી નાખવો નહિ. ધીરજથી, શાંતિથી અને યતનાથી સામાયિક કરવું. જેમ બને તેમ સામાયિકમાં શાસ્ત્રપરિચય વધારવો.

સાઠ ઘડીના અહોરાત્રિમાંથી બે ઘડી અવશ્ય બચાવી સામાયિક તો સદ્ભાવથી કરવું.

૪૦ : પ્રતિક્રમણવિચાર

પ્રતિક્રમણ એટલે પાછું ફરવું. ફરીથી જોઇ જવું એમ એનો અર્થ થઇ શકે છે. ભાવની અપેક્ષાએ જે દિવસે જે વખતે પ્રતિક્રમણ કરવાનું થાય, તે વખતની અગાઉ અથવા તે દિવસે જે જે દોષ થયા હોય તે એક પછી એક અંતરાત્માથી જોઇ જવા અને તેનો પશ્ચાત્તાપ કરી તે દોષથી પાછું વળવું તેનું નામ પ્રતિક્રમણ કહેવાય.

ઉત્તમ મુનિઓ અને ભાવિક શ્રાવકો સંધ્યાકાળે અને રાત્રિના પાછળના ભાગમાં દિવસે અને રાત્રે એમ અનુક્રમે થયેલા દોષનો પશ્ચાત્તાપ કરે છે કે તેની ક્ષમાપના ઇચ્છે છે એનું નામ અહીં આગળ પ્રતિક્રમણ છે. એ પ્રતિક્રમણ આપણે પણ અવશ્ય કરવું; કારણ કે આ આત્મા મન, વચન અને કાયાના

યોગથી અનેક પ્રકારનાં કર્મ બાંધે છે. પ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં એનું દોહન કરેલું છે; જેથી દિવસરાત્રિમાં થયેલાં પાપનો પશ્ચાત્તાપ તે વડે થઈ શકે છે. શુદ્ધભાવ વડે કરી પશ્ચાત્તાપ કરવાથી લેશ પાપ થતાં પરલોકભય અને અનુકંપા છૂટે છે; આત્મા કોમળ થાય છે; ત્યાગવા યોગ્ય વસ્તુનો વિવેક આવતો જાય છે. અને ભગવત્‌સાક્ષીએ અજ્ઞાન આદિ જે જે દોષ વિસ્મરણ થયા હોય તેનો પશ્ચાત્તાપ પણ થઈ શકે છે. આમ એ નિર્જરા કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે.

એનું આવશ્યક એવું પણ નામ છે. આવશ્યક એટલે અવશ્ય કરીને કરવા યોગ્ય; એ સત્ય છે. તે વડે આત્માની મલિનતા ખસે છે, માટે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

સાયંકાળે જે પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે તેનું નામ 'દેવસીયપડિક્કમણ' એટલે દિવસ સંબંધી પાપનો પશ્ચાત્તાપ અને રાત્રિના પાછલા ભાગમાં પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે તે 'રાઇયપડિક્કમણ' કહેવાય છે. 'દેવસીય' અને 'રાઇય' એ પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દો છે. પખવાડિયે કરવાનું પ્રતિક્રમણ તે પાક્ષિક અને સંવત્સરે કરવાનું તે સાંવત્સરિક, (છમછરી) કહેવાય છે. સત્પુરુષોએ યોજનાથી બાંધેલો એ સુંદર નિયમ છે.

કેટલાક સામાન્ય બુદ્ધિમાનો એમ કહે છે કે દિવસ અને રાત્રિનું સવારે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ પ્રતિક્રમણ કર્યું હોય તો કંઈ ખોટું નથી, પરંતુ એ કહેવું પ્રમાણિક નથી. રાત્રિએ અકસ્માત્‌ અમુક કારણ આવી પડે કે કાળધર્મ પ્રાપ્ત થાય તો દિવસ સંબંધી પણ રહી જાય.

પ્રતિક્રમણ સૂત્રની યોજના બહુ સુંદર છે. એનાં મૂળ તત્ત્વ બહુ ઉત્તમ છે. જેમ બને તેમ પ્રતિક્રમણ ધીરજથી, સમજાય એવી ભાષાથી, શાંતિથી, મનની એકાગ્રતાથી અને યતનાપૂર્વક કરવું.

૪૧ : ભિખારીનો ખેદ

૧

એક પામર ભિખારી જંગલમાં ભટકતો હતો. ત્યાં તેને ભૂખ લાગી. એટલે તે બિચારો લડથડિયાં ખાતો ખાતો એક નગરમાં એક સામાન્ય મનુષ્યને ઘેર પહોંચ્યો. ત્યાં જઈને તેણે અનેક પ્રકારની આજીજી કરી; તેના કાલાવાલાથી કરુણા પામીને તે ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ તેને ઘરમાંથી જમતાં વધેલું મિષ્ટાન્ન આણી આપ્યું. ભોજન મળવાથી ભિખારી બહુ આનંદ પામતો પામતો નગરની બહાર આવ્યો, આવીને એક ઝાડ તળે બેઠો; ત્યાં જરા સ્વચ્છ કરીને એક બાજુએ અતિ જૂનો થયેલો પોતાનો જળનો ઘડો મૂકયો. એક બાજુએ પોતાની ફાટીતૂટી મલિન ગોદડી મૂકી અને એક બાજુએ પોતે તે ભોજન લઈને બેઠો. રાજી રાજી થતાં એણે તે ભોજન ખાઈને પૂરું કર્યું. પછી ઓસીકે એક પથ્થર મૂકીને તે સૂતો. ભોજનના મદથી જરાવારમાં તેની આંખો મિંચાઇ ગઇ. નિદ્રાવશ થયો એટલે તેને એક સ્વપ્ન આવ્યું. પોતે જાણે મહા રાજરિદ્ધિને પામ્યો છે; સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કર્યાં છે; દેશ આખામાં પોતાના વિજયનો ડંકો વાગી ગયો છે; સમીપમાં તેની આજ્ઞા અવલંબન કરવા અનુચરો ઊભા થઇ રહ્યા છે; આજુબાજુ છડીદારો ખમા ખમા પોકારે છે; એક રમણીય મહેલમાં સુંદર પલંગ પર તેણે શયન કર્યું છે; દેવાંગના જેવી સ્ત્રીઓ તેના પગ ચાંપે છે; પંખાથી એક બાજુએથી પંખાનો મંદ મંદ પવન ઢોળાય છે—એવા સ્વપ્નમાં તેનો આત્મા ચઢી ગયો. તે સ્વપ્નના ભોગ લેતાં તેનાં રોમ ઉલ્લસી ગયાં. એવામાં મેઘ મહારાજા ચઢી આવ્યા; વીજળીના ઝબકારા

થવા લાગ્યા; સૂર્ય વાદળાંથી ઢંકાઈ ગયો; સર્વત્ર અંધકાર પથરાઈ ગયો; મુશળધાર વરસાદ થશે એવું જણાયું અને એટલામાં ગાજવીજથી એક પ્રબળ કડાકો થયો. કડાકાના અવાજથી ભય પામીને તે પામર ભિખારી જાગી ગયો.

૪૨ : ભિખારીનો ખેદ

૨

જુએ છે તો જે સ્થળે પાણીનો ખોખરો ઘડો પડયો હતો તે સ્થળે તે ઘડો પડયો છે; જ્યાં ફાટીતૂટી ગોદડી પડી હતી ત્યાં જ તે પડી છે. પોતે જેવાં મલિન અને ફાટેલાં કપડાં ધારણ કર્યાં હતાં તેવાં ને તેવાં તે વસ્ત્રો શરીર ઉપર છે. નથી તલભાર વધ્યું કે નથી જવભાર ઘટ્યું: નથી તે દેશ કે નથી તે નગરી; નથી તે મહેલ કે નથી તે પલંગ; નથી તે ચામરછત્ર ધરનારા કે નથી તે છડીદારો; નથી તે સ્ત્રીઓ કે નથી તે વસ્ત્રાલંકારો; નથી તે પંખા કે નથી તે પવન; નથી તે અનુચરો કે નથી તે આજ્ઞા; નથી તે સુખવિલાસ કે નથી તે મદોન્મત્તતા—ભાઈ તો પોતે જેવા હતા તેવા ને તેવા દેખાયા. એથી તે દેખાવ જોઈને તે ખેદ પામ્યો. સ્વપ્નમાં મેં મિથ્યા આડંબર દીઠો તેથી આનંદ માન્યો એમાંનું તો અહીં કશુંયે નથી; સ્વપ્નના ભોગ ભોગવ્યા નહિ અને તેનું પરિણામ જે ખેદ તે હું ભોગવું છું. એમ એ પામર જીવ પશ્ચાત્તાપમાં પડી ગયો.

અહો ભવ્યો! ભિખારીનાં સ્વપ્ન જેવાં સંસારનાં સુખ અનિત્ય છે. સ્વપ્નમાં જેમ તે ભિખારીએ સુખસમુદાય દીઠો અને આનંદ માન્યો તેમ પામર પ્રાણીઓ સંસાર–સ્વપ્નના સુખસમુદાયમાં આનંદ માને છે. જેમ તે સુખસમુદાય જાગૃતિમાં મિથ્યા જણાયા તેમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સંસારનાં સુખ તેવાં

જણાય છે. સ્વપ્નના ભોગ ન ભોગવ્યા છતાં જેમ ભિખારીને ખેદની પ્રાપ્તિ થઇ, તેમ મોહાંધ પ્રાણીઓ સંસારનાં સુખ માની બેસે છે; અને ભોગવ્યા સમ ગણે છે. પરંતુ પરિણામે ખેદ, દુર્ગતિ અને પશ્ચાત્તાપ લે છે; તે ચપળ અને વિનાશી છતાં સ્વપ્નમાં ખેદ જેવું તેનું પરિણામ રહ્યું છે. એ ઉપરથી બુદ્ધિમાન પુરુષો આત્મહિતને શોધે છે. સંસારની અનિત્યતા પર એક કાવ્ય છે કે—

ઉપજાતિ

વિદ્યુત્ લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ, આયુષ્ય તે તો જળાના તરંગ;
પુરંદરી ચાપ અનંગરંગ, શું રાચીએ ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ?

વિશેષાર્થઃ લક્ષ્મી વીજળી જેવી છે. વીજળીનો ઝબકાર જેમ થઈને ઓલવાઈ જાય છે, તેમ લક્ષ્મી આવીને ચાલી જાય છે. અધિકાર પતંગના રંગ જેવો છે. પતંગનો રંગ જેમ ચાર દિવસની ચટકી છે; તેમ અધિકાર માત્ર થોડો કાળ રહી હાથમાંથી જતો રહે છે. આયુષ્ય પાણીનાં મોજાં જેવું છે. પાણીનો હિલોળો આવ્યો કે ગયો, તેમ જન્મ પામ્યા અને એક દેહમાં રહ્યા કે ન રહ્યા ત્યાં બીજા દેહમાં પડવું પડે છે. કામભોગ આકાશમાં ઉત્પન્ન થતા ઇંદ્રના ધનુષ્ય જેવા છે. ઇંદ્રધનુષ્ય વર્ષાકાળમાં થઈને ક્ષણવારમાં લય થઈ જાય છે; તેમ યૌવનમાં કામના વિકાર ફળીભૂત થઈ જરા વયમાં જતા રહે છે; ટૂંકામાં હે જીવ! એ સઘળી વસ્તુઓનો સંબંધ ક્ષણભર છે. એમાં પ્રેમબંધનની સાંકળે બંધાઈને શું રાચવું? તાત્પર્ય એ સઘળાં ચપળ અને વિનાશી છે, તું અખંડ અને અવિનાશી છે; માટે તારા જેવી નિત્ય વસ્તુને પ્રાપ્ત કર! એ બોધ યથાર્થ છે.

૪૩ : અનુપમ ક્ષમા

ક્ષમા એ અંતર્શત્રુ જીતવામાં ખડ્ગ છે; પવિત્ર આચારની રક્ષા કરવામાં બખ્તર છે. શુદ્ધભાવે અસહ્ય દુઃખમાં, સમપરિણામથી ક્ષમા રાખનાર મનુષ્ય ભવસાગર તરી જાય છે.

કૃષ્ણ વાસુદેવના ગજસુકુમાર નામના નાના ભાઈ મહાસ્વરૂપવાન, સુકુમાર માત્ર બાર વર્ષની વયે ભગવાન નેમિનાથની પાસેથી સંસારત્યાગી થઈ સ્મશાનમાં ઉગ્ર ધ્યાનમાં રહ્યા હતા; ત્યારે તેઓ એક અદ્‌ભુત ક્ષમામય ચરિત્રથી મહાસિદ્ધિને પામી ગયા, તે અહીં કહું છું.

સોમલ નામના બ્રાહ્મણની સુરૂપવર્ણસંપન્ન પુત્રી જોડે ગજસુકુમારનું સગપણ કર્યું હતું. પરંતુ લગ્ન થયાં પહેલાં ગજસુકુમાર તો સંસાર ત્યાગી ગયા. આથી પોતાની પુત્રીનું સુખ જવાના દ્વેષથી તે સોમલ બ્રાહ્મણને ભયંકર ક્રોધ વ્યાપ્યો. ગજસુકુમારની શોધ કરતો કરતો એ સ્મશાનમાં જ્યાં મહામુનિ ગજસુકુમાર એકાગ્ર વિશુદ્ધ ભાવથી કાયોત્સર્ગમાં છે, ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કોમળ ગજસુકુમારના માથા પર ચીકણી માટીની વાડ કરી; અને અંદર ધખધખતા અંગારા ભર્યા, ઈંધન પૂર્યું એટલે મહાતાપ થયો. એથી ગજસુકુમારનો કોમળ દેહ બળવા મંડ્યો એટલે તે સોમલ જતો રહ્યો. તે વખતના ગજસુકુમારના અસહ્ય દુઃખનું વર્ણન કેમ થઈ શકે? ત્યારે પણ તેઓ સમભાવ પરિણામમાં રહ્યા. કિંચિત્ ક્રોધ કે દ્વેષ એમના હૃદયમાં જન્મ પામ્યો નહિ. પોતાના આત્માને સ્થિતિસ્થાપક કરીને બોધ દીધો કે, "જો ! તું એની પુત્રીને પરણ્યો હોત તો એ કન્યાદાનમાં તને પાઘડી આપત. એ પાઘડી થોડા વખતમાં ફાટી જાય તેવી અને પરિણામે દુઃખદાયક થાત. આ એનો બહુ

પકાર થયો કે એ પાઘડી બદલ એણે મોક્ષની પાઘડી બંધાવી."
એવા વિશુદ્ધ પરિણામથી અડગ રહી સમભાવથી.અસહ્ય વેદના
સહીને તેઓ સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી થઇ અનંત જીવનસુખને પામ્યા.
કેવી અનુપમ ક્ષમા અને કેવું તેનું સુંદર પરિણામ! તત્ત્વ-
જ્ઞાનીઓનાં વચન છે કે, આત્મા માત્ર સ્વસદ્ભાવમાં આવવો
જોઈએ; અને તે આવ્યો તો મોક્ષ હથેળીમાં જ છે. ગજસુ-
કુમારની નામાંકિત ક્ષમા કેવો શુદ્ધ બોધ કરે છે!

૪૪ : રાગ

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના અગ્રેસર ગણધર ગૌતમનું નામ
તમે બહુવાર સાંભળ્યું છે. ગૌતમસ્વામીના બોધેલા કેટલાક
શિષ્યો, કેવળજ્ઞાન પામ્યા છતાં ગૌતમ પોતે કેવળજ્ઞાન
પામ્યા નહોતા; કારણ કે ભગવાન મહાવીરનાં અંગોપાંગ, વર્ણ,
વાણી, રૂપ ઇત્યાદિ પર હજુ ગૌતમને મોહ હતો. નિર્ગ્રંથ પ્રવ-
ચનનો નિષ્પક્ષપાતી ન્યાય એવો છે કે, ગમે તે વસ્તુ પરનો રાગ
દુઃખદાયક છે. રાગ એ મોહ અને મોહ એ સંસાર જ છે.
ગૌતમના હૃદયથી એ રાગ જ્યાંસુધી ખસ્યો નહિ ત્યાંસુધી
તેઓ કેવળજ્ઞાન પામ્યા નહિ. શ્રમણ ભગવાન જ્ઞાતપુત્ર જ્યારે
અનુપમેય સિદ્ધિને પામ્યા, ત્યારે ગૌતમ નગરમાંથી આવતા
હતા. ભગવાનના નિર્વાણ સમાચાર સાંભળી તેઓ ખેદ પામ્યા.
વિરહથી તેઓ અનુરાગ વચનથી બોલ્યા : "હે મહાવીર! તમે
મને સાથે તો ન રાખ્યો પરંતુ સંભાર્યોય નહિ. મારી પ્રીતિ
સામી તમે દૃષ્ટિ પણ કરી નહિ! આમ તમને છાજતું નહોતું."
એવા વિકલ્પો થતાં થતાં તેનું લક્ષ ફર્યું, ને તે નિરાગશ્રેણિએ
ચઢ્યા : "હું બહુ મૂર્ખતા કરું છું. એ વીતરાગ, નિર્વિકારી
અને નિરાગી તે મારામાં કેમ મોહ રાખે? એની શત્રુ અને

મિત્ર પર કેવળ સમાનદૃષ્ટિ હતી ! હું એ નિરાગીનો મિથ્યા મોહ રાખું છું ! મોહ સંસારનું પ્રબળ કારણ છે, " એમ વિચારતાં વિચારતા તેઓ શોક તજીને નિરાગી થયા. એટલે અનંતજ્ઞાન પ્રકાશિત થયું અને પોતે નિર્વાણ પધાર્યા.

ગૌતમમુનિનો રાગ આપણને બહુ સૂક્ષ્મ બોધ આપે છે. ભગવાન પરનો મોહ ગૌતમ જેવા ગણધરને દુઃખદાયક થયો, તો પછી સંસારનો, તે વળી પામર આત્માઓનો મોહ કેવું અનંત દુઃખ આપતો હશે ! સંસારરૂપી ગાડીને રાગ અને દ્વેષ એ બે રૂપી બળદ છે. એ ન હોય તો સંસારનું અટકન છે. જ્યાં રાગ નથી ત્યાં દ્વેષ નથી; આ માન્ય સિદ્ધાંત છે. રાગ તીવ્ર કર્મબંધનનું કારણ છે; એના ક્ષયથી આત્મસિદ્ધિ છે.

૪૫ : સામાન્ય મનોરથ

સવૈયા

મોહિનીભાવ વિચાર અધીન થઈ, ના નિરખું નયને પરનારી;
પથ્થરતુલ્ય ગણું પરવૈભવ, નિર્મળ તાત્ત્વિક લોભ સમારી !
દ્વાદશ વ્રત અને દિનતા ધરી, સાત્ત્વિક થાઉં સ્વરૂપ વિચારી;
એ મુજ નેમ સદા શુભ ક્ષેમક, નિત્ય અખંડ રહો ભવહારી. ૧

તે ત્રિશલાતનયે મન ચિંતવી, જ્ઞાન, વિવેક, વિચાર વધારું;
નિત્ય વિશોધ કરી નવતત્ત્વનો, ઉત્તમ બોધ અનેક ઉચ્ચારું.
સંશયબીજ ઊગે નહિ અંદર, જે જિનનાં કથનો અવધારું,
રાજ્ય, સદા મુજ એ જ મનોરથ, ધાર થશે અપવર્ગ, ઉતારું. ૨

૪૬ : કપિલ મુનિ

૧

કૌસાંબી નામની એક નગરી હતી. ત્યાંના રાજદરબારમાં રાજ્યના આભૂષણરૂપ કાશ્યપ નામનો એક શાસ્ત્રી રહેતો હતો. એની સ્ત્રીનું નામ શ્રીદેવી હતું. તેના ઉદરથી કપિલ નામનો એક પુત્ર જન્મ્યો હતો. તે પંદર વર્ષનો થયો ત્યારે તેના પિતા પરધામ ગયા. કપિલ લાડપાડમાં ઊછરેલો હોવાથી કંઈ વિશેષ વિદ્વત્તા પામ્યો ન હતો, તેથી એના પિતાની જગ્યા કોઈ બીજા વિદ્વાનને મળી. કાશ્યપશાસ્ત્રી જે પૂંજી કમાઈ ગયા હતા તે કમાવામાં અશક્ત એવા કપિલે ખાઈને પૂરી કરી. શ્રીદેવી એક દિવસ ઘરના બારણામાં ઊભી હતી ત્યાં બે ચાર નોકરો સહિત પોતાના પતિની શાસ્ત્રીયપદવી પામેલો વિદ્વાન જતો તેના જોવામાં આવ્યો. ઘણાં માનથી જતા આ શાસ્ત્રીને જોઈને શ્રીદેવીને પોતાની પૂર્વસ્થિતિનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. જ્યારે મારા પતિ આ પદવી પર હતા ત્યારે હું કેવું સુખ ભોગવતી હતી! એ મારું સુખ તો ગયું, પરંતુ મારો પુત્ર પણ પૂરું ભણ્યો નહિ. એમ વિચારમાં ડોલતાં ડોલતાં તેની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ ખરવા મંડ્યાં. એવામાં ફરતો ફરતો કપિલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો; શ્રીદેવીને, રડતી જોઈ તેનું કારણ પૂછ્યું. કપિલના બહુ આગ્રહથી શ્રીદેવીએ જે હતું તે કહી બતાવ્યું. પછી કપિલ બોલ્યો: "જો, મા! હું બુદ્ધિશાળી છું, પરંતુ મારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ જેવો જોઈએ તેવો થઈ શક્યો નથી. એટલે વિદ્યા વગર હું એ પદવી પામ્યો નહિ. તું કહે ત્યાં જઈને હવે હું મારાથી બનતી વિદ્યા સાધ્ય કરું." શ્રીદેવીએ ખેદ સાથે કહ્યું : "એ તારાથી બની શકે નહિ, નહિ

તો આર્યાવર્તની મર્યાદા પર આવેલી શ્રાવસ્તી નગરીમાં ઇંદ્રદ
નામનો તારા પિતાનો મિત્ર રહે છે, તે અનેક વિદ્યાર્થીઓ
વિદ્યાદાન દે છે; જો તારાથી ત્યાં જવાય તો ધારેલી સિ
થાય ખરી." એક બે દિવસ રોકાઈ સજ્જ થઇ, અસ્તુ કહ
કપિલજી પંથે પડયા.

અવધ વીતતાં કપિલ શ્રાવસ્તીએ શાસ્ત્રીજીને ઘેર આ
પહોંચ્યા. પ્રણામ કરીને પોતાનો ઇતિહાસ કહી બતાવ્યે
શાસ્ત્રીજીએ મિત્રપુત્રને વિદ્યાદાન દેવાને માટે બહુ આનં
દેખાડયો; પણ કપિલ આગળ કંઇ પૂંજી નહોતી કે તે તેમાંથી
ખાય, અને અભ્યાસ કરી શકે; એથી કરીને તેને નગરમાં
યાચવા જવું પડતું હતું. યાચતાં યાચતાં બપોર થઈ જતા
હતા, પછી રસોઇ કરે અને જમે ત્યાં સાંજનો થોડો ભાગ
રહેતો હતો; એટલે કંઈ અભ્યાસ કરી શકતો નહોતો. પંડિતે
તેનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે કપિલે તે કહી બતાવ્યું. પંડિત તેને
એક ગૃહસ્થ પાસે તેડી ગયા. તે ગૃહસ્થે કપિલની અનુકંપા
ખાતર એને હમેશાં ભોજન મળે એવી ગોઠવણ એક વિધવા
બ્રાહ્મણીને ત્યાં કરી દીધી. જેથી કપિલને એ એક ચિંતા
ઓછી થઈ.

૪૭ : કપિલ મુનિ

૨

એ નાની ચિંતા ઓછી થઈ ત્યાં બીજી મોટી જંજાળ ઊભી
થઇ. ભદ્રિક કપિલ હવે યુવાન થયો હતો; અને જેને ત્યાં તે
જમવા જતો તે વિધવા બાઈ પણ યુવાન હતી. તેની સાથે
તેના ઘરમાં બીજું કોઈ માણસ નહોતું. હમેશનો પરસ્પરનો
વાતચીતનો સંબંધ વધ્યો. વધીને હાસ્યવિનોદરૂપે થયો. એમ

કરતાં કરતાં બન્નેને પ્રીતિ બંધાઈ. કપિલ તેનાથી લુબ્ધાયો ! એકાંત બહુ અનિષ્ટ ચીજ છે ! !

વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનું તે ભૂલી ગયો. ગૃહસ્થ તરફથી મળતાં સીધાંથી બન્નેનું માંડ પૂરું થતું હતું; પણ લૂગડાંલત્તાંના વાંધા થયા. કપિલે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડી બેઠા જેવું કરી મૂક્યું. ગમે તેવો છતાં હળુકર્મી જીવ હોવાથી સંસારની વિશેષ લોતાળની તેને માહિતી પણ નહોતી. એથી પૈસા કેમ પેદા કરવા તે બિચારો તે જાણતો પણ નહોતો. ચંચળ સ્ત્રીએ તેને રસ્તો બતાવ્યો કે, મૂંઝાવામાં કંઈ વળવાનું નથી; પરંતુ ઉપાયથી સિદ્ધિ છે. આ ગામના રાજાનો એવો નિયમ છે કે, સવારમાં પહેલો જઈ જે બ્રાહ્મણ આશીર્વાદ આપે તેને બે માસા સોનું આપવું. ત્યાં જો જઈ શકો અને પ્રથમ આશીર્વાદ આપી શકો, તો તે બે માસા સોનું મળે. કપિલે એ વાતની હા કહી. આઠ દિવસ સુધી આંટા ખાધા પણ વખત વીત્યા પછી જાય એટલે કંઈ વળે નહિ. એથી તેણે એક દિવસ એવો નિશ્ચય કર્યો કે, જો હું ચોકમાં સૂઉં તો ચીવટ રાખીને ઉઠાશે. પછી તે ચોકમાં સૂતો. અધરાત ભાગતાં ચંદ્રનો ઉદય થયો. કપિલે પ્રભાત સમીપ જાણીને મૂઠીઓ વાળીને આશીર્વાદ દેવા માટે દોડતાં જવા માંડયું. રક્ષપાળે ચોર જાણીને તેને પકડી રાખ્યો. એક કરતાં બીજું થઇ પડયું. પ્રભાત થયો એટલે રક્ષપાળે તેને લઈ જઈને રાજાની સમક્ષ ઊભો રાખ્યો. કપિલ બેભાન જેવો ઊભો રહ્યો; રાજાને તેનાં ચોરનાં લક્ષણ ભાસ્યાં નહિ. એથી તેને સઘળું વૃત્તાંત પૂછયું. ચંદ્રના પ્રકાશને સૂર્યસમાન ગણનારની ભદ્રિકતા પર રાજાને દયા આવી. તેની દરિદ્રતા ટાળવા રાજાની ઇચ્છા થઈ. એથી કપિલને કહ્યું: "આશીર્વાદને માટે થઇ તારે જો એટલી-બધી તરખડ થઈ પડી છે તો હવે તારી ઇચ્છા

પૂરતું તું માગી લે. હું તને આપીશ." કપિલ થોડી વાર મૂઢ જેવો રહ્યો. એથી રાજાએ કહ્યું: "કેમ વિપ્ર, કંઇ માગતા નથી?" કપિલે ઉત્તર આપ્યો: "મારું મન હજુ સ્થિર થયું નથી; એટલે શું માગવું તે સૂઝતું નથી." રાજાએ સામેના બાગમાં જઇ ત્યાં બેસીને સ્વસ્થતાપૂર્વક વિચાર કરી કપિલને માગવાનું કહ્યું. એટલે કપિલ તે બાગમાં જઈ ને વિચાર કરવા બેઠો.

૪૮ : કપિલ મુનિ

૩

બે માસા સોનું લેવાની જેની ઇચ્છા હતી તે કપિલ હવે તૃષ્ણાતરંગમાં ઘસડાયો. પાંચ મહોર માગવાની ઇચ્છા કરી તો ત્યાં વિચાર આવ્યો કે પાંચથી કંઈ પૂરું થનાર નથી, માટે પંચવીશ મહોર માગવી. એ વિચાર પણ ફર્યો. પંચવીશ મહોરથી કંઇ આખું વર્ષ ઉતરાય નહિ માટે સો મહોર માગવી. ત્યાં વળી વિચાર ફર્યો. સો મહોરે બે વર્ષ ઊતરી, વૈભવ ભોગવીએ; પાછાં દુઃખનાં દુઃખ. માટે એક હજાર મહોરની યાચના કરવી ઠીક છે; પણ એક હજાર મહોર છોકરાંછૈયાંનાં બેચાર ખર્ચ આવે કે એવું થાય તો પૂરું પણ શું થાય? માટે દશ હજાર મહોર માગવી કે જેથી જિંદગી પર્યંત પણ ચિંતા નહિ. ત્યાં વળી ઇચ્છા ફરી. દશ હજાર મહોર ખવાઇ જાય એટલે પછી મૂડી વગરના થઈ રહેવું પડે, માટે એક લાખ મહોરની માગણી કરું કે જેના વ્યાજમાં બધા વૈભવ ભોગવું; પણ જીવ! લક્ષાધિપતિ તો ઘણાય છે. એમાં આપણે નામાંકિત ક્યાંથી થવાના! માટે કરોડ મહોર માગવી કે જેથી મહાન શ્રીમંતતા કહેવાય. વળી પાછો રંગ ફર્યો. મહાન શ્રીમંતતાથી પણ ઘેર અમલ કહેવાય નહિ માટે રાજાનું અર્ધું રાજ્ય માગવું; પણ જો અર્ધું

રાજ્ય માગીશ તોય રાજા મારા તુલ્ય ગણાશે, અને વળી હું એનો યાચક પણ ગણાઇશ. માટે માંગવું તો આખું રાજ્ય માગવું. એમ એ તૃષ્ણામાં ડૂબ્યો; પરંતુ તુચ્છ સંસારી એટલે પાછો વળ્યો. ભલા જીવ! આપણે એવી કૃતઘ્નતા શા માટે કરવી પડે કે જે આપણને ઇચ્છા પ્રમાણે આપવા તત્પર થયો તેનું જ રાજ્ય લઈ લેવું; અને તેને જ ભ્રષ્ટ કરવો? ખરું જોતાં તો એમાં આપણી જ ભ્રષ્ટતા છે; માટે અર્ધું રાજ્ય માગવું. પરંતુ એ ઉપાધિય મારે નથી જોઈતી. ત્યારે નાણાંની ઉપાધિ પણ ક્યાં ઓછી છે? માટે કરોડ લાખ મૂકીને સો બસો મહોર જ માગી લેવી. જીવ, સો બસો મહોર હમણાં આવશે તો પછી વિષયવૈભવમાં જ વખત ચાલ્યો જશે; અને વિદ્યાભ્યાસ પણ ધર્યો રહેશે; માટે પાંચ મહોર હમણાં તો લઇ જવી; પછીની વાત પછી. અરે! પાંચ મહોરનીયે હમણાં કંઇ જરૂર નથી; માત્ર બે માસાં સોનું લેવા આવ્યો હતો તે જ માગી લેવું. આ તો જીવ! બહુ થઈ. તૃષ્ણાસમુદ્રમાં તેં બહુ ગળકાં ખાધાં. આખું રાજ્ય માગતાં પણ તૃષ્ણા છીપતી નહોતી; માત્ર સંતોષ અને વિવેકથી તે ઘટાડી તો ઘટી. એ રાજા જો ચક્રવર્તી હોય તો પછી એથી વિશેષ શું માગી શકત? અને વિશેષ જ્યાંસુધી ન મળત ત્યાંસુધી મારી તૃષ્ણા શમત પણ નહિ; જ્યાંસુધી તૃષ્ણા શમત નહિ ત્યાંસુધી હું સુખી પણ ન હોત. એટલેથી એ મારી તૃષ્ણા ટળે નહિ તો પછી બે માસાથી કરીને ક્યાંથી ટળે? એનો આત્મા સવળીએ આવ્યો અને તે બોલ્યો; "હવે મારે એ બે માસા સોનાનું પણ કંઈ કામ નથી. બે માસાથી વધીને હું કેટલે સુધી પહોંચ્યો! સુખ તો સંતોષમાં જ છે; તૃષ્ણા એ સંસાર-વૃક્ષનું બીજ છે; એનો હે જીવ! તારે શો ખપ છે? વિદ્યા લેતાં તું વિષયમાં પડી ગયો; વિષયમાં પડવાથી આ ઉપાધિમાં પડ્યો;

ઉપાધિ વડે કરીને અનંત તૃષ્ણાસમુદ્રના તરંગમાં તું પડ્યો. એક ઉપાધિમાંથી આ સંસારમાં એમ અનંત ઉપાધિ વેઠવી પ[illegible] છે. એથી એનો ત્યાગ કરવો ઉચિત છે. સત્ય સંતોષ જેવું નિર[illegible] પાધિસુખ એકકે નથી.'' એમ વિચારતાં વિચારતાં, તૃષ્ણા શમા[illegible] વવાથી તે કપિલનાં અનેક આવરણ ક્ષય થયાં. તેનું અંતઃકરણ પ્રફુલ્લિત અને બહુ વિવેકશીલ થયું. વિવેકમાં ને વિવેકમાં ઉત્તમ જ્ઞાન વડે તે સ્વાત્માનો વિચાર કરી શકયો. અપૂર્વશ્રેણીએ ચઢી તે કૈવલ્યજ્ઞાનને પામ્યો.

તૃષ્ણા કેવી કનિષ્ઠ વસ્તુ છે! જ્ઞાનીઓ એમ કહે છે કે તૃષ્ણા આકાશના જેવી અનંત છે; નિરંતર તે નવયૌવન રહે છે. કંઈ ચાહના જેટલું મળ્યું એટલે ચાહના વધારી દે છે. સંતોષ એ જ કલ્પવૃક્ષ છે; અને એ જ માત્ર મનોવાંછિતતા પૂર્ણ કરે છે.

૪૯ : તૃષ્ણાની વિચિત્રતા

મનહર છંદ

(એક ગરીબની વધતી ગયેલી તૃષ્ણા)

૧

હતી દીનતાઈ ત્યારે તાકી પટેલાઈ અને,
મળી પટેલાઈ ત્યારે તાકી છે શેઠાઈને;
સાંપડી શેઠાઈ ત્યારે તાકી મંત્રિતાઈ અને,
આવી મંત્રિતાઈ ત્યારે તાકી નૃપતાઈને.
મળી નૃપતાઈ ત્યારે તાકી દેવતાઈ અને,
દીઠી દેવતાઈ ત્યારે તાકી શંકરાઈને;
અહો રાજ્યચંદ્ર! માનો માનો શંકરાઈ મળી;
વધે તૃષ્ણાઈ તોય જાય ના મરાઈને.

૨

કરોચલી પડી ડાઢી ડાચાંતણો દાટ વળ્યો,
કાળી કેશપટી વિષે શ્વેતતા છવાઈ ગઈ;
સૂંઘવું, સાંભળવું ને, દેખવું તે માંડી વળ્યું,
તેમ દાંત આવલી તે, ખરી કે ખવાઈ ગઈ.
વળી કેડ વાંકી, હાડ ગયાં, અંગરંગ ગયો,
ઊઠવાની આય જતાં લાકડી લેવાઈ ગઈ;
અરે રાજ્યચંદ્ર! એમ, યુવાની હરાઈ પણ,
મનથી ન તોય રાંડ, મમતા મરાઈ ગઈ.

૩

કરોડોના કરજના, શીર પર ડંકા વાગે,
રોગથી રુંધાઈ ગયું, શરીર સુકાઈને;
પુરપતિ પણ માથે, પીડવાને તાકી રહ્યો,
પેટ તણી વેઠ પણ, શકે ન પુરાઈને.
પિતૃ અને પરણી તે, મચાવે અનેક ધંધ,
પુત્ર, પુત્રી ભાખે ખાઉં ખાઉં દુઃખદાઈને
અરે રાજ્યચંદ્ર! તોય જીવ ઝાવાદાવા કરે,
જંજાળ છંડાય નહિ તજી તૃપનાઈને.

૪

થઈ ક્ષીણ નાડી અવાચક જેવો રહ્યો પડી
જીવનદીપક પામ્યો કેવળ ઝંખાઈને;
છેલ્લી ઈસે પડયો ભાળી ભાઈએ ત્યાં એમ ભાખ્યું,
હવે ટાઢી માટી થાય તો તો ઠીક ભાઈને.
હાથને હલાવી ત્યાં તો ખીજી બુઢે સૂચવ્યું એ,
બોલ્યા વિના બેસ બાળ તારી ચતુરાઈને!
અરે રાજ્યચંદ્ર! દેખોદેખો આશાપાશ કેવો?
જતાં ગઈ નહિ ડાશે મમતા મરાઈને!

૫૦ : પ્રમાદ

ધર્મની અનાદરતા, ઉન્માદ, આળસ, કષાય એ સઘળાં પ્રમાદનાં લક્ષણ છે.

ભગવાને ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં ગૌતમને કહ્યું કે, "હે ગૌતમ! મનુષ્યનું આયુષ્ય ડાભની અણી પર પડેલા જળના બિંદુ જેવું છે. જેમ તે બિંદુને પડતાં વાર લાગતી નથી તેમ આ મનુષ્યાયુ જતાં વાર લાગતી નથી." એ બોધના કાવ્યમાં ચોથી કડી સ્મરણમાં અવશ્ય રાખવા જેવી છે. 'સમયં ગોયમ મા પમાએ,' એ પવિત્ર વાક્યના બે અર્થ થાય છે. એક તો હે ગૌતમ! સમય એટલે અવસર પામીને પ્રમાદ ન કરવો અને બીજો એ કે મેષાનુમેષમાં ચાલ્યા જતા અસંખ્યાતમા ભાગનો જે સમય કહેવાય છે તેટલો વખત પણ પ્રમાદ ન કરવો. કારણ દેહ ક્ષણભંગુર છે; કાળશિકારી માથે ધનુષ્યબાણ ચઢાવીને ઊભો છે. લીધો કે લેશે એમ જંજાળ થઈ રહી છે; ત્યાં પ્રમાદથી ધર્મકર્તવ્ય રહી જશે.

અતિ વિચક્ષણ પુરુષો સંસારની સર્વોપાધિ ત્યાગીને અહોરાત્ર ધર્મમાં સાવધાન થાય છે; પળનો પણ પ્રમાદ કરતા નથી. વિચક્ષણ પુરુષો અહોરાત્રના થોડા ભાગને પણ નિરંતર ધર્મકર્તવ્યમાં ગાળે છે; અને અવસરે અવસરે ધર્મકર્તવ્ય કરતા રહે છે; પણ મૂઢ પુરુષો નિદ્રા, આહાર, મોજશોખ અને વિકથા તેમ જ રંગરાગમાં આયુ વ્યતીત કરી નાખે છે. એનું પરિણામ તેઓ અધોગતિરૂપ પામે છે.

જેમ બને તેમ યતના અને ઉપયોગથી ધર્મને સાધ્ય કરવો યોગ્ય છે. સાઠ ઘડીના અહોરાત્રમાં વીશ ઘડી તો નિદ્રામાં ગાળીએ. બાકીની ચાળીશ ઘડી ઉપધિ, ટેલટપ્પા અને

ઝળવામાં ગાળીએ છીએ. એ કરતાં એ સાઠ ઘડીના વખતમાંથી બે ચાર ઘડી વિશુદ્ધ ધર્મકર્તવ્યને માટે ઉપયોગમાં લઈએ તો બની શકે એવું છે. એનું પરિણામ પણ કેવું સુંદર થાય !

પળ એ અમૂલ્ય ચીજ છે. ચક્રવર્તી પણ એક પળ પામવા આખી રિદ્ધિ આપે તોપણ તે પામનાર નથી. એક પળ વ્યર્થ ખોવાથી એક ભવ હારી જવા જેવું છે. એમ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ છે !

૫૧ : વિવેક એટલે શું ?

લઘુ શિષ્યો : "ભગવન્ ! આપ અમને સ્થળે સ્થળે કહેતા આવો છો કે વિવેક એ મહા શ્રેયસ્કર છે. વિવેક એ અંધારામાં પડેલા આત્માને ઓળખવાનો દીવો છે. વિવેક વડે કરીને ધર્મ ટકે છે. વિવેક નથી ત્યાં ધર્મ નથી તો વિવેક એટલે શું ? તે અમને કહો."

ગુરુ : "આયુષ્યમનો ! સત્યાસત્યને તેને સ્વરૂપે કરીને સમજવાં તેનું નામ વિવેક."

લઘુ શિષ્યો : "સત્યને સત્ય અને અસત્યને અસત્ય કહેવાનું તો બધાય સમજે છે. ત્યારે મહારાજ ! એઓ ધર્મનું મૂળ પામ્યા કહેવાય ?"

ગુરુ : "તમે જે વાત કહો છો તેનું એક દૃષ્ટાંત આપો જોઈએ."

લઘુ શિષ્યો : "અમે પોતે કડવાને કડવું જ કહીએ છીએ, મધુરાંને મધુરું કહીએ છીએ; ઝેરને ઝેર ને અમૃતને અમૃત કહીએ છીએ."

ગુરુ: "આયુષ્યમાનો ! એ બધાં દ્રવ્ય પદાર્થ છે; પરંતુ આત્માને કઈ કડવાશ, કઈ મધુરાશ, કયું ઝેર અને કયું અમૃત છે ? એ ભાવપદાર્થોની એથી કંઈ પરીક્ષા થઈ શકે ?"

લઘુ શિષ્ય: "ભગવન્ ! એ સંબંધી તો અમારું લક્ષ પણ નથી."

ગુરુ: "ત્યારે એ જ સમજવાનું છે કે જ્ઞાનદર્શનરૂપ આત્માના સત્ય ભાવપદાર્થને અજ્ઞાન અને અદર્શનરૂપ અસત્ વસ્તુએ ઘેરી લીધા છે. એમાં એટલી બધી મિશ્રતા થઈ ગઈ છે કે પરીક્ષા કરવી અતિ અતિ દુર્લભ છે. સંસારનાં સુખો અનંતવાર આત્માએ ભોગવ્યાં છતાં, તેમાંથી હજુ પણ મોહ ટળ્યો નહિ, અને તેને અમૃત જેવો ગણ્યો એ અવિવેક છે; કારણ સંસાર કડવો છે, કડવા વિપાકને આપે છે. તેમ જ વૈરાગ્ય જે એ કડવા વિપાકનું ઔષધ છે, તેને કડવો ગણ્યો; આ પણ અવિવેક છે. જ્ઞાનદર્શનાદિ ગુણો અજ્ઞાનદર્શને ઘેરી લઈ જે મિશ્રતા કરી નાંખી છે તે ઓળખી ભાવ અમૃતમાં આવવું; એનું નામ વિવેક છે. કહો ત્યારે હવે વિવેક એ કેવી વસ્તુ ઠરી ?"

લઘુ શિષ્ય: "અહો ! વિવેક એ જ ધર્મનું મૂળ અને ધર્મરક્ષક કહેવાય છે તે સત્ય છે. આત્મસ્વરૂપને વિવેક વિના ઓળખી શકાય નહિ એ પણ સત્ય છે. જ્ઞાન, શીલ, ધર્મ, તત્ત્વ અને તપ એ સઘળાં વિવેક વિના ઉદય પામે નહિ એ આપનું કહેવું યથાર્થ છે. જે વિવેકી નથી તે અજ્ઞાની અને મંદ છે. તે જ પુરુષ મતભેદ અને મિથ્યા દર્શનમાં લપટાઈ રહે છે. આપની વિવેક સંબંધીની શિક્ષા અમે નિરંતર મનન કરીશું."

૫૨ : જ્ઞાનીઓએ વૈરાગ્ય શા માટે બોધ્યો ?

સંસારના સ્વરૂપ સંબંધી આગળ કેટલુંક કહેવામાં આવ્યું છે, તે તમને લક્ષમાં હશે.

જ્ઞાનીઓએ એને અનંત ખેદમય, અનંત દુઃખમય, અવ્યવસ્થિત, ચળવિચળ અને અનિત્ય કહ્યો છે. આ વિશેષણો લગાડવા પહેલાં એમણે સંસાર સંબંધી સંપૂર્ણ વિચાર કરેલો જણાય છે. અનંત ભવનું પર્યટન, અનંતકાળનું અજ્ઞાન, અનંત જીવનનો વ્યાઘાત, અનંત મરણ, અનંત શોક એ વડે કરીને સંસારચક્રમાં આત્મા ભમ્યા કરે છે. સંસારની દેખાતી ઇંદ્રવારણા જેવી સુંદર મોહિનીએ આત્માને તટસ્થ લીન કરી નાંખ્યો છે. એ જેવું સુખ આત્માને ક્યાંય ભાસતું નથી. મોહિનીથી સત્યસુખ અને એનું સ્વરૂપ જોવાની એણે આકાંક્ષા પણ કરી નથી. પતંગની જેમ દીપક પ્રત્યે મોહિની છે તેમ આત્માની સંસાર સંબંધે મોહિની છે. જ્ઞાનીઓ એ સંસારને ક્ષણભર પણ સુખરૂપ કહેતા નથી. એ સંસારની તલ જેટલી જગ્યા પણ ઝેર વિના રહી નથી. એક ભૂંડથી કરીને એક ચક્રવર્તી સુધી ભાવે કરીને સરખાપણું રહ્યું છે એટલે ચક્રવર્તીની સંસાર સંબંધમાં જેટલી મોહિની છે, તેટલી જ બલકે તેથી વિશેષ ભૂંડને છે. ચક્રવર્તી જેમ સમગ્ર પ્રજા પર અધિકાર ભોગવે છે, તેમ તેની ઉપાધિ પણ ભોગવે છે. ભૂંડને એમાંનું કશુંયે ભોગવવું પડતું નથી. અધિકાર કરતાં ઊલટી ઉપાધિ વિશેષ છે. ચક્રવર્તીનો પોતાની પત્ની પ્રત્યેનો જેટલો જ પ્રેમ છે, તેટલો જ અથવા તેથી વિશેષ ભૂંડનો પોતાની ભૂંડણી પ્રત્યે રહ્યો છે. ચક્રવર્તી ભોગથી જેટલો રસ લે છે, તેટલો જ રસ ભૂંડ પણ માની બેઠું છે. ચક્રવર્તીની જેટલી વૈભવની

ખહોળતા છે, તેટલી જ ઉપાધિ છે. ભૂંડને એના વૈભવનાં પ્રમાણમાં છે. બંને જન્મ્યાં છે અને બંને મરવાનાં છે. આમ સૂક્ષ્મ વિચારે જોતાં ક્ષણિકતાથી, રોગથી, જરા વગેરેથી બંને ગ્રાહિત છે. દ્રવ્યે ચક્રવર્તી સમર્થ છે, મહાપુણ્યશાળી છે, મુખ્યપણે સાતાવેદનીય ભોગવે છે, અને ભૂંડ બિચારું અસાતાવેદનીય ભોગવી રહ્યું છે. બંનેને અસાતા-સાતાપણ છે; પરંતુ ચક્રવર્તી મહાસમર્થ છે. પણ જો એ જીવનપર્યંત મોહાંધ રહ્યો તો સઘળી બાજી હારી જવા જેવું કરે છે. ભૂંડને પણ તેમ જ છે. ચક્રવર્તી શલાકાપુરુષ હોવાથી ભૂંડથી એ રૂપે એની તુલ્યના નથી; પરંતુ આ સ્વરૂપે છે. ભોગ ભોગવવામાં બંને તુચ્છ છે; બંનેનાં શરીર પરુ માંસાદિનાં છે; અસાતાથી પરાધીન છે; સંસારની આ ઉત્તમોત્તમ પદવી આવી રહી તેમાં આવું દુઃખ, આવી ક્ષણિકતા, આવી તુચ્છતા, આવું અંધપણું એ રહ્યું છે તો પછી બીજે સુખ શા માટે ગણવું જોઈએ? એ સુખ નથી, છતાં સુખ ગણો તો જે સુખ ભયવાળાં અને ક્ષણિક છે તે દુઃખ જ છે. અનંત તાપ, અનંત શોક, અનંત દુઃખ જોઈને જ્ઞાનીઓએ એ સંસારને પૂંઠ દીધી છે; તે સત્ય છે. એ ભણી પાછું વાળી જોવા જેવું નથી. ત્યાં દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખ જ છે. દુઃખનો એ સમુદ્ર છે.

વૈરાગ્ય એ જ અનંત સુખમાં લઈ જનાર ઉત્કૃષ્ટ ભોમિયો છે

૫૩ : મહાવીરશાસન

હમણાં જે જિનશાસન પ્રવર્તમાન છે તે ભગવાન મહાવીરનું પ્રણીત કરેલું છે. ભગવાન મહાવીરને નિર્વાણ પધાર્યે ૨૪૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયાં. મગધ દેશના ક્ષત્રિયકુંડ નગરમાં સિદ્ધાર્થ રાજાની રાણી ત્રિશલાદેવી ક્ષત્રિયાણીની કૂખે ભગવાન

મહાવીર જન્મ્યા. મહાવીર ભગવાનના મોટા ભાઈનું નામ નંદીવર્દ્ધમાન હતું. તેમની સ્ત્રીનું નામ યશોદા હતું. ત્રીશ વર્ષ તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા. એકાંતિક વિહારે સાડાબાર વર્ષ એક પક્ષ તપાદિક સમ્યકાચારે એમણે અશેષ ઘનઘાતી કર્મને બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યાં; અનુપમેય કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઋજુવાલિકા નદીને કિનારે પામ્યા; એકંદર બહોંતેર વર્ષ લગભગ આયુ ભોગવી સર્વ કર્મ ભસ્મીભૂત કરી સિદ્ધસ્વરૂપને પામ્યા. વર્તમાન ચોવીશીના એ છેલ્લા જિનેશ્વર હતા. એઓનું આ ધર્મતીર્થ પ્રવર્તે છે. તે ૨૧૦૦૦ વર્ષ એટલે પંચમકાળની પૂર્ણતા સુધી પ્રવર્તશે; એમ ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે.

આ કાળ દશ આશ્ચર્યથી યુક્ત હોવાથી એ શ્રી ધર્મતીર્થ પ્રત્યે અનેક વિપત્તિઓ આવી ગઈ છે, આવે છે અને આવશે.

જૈનસમુદાયમાં પરસ્પર મતભેદ બહુ પડી ગયા છે. પરસ્પર નિંદાગ્રંથોથી જંજાળ માંડી બેઠા છે. મધ્યસ્થ પુરુષો મતમતાંતરમાં નહિ પડતાં વિવેકવિચારે જિનશિક્ષાનાં મૂળ તત્ત્વ પર આવે છે; ઉત્તમ શીલવાન મુનિઓ પર ભાવિક રહે છે, અને સત્ય એકાગ્રતાથી પોતાના આત્માને દમે છે.

કાળપ્રભાવને લીધે વખતે વખતે શાસન કંઈ ન્યૂનાધિક પ્રકાશમાં આવે છે.

'વંક જડાય પછિમા' એવું ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં વચન છે; એનો ભાવાર્થ એ છે કે છેલ્લા તીર્થંકર (મહાવીર સ્વામી)-ના શિષ્યો વાંકા અને જડ થશે. અને તેની સત્યતા વિષે કોઈને બોલવું રહે તેમ નથી. આપણે ક્યાં તત્ત્વનો વિચાર કરીએ છીએ? ક્યાં ઉત્તમ શીલનો વિચાર કરીએ છીએ? નિયમિત વખત ધર્મમાં ક્યાં વ્યતીત કરીએ છીએ? ધર્મતીર્થના ઉદયને માટે ક્યાં લક્ષ રાખીએ છીએ? ક્યાં દાઝવડે ધર્મતત્ત્વને

શોધીએ છીએ ? શ્રાવક કુળમાં જન્મ્યા એથી કરીને શ્રાવક, એ વાત આપણે ભાવે કરીને માન્ય કરવી જોઈતી નથી; એને માટે જોઈતા આચાર-જ્ઞાન-શોધ કે એમાંનાં કંઇ વિશેષ લક્ષણો હોય તેને શ્રાવક માનીએ તો તે યથાયોગ્ય છે. દ્રવ્યાદિ કેટલાક પ્રકારની સામાન્ય દયા શ્રાવકને ઘેર જન્મે છે અને તે પાળે છે, એ વાત વખાણવા લાયક છે; પણ તત્ત્વને કોઈક જ જાણે છે; જાણ્યા કરતાં ઝાઝી શંકા કરનારા અર્ધદગ્ધો પણ છે; જાણીને અહંપદ કરનાર પણ છે. પરંતુ જાણીને તત્ત્વના કાંટામાં તોળનારા કોઇક વિરલા જ છે. પરંપર આમ્નાયથી. કેવળ, મનઃ પર્યવ અને પરમ અવધિજ્ઞાન વિચ્છેદ ગયાં; દૃષ્ટિવાદ વિચ્છેદ ગયું, સિદ્ધાંતનો ઘણો ભાગ પણ વિચ્છેદ ગયો; માત્ર થોડા રહેલા ભાગ પર સામાન્ય સમજણથી શંકા કરવી યોગ્ય નથી જે શંકા થાય તે વિશેષ જાણનારને પૂછવી, ત્યાંથી મનમાનતો ઉત્તર ન મળે તોપણ જિનવચનની શ્રદ્ધા ચળવિચળ કરવી યોગ્ય નથી, કેમકે અનેકાંત શૈલીના સ્વરૂપને વિરલા જાણે છે.

ભગવાનના કથનરૂપ મણિના ઘરમાં કેટલાક પામર પ્રાણીએ દોષરૂપ કાણું શોધવાનું મથન કરી અધોગતિજન્ય કર્મ બાંધે છે. લીલોતરીને બદલે તેની સૂકવણી કરી લેવાનું કોણે કેવા વિચારથી શોધી કાઢ્યું હશે ? આ વિષય બહુ મોટો છે. અહીં આગળ એ સંબંધી કંઈ કહેવાની યોગ્યતા નથી. ટૂંકામાં કહેવાનું કે આપણે આપણા આત્માના સાર્થક અર્થે મતભેદમાં પડવું નહિ.

ઉત્તમ અને શાંત મુનિઓનો સમાગમ, વિમળ આચાર, વિવેક, તેમ જ દયા, ક્ષમા આદિનું સેવન કરવું. મહાવીર-તીર્થને અર્થે બને તો વિવેક બોધ કારણ સહિત આપવો. તુચ્છ બુદ્ધિથી શંકિત થવું નહિ. એમાં આપણું પરમ મંગળ છે એ. વિસર્જન કરવું નહિ.

૫૪ : અશુચિ કોને કહેવી ?

જિજ્ઞાસુ : "મને જૈન મુનિઓના આચારની વાત બહુ રુચી છે. એઓના જેવો કોઈ દર્શનના સંતોમાં આચાર નથી. ગમે તેવા શિયાળાની ટાઢમાં અમુક વસ્ત્ર વડે તેઓને ગ્રેડવવું પડે છે; ઉનાળામાં ગમે તેવો તાપ તપતા છતાં પગમાં તેઓને પગરખાં કે માથા પર છત્રી લેવાતી નથી. ઊની રેતીમાં આતાપના લેવી પડે છે. યાવજ્જીવ ઊનું પાણી પીએ છે. ગૃહસ્થને ઘેર તેઓ બેસી શકતા નથી. શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે. ફૂટી બદામ પણ પાસે રાખી શકતા નથી. અયોગ્ય વચન તેમનાથી બોલી શકાતું નથી. વાહન તેઓ લઈ શકતા નથી. આવા પવિત્ર આચારો, ખરે ! મોક્ષદાયક છે. પરંતુ નવ વાડમાં ભગવાને સ્નાન કરવાની ના કહી છે એ વાત તો મને યથાર્થ બેસતી નથી."

સત્ય : "શા માટે બેસતી નથી ?"

જિજ્ઞાસુ : "કારણ એથી અશુચિ વધે છે."

સત્ય : "કઈ અશુચિ વધે છે ?"

જિજ્ઞાસુ : "શરીર મલિન રહે છે એ."

સત્ય : "ભાઈ, શરીરની મલિનતાને અશુચિ કહેવી એ વાત કંઈ વિચારપૂર્વક નથી. શરીર પોતે શાનું બન્યું છે એ તો વિચાર કરો. રક્ત, પિત્ત, મળ, મૂત્ર, શ્લેષ્મનો એ ભંડાર છે. તે પર માત્ર ત્વચા છે; છતાં એ પવિત્ર કેમ થાય ? વળી સાધુએ એવું કંઈ સંસાર કર્તવ્ય કર્યું ન હોય કે જેથી તેઓને સ્નાન કરવાની આવશ્યકતા રહે."

જિજ્ઞાસુ : "પણ સ્નાન કરવાથી તેઓને હાનિ શી છે ?"

સત્ય : "એ તો સ્થૂળ બુદ્ધિનો જ પ્રશ્ન છે. નાહવાથી કામાગ્નિની પ્રદીપ્તતા, વ્રતનો ભંગ, પરિણામનું બદલવું, અસંખ્યાતા

જંતુનો વિનાશ, એ સઘળી અશુચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને એથી આત્મા મહા મલિન થાય છે. પ્રથમ એનો વિચાર કરવો જોઈએ. જીવહિંસાયુક્ત શરીરની જે મલિનતા છે તે અશુચિ છે. અન્ય મલિનતાથી તો આત્માની ઉજ્જવળતા થાય છે, એ તત્ત્વવિચારે સમજવાનું છે; નાહવાથી વ્રતભંગ થઈ આત્મા મલિન થાય છે; અને આત્માની મલિનતા એ જ અશુચિ છે."

જિજ્ઞાસુ : "મને તમે બહુ સુંદર કારણ બતાવ્યું. સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં જિનેશ્વરના કથનથી બોધ અને અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. વારુ, ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ સાંસારિક પ્રવર્તનથી થયેલી અનિચ્છિત જીવહિંસાદિયુક્ત એવી શરીર સંબંધી અશુચિ ટાળવી જોઈએ કે નહિ?"

સત્ય : "સમજણપૂર્વક અશુચિ ટાળવી જ જોઈએ. જૈન જેવું એકકે પવિત્ર દર્શન નથી; યથાર્થ પવિત્રતાનો બોધક તે છે. પરંતુ શૌચાશૌચનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ."

૫૫ : સામાન્ય નિત્યનિયમ

પ્રભાત પહેલાં જાગૃત થઈ નમસ્કાર મંત્રનું સ્મરણ કરી મનવિશુદ્ધ કરવું. પાપવ્યાપારની વૃત્તિ રોકી રાત્રિ સંબંધી થયેલા દોષનું ઉપયોગપૂર્વક પ્રતિક્રમણ કરવું.

પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી યથાવસર ભગવાનની ઉપાસના સ્તુતિ તથા સ્વાધ્યાયથી કરી મનને ઉજ્જવળ કરવું.

માતાપિતાનો વિનય કરી સંસારી કામમાં આત્મહિતનો લક્ષ ભૂલાય નહિ તેમ વ્યાવહારિક કાર્યમાં પ્રવર્ત્તન કરવું.

પોતે ભોજન કરતાં પહેલાં સત્પાત્રે દાન દેવાની પરમ આતુરતા રાખી તેવો યોગ મળતાં યથોચિત પ્રવૃત્તિ કરવી.

આહારવિહારમાં નિયમ સહિત પ્રવર્ત્તવું.

સતશાસ્ત્રના અભ્યાસનો નિયમિત વખત રાખવો.

સાયંકાળે ઉપયોગપૂર્વક સંધ્યાવશ્યક કરવું

નિદ્રા નિયમિતપણે લેવી.

સૂતા પહેલાં અઢાર પાપસ્થાનક, દ્વાદશવ્રતદોષ, અને સર્વ જીવ પ્રત્યે ક્ષમાવી, પંચપરમેષ્ઠિ-મંત્રનું સ્મરણ કરી, સમાધિપૂર્વક શયન કરવું.

આ સામાન્ય નિયમો બહુ મંગળકારી છે; જે અહીં સંક્ષેપમાં કહ્યા છે. વિશેષ વિચારવાથી અને તેમ પ્રવર્ત્તવાથી તે વિશેષ મંગળદાયક અને આનંદકારક થશે.

૫૬ : ક્ષમાપના

હે ભગવન્! હું બહુ ભૂલી ગયો. મેં તમારાં અમૂલ્ય વચનને લક્ષમાં લીધાં નહિ. મેં તમારાં કહેલાં અનુપમ તત્ત્વનો વિચાર કર્યો નહિ. તમારા પ્રણીત કરેલા ઉત્તમ શીલને સેવ્યું નહિ. તમારાં કહેલાં દયા, શાંતિ, ક્ષમા અને પવિત્રતા મેં ઓળખ્યાં નહિ. હે ભગવન્! હું ભૂલ્યો, આથડ્યો-રઝળ્યો અને અનંત સંસારની વિટમ્બનામાં પડ્યો છું. હું પાપી છું. હું બહુ મદોન્મત્ત અને કર્મરજથી કરીને મલિન છું. હે પરમાત્મા! તમારાં કહેલાં તત્ત્વ વિના મારો મોક્ષ નથી. હું નિરંતર પ્રપંચમાં પડ્યો છું; અજ્ઞાનથી અંધ થયો છું; મારામાં વિવેકશક્તિ નથી અને હું મૂઢ છું, હું નિરાશ્રિત છું, અનાથ છું. નિરાગી પરમાત્મા! હવે હું તમારું, તમારા ધર્મનું અને તમારા મુનિનું શરણ ગ્રહું છું. મારા અપરાધ ક્ષય થઈ હું તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઉં એ મારી અભિલાષા છે. આગળ કરેલાં પાપોનો હું હવે પશ્ચાત્તાપ કરું છું. જેમજેમ હું સૂક્ષ્મ વિચારથી ઊંડો ઊતરું છું તેમતેમ તમારા તત્ત્વના ચમત્કારો

મારા સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે. તમે નિરાગી, નિર્વિકારી, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ, સહજાનંદી, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શી, અને ત્રૈલોક્યપ્રકાશક છો. હું માત્ર મારા હિતને અર્થે તમારી સાક્ષીએ ક્ષમા ચાહું છું. એક પળ પણ તમારાં કહેલાં તત્ત્વની શંકા ન થાય, તમારા કહેલા રસ્તામાં અહોરાત્ર હું રહું એ જ મારી આકાંક્ષા અને વૃત્તિ થાઓ! હે સર્વજ્ઞ ભગવન્! તમને હું વિશેષ શું કહું? તમારાથી કંઈ અજાણ્યું નથી. માત્ર પશ્ચાત્તાપથી હું કર્મજન્ય પાપની ક્ષમા ઇચ્છું છું — ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

૫૭ : વૈરાગ્ય એ ધર્મનું સ્વરૂપ છે

એક વસ્ત્ર લોહીની મલિનતાથી રંગાયું તેને જો લોહીથી ધોઇએ તો તે ઊજળું થઈ શકે નહિ; પણ વધારે રંગાય છે. જો પાણીથી એ વસ્ત્રને ધોઈએ તો તે મલિનતા જવાનો સંભવ છે. આ દૃષ્ટાંત પરથી આત્મા પર વિચાર લઈએ. અનાદિ કાળથી આત્મા સંસારરૂપી લોહીથી મલિન થયો છે. મલિનતા પ્રદેશે પ્રદેશે વ્યાપી રહી છે! એ મલિનતા આપણે વિષયશૃંગારથી ટાળવી ધારીએ તો ટળી શકે નહિ. લોહીથી જેમ લોહી ધોવાતું નથી, તેમ શૃંગારથી કરીને વિષયજન્ય આત્મમલિનતા ટળનાર નથી એ જાણે નિશ્ચયરૂપ છે. આ જગતમાં અનેક ધર્મમતો ચાલે છે, તે સંબંધી અપક્ષપાતે વિચાર કરતાં આગળથી આટલું વિચારવું અવશ્યનું છે કે જ્યાં સ્ત્રીઓ ભોગવવાનો ઉપદેશ કર્યો હોય, લક્ષ્મીલીલાની શિક્ષા આપી હોય, રંગ, રાગ, ગુલતાન અને એશઆરામ કરવાનું તત્ત્વ બતાવ્યું હોય ત્યાં આપણા આત્માની સત્ શાંતિ નથી, કારણ એ ધર્મમત ગણીએ તો આખો સંસાર ધર્મમતયુક્ત જ છે. પ્રત્યેક

હસ્થનું ઘર એ જ યોજનાથી ભરપૂરં હોય છે. છોકરાંછૈયાં, સ્ત્રી, રંગ, રાગ, તાન ત્યાં જામ્યું પડયું હોય છે અને તે ઘર ધર્મમંદિર કહેવું, તો પછી અધર્મસ્થાનક કયું? અને જેમ વર્તીએ છીએ તેમ વર્તવાથી ખોટું પણ શું? કોઈ એમ કહે કે પેલાં ધર્મમંદિરમાં તો પ્રભુની ભક્તિ થઈ શકે છે તો તેઓને માટે ખેદપૂર્વક આટલો જ ઉત્તર દેવાનો છે કે તે પરમાત્મતત્ત્વ અને તેની વૈરાગ્યમય ભક્તિને જાણતા નથી. ગમે તેમ હો પણ આપણે આપણા મૂળ વિચાર પર આવવું જોઈએ. તત્ત્વજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ આત્મા સંસારમાં વિષયાદિ મલિનતાથી પર્યટન કરે છે. તે મલિનતાનો ક્ષય વિશુદ્ધભાવ જળથી હોવો જોઈએ. અર્હંતનાં તત્ત્વરૂપ સાબુ અને વૈરાગ્યરૂપી જળ વડે, ઉત્તમ આચારરૂપ પથ્થર પર, આત્મવસ્ત્રને ધોનાર નિર્ગ્રંથ ગુરુ છે.

આમાં જો વૈરાગ્યજળ ન હોય તો બીજાં બધાં સાહિત્યો કંઈ કરી શકતાં નથી; માટે વૈરાગ્યને ધર્મનું સ્વરૂપ કહી શકાય. અર્હંતપ્રણીત તત્ત્વ વૈરાગ્ય જ બોધે છે, તો તે જ ધર્મનું સ્વરૂપ એમ ગણવું.

૫૮ : ધર્મના મતભેદ

૧

આ જગતમાં અનેક પ્રકારથી ધર્મના મત પડેલા છે. તેવા મતભેદ અનાદિ કાળથી છે, એ ન્યાયસિદ્ધ છે. પણ એ મતભેદો કંઈ કંઈ રૂપાંતર પામ્યા જાય છે. એ સંબંધી કેટલોક વિચાર કરીએ.

કેટલાક પરસ્પર મળતા અને કેટલાક પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; કેટલાક કેવળ નાસ્તિકના પાથરેલા પણ છે. કેટલાક સામાન્ય નીતિને ધર્મ કહે છે. કેટલાક જ્ઞાનને જ ધર્મ કહે છે. કેટલાક

અજ્ઞાન એ જ ધર્મમત કહે છે. કેટલાક ભક્તિને કહે છે; કેટલાક ક્રિયાને કહે છે; કેટલાક વિનયને કહે છે અને કેટલાક શરીરને સાચવવું એને જ ધર્મમત કહે છે.

એ ધર્મમતસ્થાપકોએ એમ બોધ કર્યો જણાય છે કે અમે જે કહીએ છીએ તે સર્વજ્ઞવાણીરૂપ છે; કે સત્ય છે. બાકીના સઘળા મતો અસત્ય અને કુતર્કવાદી છે; તથા પરસ્પર તે મતવાદીઓએ યોગ્ય કે અયોગ્ય ખંડન કર્યું છે. વેદાંતના ઉપદેશક એ જ બોધે છે; સાંખ્યનો પણ એ જ બોધ છે; બૌદ્ધનો પણ એ જ બોધ છે. ન્યાયમતવાળાનો પણ એ જ બોધ છે; વૈશેષિકનો એ જ બોધ છે; શક્તિપંથીનો એ જ બોધ છે; વૈષ્ણવાદિકનો એ જ બોધ છે; ઇસ્લામીનો એ જ બોધ છે. અને એ જ રીતે ક્રાઇસ્ટનો એમ બોધ છે કે આ અમારું કથન તમને સર્વ સિદ્ધિ આપશે. ત્યારે આપણે હવે શું વિચાર કરવો?

વાદી પ્રતિવાદી બંને સાચા હોતા નથી, તેમ બંને ખોટા હોતા નથી. બહુ તો વાદી કંઈક વધારે સાચો; અને પ્રતિવાદી કંઈક ઓછો ખોટો હોય. અથવા પ્રતિવાદી કંઈક વધારે સાચો અને વાદી કંઈક ઓછો ખોટો હોય. કેવળ બંનેની વાત ખોટી હોવી ન જોઈએ. આમ વિચાર કરતાં તો એક ધર્મમત સાચો ઠરે; અને બાકીના ખોટા ઠરે.

જિજ્ઞાસુ—એ એક આશ્ચર્યકારક વાત છે. સર્વને અસત્ય કે સર્વને સત્ય કેમ કહી શકાય? જો સર્વને અસત્ય એમ કહીએ તો આપણે નાસ્તિક ઠરીએ! અને ધર્મની સચ્ચાઈ જાય. આ તો નિશ્ચય છે કે ધર્મની સચ્ચાઈ છે, તેમ જગત પર તે અવશ્ય છે. એક ધર્મમત સત્ય અને બાકીના સર્વ અસત્ય એમ કહીએ તો તે વાત સિદ્ધ કરી બતાવવી જોઈએ. સર્વ સત્ય કહીએ તો તો એ રેતીની ભીંત જેવી વાત કરી; કારણ કે

તો આટલા બધા મતભેદ કેમ પડે? જો કંઈ પણ મતભેદ ન હોય તો પછી જુદાજુદા પોતપોતાના મતો સ્થાપવા શા માટે યત્ન કરે? એમ અન્યોઅન્યના વિરોધથી થોડીવાર અટકવું પડે છે.

તોપણ તે સંબંધી અત્રે કંઈ સમાધાન કરીશું. એ સમાધાન સત્ય અને મધ્યસ્થ ભાવનાની દૃષ્ટિથી કર્યું છે. એકાંતિક કે મતાંતિક દૃષ્ટિથી કર્યું નથી. પક્ષપાતી કે અવિવેકી નથી; ઉત્તમ અને વિચારવા જેવું છે. દેખાવે એ સામાન્ય લાગશે; પરંતુ સૂક્ષ્મ વિચારથી બહુ ભેદવાળું લાગશે.

૫૯ : ધર્મના મતભેદ

૨

આટલું તો તમારે સ્પષ્ટ માનવું કે ગમે તે એક ધર્મ આ લોક પર સંપૂર્ણ સત્યતા ધરાવે છે. હવે એક દર્શનને સત્ય કહેતાં બાકીના ધર્મમતને કેવળ અસત્ય કહેવા પડે; પણ હું એમ કહી ન શકું. શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનદાતા નિશ્ચયનયવડે તો તે અસત્યરૂપ ઠરે; પરંતુ વ્યવહારનયે તે અસત્ય કહી શકાય નહિ. એક સત્ય અને બાકીના અપૂર્ણ અને સદોષ છે એમ કહું છું. તેમ જ કેટલાક કુતર્કવાદી અને નાસ્તિક છે તે કેવળ અસત્ય છે; પરંતુ જેઓ પરલોક સંબંધી કે પાપ સંબંધી કંઈ પણ બોધ કે ભય બતાવે છે તે જાતના ધર્મમતને અપૂર્ણ અને સદોષ કહી શકાય છે. એક દર્શન જે નિર્દોષ અને પૂર્ણ કહેવાનું છે તે વિષેની વાત હમણાં એક બાજુ રાખીએ.

હવે તમને શંકા થશે કે સદોષ અને અપૂર્ણ એવું કથન એના પ્રવર્તકે શા માટે બોધ્યું હશે? તેનું સમાધાન થવું જોઈએ.''

એવું સમાધાન એમ છે કે તે ધર્મમતવાળાઓની જ્યાંસુધી બુદ્ધિની ગતિ પહોંચી ત્યાંસુધી તેમણે વિચારો કર્યા. અનુમાન, તર્ક અને ઉપમાદિ આધાર વડે તેઓને જે કથન સિદ્ધ જણાયું તે પ્રત્યક્ષરૂપે જાણે સિદ્ધ છે એવું તેમણે દર્શાવ્યું; જે પક્ષ લીધો તેમાં મુખ્ય એકાંતિક વાદ લીધો; ભક્તિ, વિશ્વાસ, નીતિ; જ્ઞાન, ક્રિયા આદિ એક પક્ષને વિશેષ લીધો, માનવાયોગ્ય વિષયો તેમણે દૂષિત કરી દીધા. તેમણે વર્ણવ્યા તે સર્વ ભાવભેદે તેઓએ કંઈ પણ પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર બહુ વર્ણવ્યા. દૃષ્ટાંતાદિથી સામાન્ય બુદ્ધિવાળા આગળ કે તેઓએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યા. કીર્તિ, લો મનાવવાની આકાંક્ષા એમાંની એકાદિ પણ હોવાથી અત્યુગ્ર ઉદ્યમાદિથી તેઓ જય અને લોકેચ્છિત સાધનોથી મનુષ્યનાં મોહમાં તો મૂળે ડૂબી પડી છે; એટલે ગાડરરૂપે થઈને તેઓએ રાજી થઈ તે કેટલાકે નીતિ તથા કંઈ વૈરાગ્યાદિ કથન માન્ય રાખ્યું. પ્રવર્તકની બુદ્ધિ તે તેને પછી ભગવાનરૂપ જ માની લીધા. મત ફેલાવી પાછળથી કેટલાંક સુખ ખોસી પોતાના મતની વૃદ્ધિ કરી. વાની મહાન ભ્રમણાએ અને પો... તે કારણથી બીજાનું કહેવું પોતાને ન . રાહ કાઢ્યો. આમ અનેક ... પાંચ પેઢી એકનો એક ધર્મમત રહ્યો થઈ પડ્યો. એમ સ્થળેસ્થળે થતું ગયુ

૩

જો એક દર્શન પૂર્ણ અને સત્ય ન હોય તો બીજા ધર્મ-મતને અપૂર્ણ અને અસત્ય કોઈ પ્રમાણથી કહી શકાય નહિ; એ માટે થઈને જે એક દર્શન પૂર્ણ અને સત્ય છે તેના તત્ત્વ-પ્રમાણથી બીજા મતોની અપૂર્ણતા અને એકાંતિકતા જોઈએ.

એ બીજા ધર્મમતોમાં તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી યથાર્થ સૂક્ષ્મ વિચારો નથી. કેટલાક જગતકર્તાનો બોધ કરે છે; પણ જગત-કર્તા પ્રમાણ વડે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. કેટલાક જ્ઞાનથી મોક્ષ છે એમ કહે છે તે એકાંતિક છે; તેમ જ ક્રિયાથી મોક્ષ છે એમ કહેનારા પણ એકાંતિક છે. જ્ઞાન, ક્રિયા એ બંનેથી મોક્ષ કહે-નારા તેના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતા નથી; અને એ બન્નેના ભેદ શ્રેણિબંધ નથી કહી શક્યા એ જ એમની સર્વજ્ઞતાની ખામી જણાઈ આવે છે. એ ધર્મમતસ્થાપકો સદ્દેવતત્ત્વમાં કહેલાં અષ્ટાદશ દૂષણોથી રહિત નહોતા, એમ એઓએ ઉપ-દેશેલાં શાસ્ત્રો અથવા તેમનાં ચરિત્રો પરથી પણ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ જોતાં દેખાય છે. કેટલાક મતોમાં હિંસા, અબ્રહ્મચર્ય ઇત્યાદિ અપવિત્ર આચરણનો બોધ છે તે તો સહજમાં અપૂર્ણ અને સરાગીના સ્થાપેલાં જોવામાં આવે છે. કોઈએ એમાં સર્વવ્યાપક મોક્ષ, કોઈએ કંઈ નહિ એ રૂપ મોક્ષ, કોઈએ સાકાર મોક્ષ અને કોઈએ અમુક કાળ સુધી રહી પતિત થવું એ રૂપ મોક્ષ માન્યો છે; પણ એમાંથી કોઈ વાત તેઓની સપ્રમાણ થઈ શકતી નથી. એઓના વિચારોનું અપૂર્ણપણું નિઃસ્પૃહી તત્ત્વ-વેત્તાઓએ દર્શાવ્યું છે, તે યથાવસ્થિત જાણવું યોગ્ય છે.

વેદ સિવાયના બીજા મતોના પ્રવર્તકોનાં ચરિત્રો અને

એનું સમાધાન એમ છે કે તે ધર્મમતવાળાઓની જ્યાંસુધી બુદ્ધિની ગતિ પહોંચી ત્યાંસુધી તેમણે વિચારો કર્યા. અનુમાન, તર્ક અને ઉપમાદિ આધાર વડે તેઓને જે કથન સિદ્ધ જણાયું તે પ્રત્યક્ષરૂપે જાણે સિદ્ધ છે એવું તેમણે દર્શાવ્યું; જે પક્ષ લીધો તેમાં મુખ્ય એકાંતિક વાદ લીધો; ભક્તિ, વિશ્વાસ, નીતિ; જ્ઞાન, ક્રિયા આદિ એક પક્ષને વિશેષ લીધો, એથી બીજા માનવાયોગ્ય વિષયો તેમણે દૂષિત કરી દીધા. વળી જે વિષયો તેમણે વર્ણવ્યા તે સર્વ ભાવભેદે તેઓએ કંઈ જાણ્યા નહોતા, પણ પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર બહુ વર્ણવ્યા. તાર્કિક સિદ્ધાંત દૃષ્ટાંતાદિથી સામાન્ય બુદ્ધિવાળા આગળ કે જડભરત આગળ તેઓએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યા. કીર્તિ, લોકહિત કે ભગવાન મનાવવાની આકાંક્ષા એમાંની એકાદિ પણ એમના મનની ભ્રમણા હોવાથી અત્યુગ્ર ઉદ્યમાદિથી તેઓ જય પામ્યા. કેટલાકે શૃંગાર અને લોકેચ્છિત સાધનોથી મનુષ્યનાં મન હરણ કર્યાં. દુનિયા મોહમાં તો મૂળે ડૂબી પડી છે; એટલે એ ઇચ્છિત દર્શનથી ગાડરરૂપે થઈને તેઓએ રાજી થઈ તેનું કહેવું માન્ય રાખ્યું. કેટલાકે નીતિ તથા કંઈ વૈરાગ્યાદિ ગુણ ઇત્યાદિ દેખી તે કથન માન્ય રાખ્યું. પ્રવર્તકની બુદ્ધિ તેઓ કરતાં વિશેષ હોવાથી તેને પછી ભગવાનરૂપ જ માની લીધા. કેટલાકે વૈરાગ્યથી ધર્મમત ફેલાવી પાછળથી કેટલાંક સુખશીલિયાં સાધનનો બોધ ખોસી પોતાના મતની વૃદ્ધિ કરી. પોતાનો મત સ્થાપન કરવાની મહાન ભ્રમણાએ અને પોતાની અપૂર્ણતા ઇત્યાદિ ગમે તે કારણથી બીજાનું કહેલું પોતાને ન રુચ્યું એટલે તેણે જુદો જ રાહ કાઢ્યો. આમ અનેક મતમતાંતરની જાળ થતી ગઈ. ચાર-પાંચ પેઢી એકનો એક ધર્મમત રહ્યો એટલે પછી તે કુળધર્મ થઈ પડ્યો. એમ સ્થળેસ્થળે થતું ગયું.

૯૦ : ધર્મના મતભેદ

૩

જો એક દર્શન પૂર્ણ અને સત્ય ન હોય તો બીજા ધર્મમતને અપૂર્ણ અને અસત્ય કોઈ પ્રમાણુથી કહી શકાય નહિ; એ માટે થઈને જે એક દર્શન પૂર્ણ અને સત્ય છે તેના તત્ત્વપ્રમાણુથી બીજા મતોની અપૂર્ણતા અને એકાંતિકતા જોઈએ.

એ બીજા ધર્મમતોમાં તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી યથાર્થ સૂક્ષ્મ વિચારો નથી. કેટલાક જગતકર્તાનો બોધ કરે છે; પણ જગતકર્તા પ્રમાણુ વડે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. કેટલાક જ્ઞાનથી મોક્ષ છે એમ કહે છે તે એકાંતિક છે; તેમ જ ક્રિયાથી મોક્ષ છે એમ કહેનારા પણ એકાંતિક છે. જ્ઞાન, ક્રિયા એ બંનેથી મોક્ષ કહેનારા તેના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણુતા નથી; અને એ બન્નેના ભેદ શ્રેણિબંધ નથી કહી શક્યા એ જ એમની સર્વજ્ઞતાની ખામી જણાઈ આવે છે. એ ધર્મમતસ્થાપકો સદ્દેવતત્ત્વમાં કહેલાં અષ્ટાદશ દૂષણોથી રહિત નહોતા, એમ એઓએ ઉપદેશેલાં શાસ્ત્રો અથવા તેમનાં ચરિત્રો પરથી પણ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ જોતાં દેખાય છે. કેટલાક મતોમાં હિંસા, અબ્રહ્મચર્ય ઇત્યાદિ અપવિત્ર આચરણનો બોધ છે તે તો સહજમાં અપૂર્ણ અને સરાગીના સ્થાપેલાં જોવામાં આવે છે. કોઇએ એમાં સર્વવ્યાપક મોક્ષ, કોઇએ કંઈ નહિ એ રૂપ મોક્ષ, કોઇએ સાકાર મોક્ષ અને કોઇએ અમુક કાળ સુધી રહી પતિત થવું એ રૂપ મોક્ષ માન્યો છે; પણ એમાંથી કોઈ વાત તેઓની સપ્રમાણુ થઈ શકતી નથી. એઓના વિચારોનું અપૂર્ણપણું નિઃસ્પૃહી તત્ત્વવેત્તાઓએ દર્શાવ્યું છે, તે યથાવસ્થિત જાણુવું યોગ્ય છે.

વેદ સિવાયના બીજા મતોના પ્રવર્તકોનાં ચરિત્રો અને

વિચારો ઇત્યાદિ જાણવાથી તે મતો અપૂર્ણ છે એમ જણા આવે છે. વર્તમાનમાં જે વેદો છે તે ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથો તેથી તે મતનું પ્રાચીનપણું છે, પરંતુ તે પણ હિંસાએ કરી દૂષિત હોવાથી અપૂર્ણ છે, તેમ જ સરાગીનાં વાક્ય છે એ સ્પષ્ટ જણાય છે.

જે પૂર્ણ દર્શન વિષે અત્રે કહેવાનું છે તે જૈન એટ નિરાગીનાં સ્થાપન કરેલાં દર્શન વિષે છે. એના બોધદાતા સર્વ અને સર્વદર્શી હતા; કાળભેદ છે તોપણ એ વાત સૈદ્ધાંતિ જણાય છે. દયા, બ્રહ્મચર્ય, શીલ, વિવેક, વૈરાગ્ય, જ્ઞાનક્રિયા એનાં જેવાં પૂર્ણ એકેયે વર્ણવ્યાં નથી. તેની સાથે શુદ્ધ આત્મ જ્ઞાન, તેની કોટિઓ, જીવનાં ચ્યવન, જન્મ, ગતિ, વિગ્રહગતિ યોનિદ્વાર, પ્રદેશ, કાળ, તેનાં સ્વરૂપ—એ વિષે એવો સૂક્ષ્મ બો છે કે જે વડે તેની સર્વજ્ઞતાની નિઃશંકતા થાય. કાળભેદે પર પરામ્નાયથી કેવળજ્ઞાનાદિ જ્ઞાનો જોવામાં નથી આવતાં, છત જે જે જિનેશ્વરનાં કહેલાં સૈદ્ધાંતિક વચનો છે તે અખંડ છે તેઓના કેટલાક સિદ્ધાંતો એવા સૂક્ષ્મ છે કે જે એકેક વિચારત આખી જિંદગી વહી જાય.

જિનેશ્વરનાં કહેલાં ધર્મતત્ત્વથી કોઈ પણ પ્રાણીને લેશ ખેદ ઉત્પન્ન થતો નથી. સર્વ આત્માની રક્ષા અને સર્વોત્તમ શક્તિનો પ્રકાશ એમાં રહ્યો છે. એ ભેદો વાંચવાથી, સમજવાથ અને તે પર અતિ અતિ સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાથી આત્મશક્તિ પ્રકાશ પામી જૈનદર્શનની સર્વોત્કૃષ્ટપણાની હા કહેવરાવે છે. બહુ મનનથી સર્વ ધર્મમત જાણી પછી તુલના કરનારને આ કથન અવશ્ય સિદ્ધ થશે.

નિર્દોષ દર્શનનાં મૂળ તત્ત્વો અને સદોષ દર્શનનાં મૂળ તત્ત્વો વિષે અહીં વિશેષ કહી શકાય એટલી જગ્યા નથી.

૬૧ : સુખ વિષે વિચાર

૧

એક બ્રાહ્મણ દરિદ્રાવસ્થાથી બહુ પીડાતો હતો. તેણે
ટાળીને છેવટે દેવનું ઉપાસન કરી લક્ષ્મી મેળવવાનો નિશ્ચય
યો. પોતે વિદ્વાન હોવાથી ઉપાસન કરવા પહેલાં વિચાર કર્યો
; કદાપિ દેવ તો કોઈ તુષ્ટ થશે; પણ પછી તે આગળ સુખ
યું માગવું? તપ કરી પછી માગવાનું કંઈ સૂઝે નહિ, અથવા
યૂનાધિક સૂઝે તો કરેલ તપ પણ નિરર્થક જાય; માટે એક
ખત આખા દેશમાં પ્રવાસ કરવો. સંસારના મહત્પુરુષોનાં
વામ, વૈભવ અને સુખ જોવાં. એમ નિશ્ચય કરી તે પ્રવાસમાં
નીકળી પડ્યો. ભારતનાં જે જે રમણીય અને રિદ્ધિમાન શહેરો
હતાં તે જોયાં. યુક્તિપ્રયુક્તિએ રાજાધિરાજનાં અંતઃપુર, સુખ
અને વૈભવ જોયાં, શ્રીમંતોના આવાસ, વહીવટ, બાગબગીચા
અને કુટુંબપરિવાર જોયાં; પણ એથી તેનું કોઈ રીતે મન
માન્યું નહિ. કોઈને સ્ત્રીનું દુઃખ, કોઈને પતિનું દુઃખ, કોઈને
અજ્ઞાનથી દુઃખ, કોઈને વહાલાંના વિયોગનું દુઃખ, કોઈને
નિર્ધનતાનું દુઃખ, કોઈને લક્ષ્મીની ઉપાધિનું દુઃખ, કોઈને
શરીર સંબંધી દુઃખ, કોઈને પુત્રનું દુઃખ, કોઈને શત્રુનું દુઃખ,
કોઈને જડતાનું દુઃખ, કોઈને માબાપનું દુઃખ, કોઈને વૈધવ્ય-
દુઃખ, કોઈને કુટુંબનું દુઃખ, કોઈને પોતાના નીચ કુળનું
દુઃખ, કોઈને પ્રીતિનું દુઃખ, કોઈને ઈર્ષ્યાનું દુઃખ, કોઈને
હાનિનું દુઃખ—એમ એક, બે, વિશેષ કે બધાં દુઃખ, સ્થળે
સ્થળે તે વિપ્રના જોવામાં આવ્યાં. એથી કરીને એનું મન કોઈ
સ્થળે માન્યું નહિ. જ્યાં જુએ ત્યાં દુઃખ, તો ખરું જ. કોઈ
સ્થળે સંપૂર્ણ સુખ તેના જોવામાં આવ્યું નહિ. હવે ત્યારે

માગવું? એમ વિચારતાં વિચારતાં એક મહા ધનાઢ્યની પ્રશંસા સાંભળીને તે દ્વારિકામાં આવ્યો. દ્વારિકા મહારિદ્ધિમાન, વૈભવયુક્ત, બાગબગીચા વડે કરીને સુશોભિત અને વસ્તીથી ભરપૂર શહેર તેને લાગ્યું. સુંદર અને ભવ્ય આવાસો જોતો, અને પૂછતો પૂછતો તે પેલા મહાધનાઢ્યને ઘેર ગયો. શ્રીમંત સુખગ્રહમાં બેઠા હતા. તેણે અતિથિ જાણીને બ્રાહ્મણને સન્માન આપ્યું; કુશળતા પૂછી અને તેઓને માટે ભોજનની યોજના કરાવી. જરા વાર જવા દઈ ધીરજથી શેઠે બ્રાહ્મણને પૂછ્યું: "આપનું આગમનકારણ જો મને કહેવા જેવું હોય તો કહો." બ્રાહ્મણે કહ્યું: "હમણાં આપ ક્ષમા રાખો; આપનો સઘળી જાતનો વૈભવ, ધામ, બાગબગીચા ઇત્યાદિ મને દેખાડવું પડશે; એ જોયા પછી આગમનકારણ કહીશ." શેઠે એનું કંઈ મર્મરૂપ કારણ જાણીને કહ્યું; "ભલે, આનંદપૂર્વક આપની ઇચ્છા પ્રમાણે કરો." જમ્યા પછી બ્રાહ્મણે શેઠને પોતે સાથે આવીને ધામાદિક બતાવવા વિનંતિ કરી. ધનાઢયે તે માન્ય રાખી; અને પોતે સાથે જઇ બાગબગીચા, ધામ, વૈભવ એ સઘળું દેખાડયું. શેઠની સ્ત્રી અને પુત્રો પણ ત્યાં બ્રાહ્મણના જોવામાં આવ્યાં. તેઓએ યોગ્યતાપૂર્વક તે બ્રાહ્મણનો સત્કાર કર્યો. એઓનાં રૂપ, વિનય અને સ્વચ્છતા જોઇને તેમ જ તેઓની મધુર વાણી સાંભળીને બ્રાહ્મણ રાજી થયો. પછી તેની દુકાનનો વહીવટ જોયો. તેમાં સોએક વહીવટિયા ત્યાં બેઠેલા જોયા. તેઓ પણ માયાળુ, વિનયી અને નમ્ર તે બ્રાહ્મણના જોવામાં આવ્યા. એથી તે બહુ સંતુષ્ટ થયો. એનું મન અહીં કંઈક સંતોષાયું. સુખી તો જગતમાં આ જ જણાય છે એમ તેને લાગ્યું.

૬૨ : સુખ વિષે વિચાર

૨

"કેવાં એનાં સુંદર ઘર છે! કેવી સુંદર તેની સ્વચ્છતા અને જાળવણી છે! કેવી શાણી અને મનોજ્ઞા તેની સુશીલ સ્ત્રી છે! કેવા તેના કાંતિમાન અને કહ્યાગરા પુત્રો છે! કેવું સંપીલું તેનું કુટુંબ છે! લક્ષ્મીની મહેર પણ એને ત્યાં કેવી છે! આખા ભારતમાં એના જેવો બીજો કોઇ સુખી નથી. હવે તપ કરીને જો હું માગું તો આ મહાધનાઢ્ય જેવું જ સઘળું માગું, બીજી ચાહના કરું નહિ."

દિવસ વીતી ગયો અને રાત્રી થઈ. સૂવાનો વખત થયો. ધનાઢ્ય અને બ્રાહ્મણ એકાંતમાં બેઠા હતા; પછી ધનાઢ્યે વિપ્રને આગમનકારણ કહેવા વિનંતિ કરી.

વિપ્રઃ "હું ઘેરથી એવો વિચાર કરી નીકળ્યો હતો કે બધાથી વધારે સુખી કોણ છે તે જોવું; અને તપ કરીને પછી એના જેવું સુખ સંપાદન કરવું. આખા ભારત અને તેનાં સઘળાં રમણીય સ્થળો જોયાં; પરંતુ કોઈ રાજાધિરાજને ત્યાં પણ મને સંપૂર્ણ સુખ જોવામાં આવ્યું નહિ. જ્યાં જોયું ત્યાં આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ જોવામાં આવી. આપ ભણી આવતાં આપની પ્રશંસા સાંભળી એટલે હું અહીં આવ્યો; અને સંતોષ પણ પામ્યો. આપના જેવી રિદ્ધિ, સત્પુત્ર, કમાઈ, સ્ત્રી, કુટુંબ, ઘર વગેરે મારા જોવામાં કયાંય આવ્યું નથી. આપ પોતે પણ ધર્મશીલ, સદ્‌ગુણી અને જિનેશ્વરના ઉત્તમ ઉપાસક છો. એથી હું એમ માનું છું કે આપના જેવું સુખ બીજે નથી. ભારતમાં આપ વિશેષ સુખી છો. ઉપાસના કરીને કદાપિ દેવ કને યાચું તો આપના જેવી સુખસ્થિતિ યાચું."

ધનાઢ્ય: "પંડિતજી, આપ એક બહુ મર્મભરેલા વિચારથી નીકળ્યા છો; એટલે અવશ્ય આપને જેમ છે તેમ સ્વાનુભવી વાત કહું છું; પછી જેમ તમારી ઇચ્છા થાય તેમ કરજો. મારે ત્યાં આપે જે જે સુખ જોયાં તે તે સુખ ભારતસંબંધમાં ક્યાંય નથી એમ આપે કહ્યું તો તેમ હશે; પણ એ મને ખરું સંભવતું નથી; મારો સિદ્ધાંત એવો છે કે જગતમાં કોઈ સ્થળે વાસ્તવિક સુખ નથી. જગત દુઃખથી કરીને દાઝતું છે. તમે મને સુખી જુઓ છો પરંતુ વાસ્તવિક રીતે હું સુખી નથી."

વિપ્રઃ "આપનું આ કહેવું કોઇ અનુભવસિદ્ધ અને માર્મિક હશે. મેં અનેક શાસ્ત્રો જોયાં છે; છતાં આવા મર્મપૂર્વક વિચારો લક્ષમાં લેવા પરિશ્રમ જ લીધો નથી. તેમ મને એવો અનુભવ સર્વને માટે થયો નથી. હવે આપને શું દુઃખ છે? તે મને કહો."

ધનાઢ્યઃ "પંડિતજી! આપની ઇચ્છા છે તો હું કહું છું, તે લક્ષપૂર્વક મનન કરવા જેવું છે; અને એ ઉપરથી કંઇ રસ્તો પામવા જેવું છે."

૬૩ : સુખ વિષે વિચાર

૩

"જે સ્થિતિ હમણાં મારી આપ જુઓ છો તેવી સ્થિતિ લક્ષ્મી, કુટુંબ અને સ્ત્રીસંબંધમાં આગળ પણ હતી. જે વખતની હું વાત કરું છું, તે વખતને લગભગ વીશ વર્ષ થયાં. વ્યાપાર અને વૈભવની બહોળાશ એ સઘળું વહીવટ અવળો પડવાથી ઘટવા મંડ્યું, કોટયવધિ કહેવાતો હું ઉપરાછાપરી ખોટના ભાર વહન કરવાથી લક્ષ્મી વગરનો માત્ર ત્રણ વર્ષમાં થઇ પડ્યો. જ્યાં કેવળ સવળું ધારીને નાંખ્યું હતું ત્યાં

અવળું પડ્યું. એવામાં મારી સ્ત્રી પણ ગુજરી ગઈ. તે વખતમાં
મને કંઇ સંતાન નહોતું. જબરી ખોટાને લીધે મારે અહીંથી
નીકળી જવું પડ્યું. મારાં કુટુંબીઓએ થતી રક્ષા કરી; પરંતુ
તે આભ ફાટ્યાનું થીગડું હતું. અન્નને અને દાંતને વેર થયાની
સ્થિતિએ, હું બહુ આગળ નીકળી પડ્યો. જ્યારે હું ત્યાંથી
નીકળ્યો ત્યારે મારાં કુટુંબીઓ મને રોકી રાખવા મંડ્યાં કે,
તેં ગામનો દરવાજો પણ દીઠો નથી, માટે તને જવા દઇ
શકાય નહિ. તારું કોમળ શરીર કંઈ પણ કરી શકે નહિ;
અને તું ત્યાં જાય અને સુખી થા તો પછી આવે પણ નહિ;
માટે એ વિચાર તારે માંડી વાળવો. ઘણા પ્રકારથી તેઓને
સમજાવી, સારી સ્થિતિમાં આવીશ ત્યારે અવશ્ય અહીં
આવીશ, એમ વચન દઈ જાવાબંદર હું પર્યટને નીકળી પડ્યો.

"પ્રારબ્ધ પાછાં વળવાની તૈયારી થઇ. દૈવયોગે મારી કને
એક દમડી પણ રહી નહોતી. એક કે બે મહિના ઉદરપોષણ
ચાલે તેવું સાધન રહ્યું નહોતું; છતાં જાવામાં હું ગયો. ત્યાં
મારી બુદ્ધિએ પ્રારબ્ધ ખીલવ્યાં. જે વહાણમાં હું બેઠો હતો
તે વહાણના નાવિકે મારી ચંચળતા અને નમ્રતા જોઇને
પોતાના શેઠ આગળ મારાં દુઃખની વાત કરી. તે શેઠે મને
બોલાવી અમુક કામમાં ગોઠવ્યો; જેમાં હું મારા પોષણથી
ચોગણું પેદા કરતો હતો. એ વેપારમાં મારું ચિત્ત જ્યારે
સ્થિર થયું ત્યારે ભારત સાથે એ વેપાર વધારવા મેં પ્રયત્ન
કર્યો; અને તેમાં ફાવ્યો. બે વર્ષમાં પાંચ લાખ જેટલી કમાઈ
થઇ. પછી શેઠ પાસેથી રાજીખુશીથી આજ્ઞા લઈ મેં કેટલોક
માલ ખરીદી દ્વારિકા ભણી આવવાનું કર્યું. થોડે કાળે ત્યાં
આવી પહોંચ્યો ત્યારે, બહુ લોક સન્માન આપવા મને સામા
આવ્યા હતા. હું મારાં કુટુંબીઓને આનંદભાવથી જઈ મળ્યો.

તેઓ મારા ભાગ્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં. જાવેથી લીધેલા માલે મને એકના પાંચ કરાવ્યા. પંડિતજી! ત્યાં કેટલાક પ્રકારથી મારે પાપ કરવાં પડ્યાં હતાં; પૂરું ખાવા પણ હું પામ્યો નહોતો; પરંતુ એકવાર લક્ષ્મી સાધ્ય કરવાનો જે પ્રતિજ્ઞાભાવ કર્યો હતો તે પ્રારબ્ધયોગથી પળ્યો. જે દુઃખદાયક સ્થિતિમાં હું હતો તે દુઃખમાં શી ખામી હતી? સ્ત્રી, પુત્ર એ તો જાણે નહોતાં જ; માબાપ આગળથી પરલોક પામ્યાં હતાં. કુટુંબીઓના વિયોગવડે અને વિનાદમડીએ જાવા જે વખતે હું ગયો તે વખતની સ્થિતિ અજ્ઞાનદૃષ્ટિથી આંખમાં આંસુ આણી દે તેવી છે; આ વખતે પણ ધર્મમાં લક્ષ રાખ્યું હતું. દિવસનો અમુક ભાગ તેમાં રોકતો હતો; તે લક્ષ્મી કે એવી લાલચે નહિ; પરંતુ સંસારદુઃખથી એ તારનાર સાધન છે એમ ગણીને. મોતનો ભય ક્ષણ પણ દૂર નથી, માટે એ કર્તવ્ય જેમ બને તેમ ત્વરાથી કરી લેવું, એ મારી મુખ્ય નીતિ હતી. દુરાચારથી કંઈ સુખ નથી; મનની તૃપ્તિ નથી; અને આત્માની મલિનતા છે. એ તત્ત્વ ભણી મેં મારું લક્ષ દોરેલું હતું."

૬૪ : સુખ વિષે વિચાર

૪

"અહીં આવ્યા પછી હું સારા ઠેકાણાંની કન્યા પામ્યો. તે પણ સુલક્ષણી અને મર્યાદશીલ નીવડી. એ વડે કરીને મારે ત્રણ પુત્ર થયા. વહીવટ પ્રબળ હોવાથી અને નાણું નાણાંને વધારતું હોવાથી દશ વર્ષમાં હું મહાકોટ્યવધિ થઈ પડ્યો. પુત્રનાં નીતિ, વિચાર અને બુદ્ધિ ઉત્તમ રહેવા મેં બહુ સુંદર સાધનો ગોઠવ્યાં, જેથી તેઓ આ સ્થિતિ પામ્યાં છે. મારાં

કુટુંબીઓને યોગ્ય યોગ્ય સ્થળે ગોઠવી તેઓની સ્થિતિને સુધરતી કરી. દુકાનના મેં અમુક નિયમો બાંધ્યા. ઉત્તમ ધામનો આરંભ પણ કરી લીધો. આ ફક્ત એક મમત્વ ખાતર કર્યું. ગયેલું પાછું મેળવ્યું; અને કુળપરંપરાનું નામાંકિતપણું જતું અટકાવ્યું, એમ કહેવરાવવા માટે આ સઘળું કર્યું; એને હું સુખ માનતો નથી. જોકે હું બીજા કરતાં સુખી છું; તોપણ એ શાતાવેદનીય છે, સત્સુખ નથી. જગતમાં બહુધા કરીને અશાતાવેદનીય છે. મેં ધર્મમાં મારો કાળ ગાળવાનો નિયમ રાખ્યો છે. સતશાસ્ત્રોનાં વાચનમનન, સત્પુરુષોના સમાગમ, યમનિયમ, એક મહિનામાં બાર દિવસ બ્રહ્મચર્ય, બનતું ગુપ્તદાન, એ આદિધર્મરૂપે મારો કાળ ગાળું છું. વ્યવહાર સંબંધીની ઉપાધિમાંથી કેટલોક ભાગ બહુ અંશે મેં ત્યાગ્યો છે. પુત્રોને વ્યવહારમાં યથાયોગ્ય કરીને હું નિર્ગ્રંથ થવાની ઇચ્છા રાખું છું. હમણાં નિર્ગ્રંથ થઈ શકું તેમ નથી; એમાં સંસારમોહિની કે એવું કારણ નથી; પરંતુ તે પણ ધર્મસંબંધી કારણ છે. ગૃહસ્થધર્મનાં આચરણ બહુ કનિષ્ઠ થઈ ગયાં છે; અને મુનિઓ તે સુધારી શકતા નથી. ગૃહસ્થ ગૃહસ્થને વિશેષ બોધ કરી શકે, આચરણથી પણ અસર કરી શકે, એટલા માટે થઈને ધર્મસંબંધે ગૃહસ્થ વર્ગને હું ઘણે ભાગે બોધી યમનિયમમાં આણું છું. દર સાસાહિકે આપણે ત્યાં પાંચસેં જેટલા સદ્‌ગૃહસ્થોની સભા ભરાય છે. આઠ દિવસનો નવો અનુભવ અને બાકીનો આગળનો ધર્માનુભવ એમને બે ત્રણ મુહૂર્ત બોધું છું. મારી સ્ત્રી ધર્મશાસ્ત્રનો કેટલોક બોધ પામેલી હોવાથી તે પણ સ્ત્રીવર્ગને ઉત્તમ યમનિયમનો બોધ કરી સાસાહિક સભા ભરે છે. પુત્રો પણ શાસ્ત્રનો બનતો પરિચય રાખે છે. વિદ્વાનોનું સન્માન, અતિથિનો વિનય અને સામાન્ય સત્યતા—એક જ ભા

નિયમો બહુધા મારા અનુચરો પણ સેવે છે. એઓ બધા એથી શાતા ભોગવી શકે છે. લક્ષ્મીની સાથે મારાં નીતિ, ધર્મ, સદ્‌ગુણ, વિનય એણે જનસમુદાયને બહુ સારી અસર કરી છે. રાજાસહિત પણ મારી નીતિવાત અંગીકાર કરે તેવું થયું છે. આ સઘળું આત્મપ્રશંસા માટે હું કહેતો નથી, એ આપે સ્મૃતિમાં રાખવું. માત્ર આપના પૂછેલા ખુલાસા દાખલ આ સઘળું સંક્ષેપમાં કહેતો જઉં છું."

૬૫ : સુખ વિષે વિચાર

૫

"આ સઘળા ઉપરથી હું સુખી છું એમ આપને લાગી શકશે, અને સામાન્ય વિચારે મને બહુ સુખી માનો તો માની શકાય તેમ છે. ધર્મ, શીલ અને નીતિથી તેમ જ શાસ્ત્રાવધાનથી મને જે આનંદ ઉપજે છે તે અવર્ણનીય છે, પણ તત્ત્વદૃષ્ટિથી હું સુખી ન મનાઉં. જ્યાંસુધી સર્વ પ્રકારે બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિગ્રહ મેં ત્યાગ્યો નથી, ત્યાંસુધી રાગદ્વેષનો

પતિત થઈ હતી ત્યારે એ સુખ ક્યાં ગયું હતું ? જેનો વિયોગ છે, જે ક્ષણભંગુર છે અને જ્યાં અવ્યાબાધપણું નથી તે સંપૂર્ણ કે વાસ્તવિક સુખ નથી. એટલા માટે થઈને હું મને સુખી કહી શકતો નથી. હું બહુ વિચારી વિચારી વ્યાપારવહીવટ કરતો હતો, તો પણ મારે આરંભોપાધિ, અનીતિ અને લેશ પણ કપટ સેવવું પડ્યું નથી, એમ તો નથી જ. અનેક પ્રકારના આરંભ અને કપટ મારે સેવવાં પડ્યાં હતાં. આપ જો ધારતા હો કે દેવોપાસનાથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવી, તો તે જો પુણ્ય ન હોય તો કોઈ કાળે મળનાર નથી. પુણ્યથી પામેલી લક્ષ્મી વડે મહારંભ, કપટ અને માનપ્રમુખ વધારવાં તે મહાપાપનાં કારણ છે. પાપ નરકમાં નાખે છે. પાપથી આત્મા મહાન મનુષ્યદેહ એળે ગુમાવી દે છે. એક તો જાણે પુણ્યને ખાઈ જવાં; બાકી વળી પાપનું બંધન કરવું; લક્ષ્મીની અને તે વડે આખા સંસારની ઉપાધિ ભોગવવી તે હું ધારું છું કે વિવેકી આત્માને માન્ય ન હોય. મેં જે કારણથી લક્ષ્મી ઉપાર્જન કરી હતી, તે કારણ મેં આગળ આપને જણાવ્યું હતું. જેમ આપની ઇચ્છા હોય તેમ કરો. આપ વિદ્વાન છો. હું વિદ્વાનને ચાહું છું. આપની અભિલાષા હોય તો ધર્મધ્યાનમાં પ્રસક્ત થઇ સહકુટુંબ અહીં ભલે રહો. આપની ઉપજીવિકાની સરળ યોજના જેમ કહો તેમ હું રુચિપૂર્વક કરાવી આપું. અહીં શાસ્ત્રાધ્યયન અને સદ્દવસ્તુનો ઉપદેશ કરો. મિથ્યારંભોપાધિની લોલુપતામાં હું ધારું છું કે ન પડો; પછી આપની જેવી ઇચ્છા."

પંડિતઃ "આપે આપના અનુભવની બહુ મનન કરવા જેવી આખ્યાયિકા કહી. આપ અવશ્ય કોઇ મહાત્મા છોઃ પુણ્યાનુબંધી પુણ્યવાન જીવ છો; વિવેકી છો; આપની વિચારશક્તિ અદ્ભુત છે; હું દરિદ્રતાથી કંટાળીને જે ઇચ્છા રાખતો હતો તે એકાંતિક

નિયમો બહુધા મારા અનુચરો પણ સેવે છે. એઓ બધા એથી શાતા ભોગવી શકે છે. લક્ષ્મીની સાથે મારાં નીતિ, ધર્મ, સદ્‌ગુણ, વિનય એણે જનસમુદાયને બહુ સારી અસર કરી છે. રાજાસહિત પણ મારી નીતિવાત અંગીકાર કરે તેવું થયું છે. આ સઘળું આત્મપ્રશંસા માટે હું કહેતો નથી, એ આપે સ્મૃતિમાં રાખવું. માત્ર આપના પૂછેલા ખુલાસા દાખલ આ સઘળું સંક્ષેપમાં કહેતો જઉં છું."

૬૫ : સુખ વિષે વિચાર

૫

"આ સઘળા ઉપરથી હું સુખી છું એમ આપને લાગી શકશે, અને સામાન્ય વિચારે મને બહુ સુખી માનો તો માની શકાય તેમ છે. ધર્મ, શીલ અને નીતિથી તેમ જ શાસ્ત્રાવધાનથી મને જે આનંદ ઊપજે છે તે અવર્ણનીય છે, પણ તત્ત્વદૃષ્ટિથી હું સુખી ન મનાઉં. જ્યાંસુધી સર્વ પ્રકારે બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિગ્રહ મેં ત્યાગ્યો નથી, ત્યાંસુધી રાગદ્વેષનો ભાવ છે. જોકે તે બહુ અંશે નથી, પણ છે; તો ત્યાં ઉપાધિ પણ છે. સર્વસંગ પરિત્યાગ કરવાની મારી સંપૂર્ણ આકાંક્ષા છે; પણ જ્યાંસુધી તેમ થયું નથી ત્યાંસુધી કોઈ પ્રિયજનનો વિયોગ, વ્યવહારમાં હાનિ, કુટુંબીનું દુઃખ એ થોડે અંશે પણ ઉપાધિ આપી શકે. પોતાના દેહ પર મોત સિવાય પણ નાના પ્રકારના રોગનો સંભવ છે. માટે કેવળ નિર્ગ્રંથ, બાહ્યાભ્યંતર પરિગ્રહનો ત્યાગ, અલ્પારંભનો ત્યાગ એ સઘળું નથી થયું ત્યાંસુધી, હું મને કેવળ સુખી માનતો નથી. હવે આપને તત્ત્વની દૃષ્ટિએ વિચારતાં માલૂમ પડશે કે લક્ષ્મી, સ્ત્રી, પુત્ર કે કુટુંબ એ વડે સુખ નથી. અને એને સુખ ગણું તો જ્યારે મારી સ્થિતિ

પતિત થઈ હતી ત્યારે એ સુખ ક્યાં ગયું હતું ? જેનો વિયોગ છે, જે ક્ષણભંગુર છે અને જ્યાં અવ્યાબાધપણું નથી તે સંપૂર્ણ કે વાસ્તવિક સુખ નથી. એટલા માટે થઈને હું મને સુખી કહી શકતો નથી. હું બહુ વિચારી વિચારી વ્યાપારવહીવટ કરતો હતો, તો પણ મારે આરંભોપાધિ, અનીતિ અને લેશ પણ કપટ સેવવું પડયું નથી, એમ તો નથી જ. અનેક પ્રકારના આરંભ અને કપટ મારે સેવવાં પડ્યાં હતાં. આપ જો ધારતા હો કે દેવોપાસનાથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવી, તો તે જો પુણ્ય ન હોય તો કોઈ કાળે મળનાર નથી. પુણ્યથી પામેલી લક્ષ્મી વડે મહારંભ, કપટ અને માનપ્રમુખ વધારવાં તે મહાપાપનાં કારણ છે. પાપ નરકમાં નાખે છે. પાપથી આત્મા મહાન મનુષ્યદેહ એળે ગુમાવી દે છે. એક તો જાણે પુણ્યને ખાઈ જવાં; બાકી વળી પાપનું બંધન કરવું; લક્ષ્મીની અને તે વડે આખા સંસારની ઉપાધિ ભોગવવી તે હું ધારું છું કે વિવેકી આત્માને માન્ય ન હોય. મેં જે કારણથી લક્ષ્મી ઉપાર્જન કરી હતી, તે કારણ મેં આગળ આપને જણાવ્યું હતું. જેમ આપની ઇચ્છા હોય તેમ કરો. આપ વિદ્વાન છો. હું વિદ્વાનને ચાહું છું. આપની અભિલાષા હોય તો ધર્મધ્યાનમાં પ્રસક્ત થઇ સહકુટુંબ અહીં ભલે રહો. આપની ઉપજીવિકાની સરળ યોજના જેમ કહો તેમ હું રુચિપૂર્વક કરાવી આપું. અહીં શાસ્ત્રાધ્યયન અને સદ્વસ્તુનો ઉપદેશ કરો. મિથ્યારંભોપાધિની લોલુપતામાં હું ધારું છું કે ન પડો; પછી આપની જેવી ઇચ્છા."

પંડિતઃ "આપે આપના અનુભવની બહુ મનન કરવા જેવી આખ્યાયિકા કહી. આપ અવશ્ય કોઇ મહાત્મા છો. પુણ્યાનુબંધી પુણ્યવાન જીવ છો; વિવેકી છો; આપની વિચારશક્તિ અદ્ભુત છે; હું દરિદ્રતાથી કંટાળીને જે ઇચ્છા રાખતો હતો તે એકાંતિક

હતી. આવા સર્વ પ્રકારના વિવેકી વિચાર મેં કર્યા નહોતા. આવો અનુભવ—આવી વિવેકશક્તિ હું ગમે તેવો વિદ્વાન છું છતાં મારામાં નથી, એ વાત હું સત્ય જ કહું છું. આપે મારે માટે જે યોજના દર્શાવી તે માટે આપનો બહુ ઉપકાર માનું છું; અને નમ્રતાપૂર્વક એ હું અંગીકાર કરવા હર્ષ બતાવું છું. હું ઉપાધિને ચાહતો નથી. લક્ષ્મીનો ફંદ ઉપાધિ જ આપે છે. આપનું અનુભવસિદ્ધ કથન મને બહુ રુચ્યું છે. સંસાર બળતો જ છે. એમાં સુખ નથી. આપે નિરુપાધિ મુનિસુખની પ્રશંસા કહી તે સત્ય છે. તે સન્માર્ગ પરિણામે સર્વોપાધિ, આધિ-વ્યાધિથી તેમ જ સર્વ અજ્ઞાનભાવથી રહિત એવા શાશ્વત મોક્ષનો હેતુ છે."

૬૬ : સુખ વિષે વિચાર

૬

ધનાઢ્ય: "આપને મારી વાત રુચી એથી હું નિરભિમાન-પૂર્વક આનંદ પામું છું. આપને માટે હું યોગ્ય યોજના કરીશ. મારા સામાન્ય વિચારો કથાનુરૂપ અહીં કહેવાની હું આજ્ઞા લઉં છું

"જેઓ માત્ર લક્ષ્મીને ઉપાર્જન કરવામાં કપટ, લોભ અને માયામાં મૂંઝાયા પડ્યા છે તે બહુ દુઃખી છે. તેનો તે પૂરો ઉપયોગ કે અપૂરો ઉપયોગ કરી શકતા નથી; માત્ર ઉપાધિ જ ભોગવે છે. તે અસંખ્યાત પાપ કરે છે. તેને કાળ અચાનક લઈને ઉપાડી જાય છે. અધોગતિ પામી તે જીવ અનંત સંસાર વધારે છે. મળેલો મનુષ્યદેહ નિર્માલ્ય કરી નાખે છે જેથી તે નિરંતર દુઃખી જ છે.

"જેઓએ પોતાની ઉપજીવિકા જેટલાં સાધનમાત્ર અલ્પારંભથી રાખ્યાં છે, શુદ્ધ એકપત્નીવ્રત, સંતોષ, પરાત્માની રક્ષા, યમ, નિયમ, પરોપકાર, અલ્પ રાગ, અલ્પ દ્રવ્યમાયા અને સત્ય તેમ જ શાસ્ત્રાધ્યયન રાખેલ છે, જે સત્પુરુષોને સેવે છે, જેણે નિર્ગ્રંથતાનો મનોરથ રાખ્યો છે, બહુ પ્રકારે કરીને સંસારથી જે ત્યાગી જેવા છે, જેના વૈરાગ્ય અને વિવેક ઉત્કૃષ્ટ છે, તેવા પુરુષો પવિત્રતામાં સુખપૂર્વક કાળનિર્ગમન કરે છે.

"સર્વ પ્રકારના આરંભ અને પરિગ્રહથી જેઓ રહિત થયા છે; દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી કાળથી અને ભાવથી જેઓ અપ્રતિબંધપણે વિચરે છે; શત્રુ-મિત્ર પ્રત્યે જે સમાન દૃષ્ટિવાળા છે અને શુદ્ધ આત્મધ્યાનમાં જેમનો કાળ નિર્ગમન થાય છે, અથવા સ્વાધ્યાય ધ્યાનમાં જે લીન છે એવા જિતેંદ્રિય અને જિતકષાય તે નિર્ગ્રંથો પરમ સુખી છે.

"સર્વ ઘનઘાતી કર્મનો ક્ષય જેમણે કર્યો છે, ચાર કર્મ પાતળાં જેનાં પડ્યાં છે, જે મુક્ત છે, જે અનંતજ્ઞાની અને અનંતદર્શી છે તે તો સંપૂર્ણ સુખી જ છે. મોક્ષમાં તેઓ અનંત જીવનનાં અનંતસુખમાં સર્વ કર્મવિરક્તતાથી બિરાજે છે.

"આમ સત્પુરુષોએ કહેલો મત મને માન્ય છે. પહેલો તો મને ત્યાજ્ય છે. બીજો હમણાં માન્ય છે; અને ઘણે ભાગે એ ગ્રહણ કરવાનો મારો બોધ છે. ત્રીજો બહુમાન્ય છે. અને ચોથો તો સર્વમાન્ય અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે.

"એમ પંડિતજી આપની અને મારી સુખસંબંધી વાતચીત થઈ. પ્રસંગોપાત્ત તે વાત ચર્ચતા જઈશું. તે પર વિચાર કરીશું. આ વિચારો આપને કહ્યાથી મને બહુ આનંદ થયો છે. આપ તેવા વિચારને અનુકૂળ થયા એથી વળી આનંદમાં વૃદ્ધિ થઈ છે." એમ પરસ્પર વાતચીત કરતાં કરતાં હર્ષભેર પછી

સમાધિભાવથી શયન કરી ગયા.

જે વિવેકીઓ આ સુખસંબંધી વિચાર કરશે તેઓ બહુ તત્ત્વ અને આત્મશ્રેણિની ઉત્કૃષ્ટતાને પામશે. એમાં કહેલા અલ્પારંભી, નિરારંભી અને સર્વ મુક્ત લક્ષણો લક્ષપૂર્વક મનન કરવા જેવાં છે. જેમ બને તેમ અલ્પારંભી થઈ સમભાવથી જનસમુદાયના હિત ભણી વળવું; પરોપકાર, દયા, શાંતિ, ક્ષમા અને પવિત્રતાનું સેવન કરવું એ બહુ સુખદાયક છે. નિર્ગ્રંથતા વિષે તો વિશેષ કહેવાનું નથી. મુક્તાત્મા અનંત સુખમય જ છે.

૬૭ : અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર

હરિગીત છંદ

બહુ પુણ્યકેરા પુંજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો;
તોયે અરે! ભવચક્રનો આંટો નહિ એક્કે ટળ્યો;
સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે લેશ એ લક્ષે લહો;
ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણે કાં અહો રાચી રહો? ૧

લક્ષ્મી અને અધિકાર વધતાં, શું વધ્યું તે તો કહો?
શું કુટુંબ કે પરિવારથી વધવાપણું, એ નય ગ્રહો;
વધવાપણું સંસારનું નર દેહને હારી જવો,
એનો વિચાર નહિ અહોહો! એક પળ તમને હવો!!! ૨

નિર્દોષ સુખ નિર્દોષ આનંદ, લ્યો ગમે ત્યાંથી ભલે;
એ દિવ્યશક્તિમાન્ જેથી જંજીરેથી નીકળે!!
પરવસ્તુમાં નહિ મૂંઝવો, એની દયા મુજને રહી;
એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે પશ્ચાત્ દુઃખ તે સુખ નહિ. ૩

હું કોણ છું? ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું?
કોના સંબંધે વળગણા છે? રાખું કે એ પરિહરું?

એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંત ભાવે જો કર્યાં;
તો સર્વ આત્મિકજ્ઞાનનાં સિદ્ધાંતતત્ત્વ અનુભવ્યાં. ૪

તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું સત્ય કેવળ માનવું?
નિર્દોષ નરનું કથન માનો તેહ જેણે અનુભવ્યું.
રે! આત્મ તારો! આત્મ તારો! શીઘ્ર એને ઓળખો;
સર્વાત્મમાં સમદૃષ્ટિ દ્યો આ વચનને હૃદયે લખો. ૫

૬૮ : જિતેંદ્રિયતા

જ્યાંસુધી જીભ સ્વાદિષ્ટ ભોજન ચાહે છે, ત્યાંસુધી નાસિકા સુગંધ ચાહે છે; જ્યાંસુધી કાન વારાંગના આદિનાં ગાયન અને વાજિંત્ર ચાહે છે, જ્યાંસુધી આંખ વનોપવન જોવાનું લક્ષ રાખે છે, જ્યાંસુધી ત્વચા સુગંધીલેપન ચાહે છે, ત્યાંસુધી તે મનુષ્ય નિરાગી, નિર્ગ્રંથ, નિષ્પરિગ્રહી, નિરારંભી અને બ્રહ્મચારી થઈ શકતો નથી. મનને વશ કરવું એ સર્વોત્તમ છે. એના વડે સઘળી ઇંદ્રિયો વશ કરી શકાય છે. મન જીતવું બહુ દુર્ઘટ છે. એક સમયમાં અસંખ્યાતા યોજન ચાલનાર અશ્વ તે મન છે. એને થકાવવું બહુ દુર્લભ છે. એની ગતિ ચપળ અને ઝાલી શકાય તેવી છે. મહા જ્ઞાનીઓએ જ્ઞાનરૂપી લગામ-વડે કરીને એને સ્તંભિત રાખી સર્વ જય કર્યો છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં નમિરાજ મહર્ષિએ શકેંદ્રપ્રત્યે એમ કહ્યું છે કે દશ લાખ સુભટને જીતનાર કંઈક પડ્યા છે; પરંતુ સ્વાત્માને જીતનારા બહુ દુર્લભ છે; અને તે દશ લાખ સુભટને જીતનાર કરતાં અત્યુત્તમ છે.

મન જ સર્વોપાધિની જન્મદાતા ભૂમિકા છે. મન જ બં અને મોક્ષનું કારણ છે. મન જ સર્વ સંસારની મોહિનીરૂપ

એ વશ થતાં આત્મસ્વરૂપને પામવું લેશ માત્ર દુર્લભ નથી.

મનવડે ઇંદ્રિયોની લોલુપતા છે. ભોજન, વાજિંત્ર, સુગંધી સ્ત્રીનું નિરીક્ષણ, સુંદર વિલેપન એ સઘળું મન જ માગે છે એ મોહિની આડે તે ધર્મને સંભારવા પણ દેતું નથી. સંભાર્યા પછી સાવધાન થવા દેતું નથી. સાવધાન થયા પછી પતિતતા કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એમાં નથી ફાવતું ત્યારે સાવધાનીમાં કંઈ ન્યૂનતા પહોંચાડે છે. જેઓ એ ન્યૂનતા પણ ન પામતાં અડગ રહીને તે મનને જીતે છે તેઓ સર્વથા સિદ્ધિને પામે છે.

મન કોઈથી જ અકસ્માત્ જીતી શકાય છે, નહિ તો ગૃહસ્થાશ્રમે અભ્યાસે કરીને જિતાય છે; એ અભ્યાસ નિર્ગ્રંથતામાં બહુ થઈ શકે છે; છતાં સામાન્ય પરિચય કરવા માગીએ તો તેનો મુખ્ય માર્ગ આ છે કે તે જે દુરિચ્છા કરે તેને ભૂલી જવી; તેમ કરવું નહિ. તે જ્યારે શબ્દસ્પર્શાદિ વિલાસ ઇચ્છે, ત્યારે આપવા નહિ. ટૂંકામાં આપણે એથી દોરાવું નહિ પણ આપણે એને દોરવું; મોક્ષમાર્ગ ચિંતવ્યામાં રોકવું. જિતેંદ્રિયતા વિના સર્વ પ્રકારની ઉપાધિ ઊભી જ રહી છે. ત્યાગે ન ત્યાગ્યા જેવો થાય છે, લોકલજ્જાએ તેને સેવવો પડે છે. માટે અભ્યાસે કરીને પણ મનને સ્વાધીનતામાં લઈ અવશ્ય આત્મહિત કરવું.

૬૯ : બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ

જ્ઞાનીઓએ થોડા શબ્દોમાં કેવા ભેદ અને કેવું સ્વરૂપ બતાવેલ છે? એ વડે કેટલી બધી આત્મોન્નતિ થાય છે! બ્રહ્મચર્ય જેવા ગંભીર વિષયનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં અતિ ચમત્કારિક રીતે આપ્યું છે. બ્રહ્મચર્યરૂપી એક સુંદર ઝાડ અને તેને રક્ષા કરનારી જે નવ વિધિઓ તેને વાડનું રૂપ આપી આચાર

ાળવામાં વિશેષ સ્મૃતિ રહી શકે એવી સરળતા કરી છે. એ
ાવ વાડ જેમ છે તેમ અહીં કહી જઉં છું.

૧. વસતિ—બ્રહ્મચારી સાધુએ સ્ત્રી, પશુ કે પંડગ એથી
સંયુક્ત વસતિમાં રહેવું નહિ. સ્ત્રી બે પ્રકારની છે—મનુષ્યિણી
અને દેવાંગના. એ પ્રત્યેકના પાછા બે બે ભેદ છે. એક તો
મૂળ અને બીજી સ્ત્રીની મૂર્તિ કે ચિત્ર. એમાંથી ગમે તે
પ્રકારની સ્ત્રી જ્યાં હોય ત્યાં બ્રહ્મચારી સાધુએ ન રહેવું, કેમકે
એ વિકાર હેતુ છે. પશુ એટલે તિર્યંચિણી. ગાયભેંસ ઇત્યાદિ
જે સ્થળે હોય તે સ્થળે ન રહેવું. અને પંડગ એટલે નપુંસક.
એનો વાસ હોય ત્યાં પણ ન રહેવું. એવા પ્રકારનો વાસ
બ્રહ્મચર્યની હાનિ કરે છે. તેઓના કામચેષ્ટા હાવભાવ ઇત્યાદિ
વિકારો મનને ભ્રષ્ટ કરે છે.

૨. કથા—માત્ર એકલી સ્ત્રીઓને જ કે એક જ સ્ત્રીને
ધર્મોપદેશ બ્રહ્મચારીએ ન કરવો. કથા એ મોહની ઉત્પત્તિરૂપ
છે. બ્રહ્મચારીએ સ્ત્રીના રૂપ કામવિલાસ સંબંધી ગ્રંથો વાંચવા
નહિ, તેમ જ જેથી ચિત્ત ચળે એવા પ્રકારની ગમે તે શૃંગાર
સંબંધી કથા બ્રહ્મચારીએ કરવી નહિ.

૩. આસન—સ્ત્રીઓની સાથે એક આસને ન બેસવું,
તેમ જ જ્યાં સ્ત્રી બેઠી હોય ત્યાં બે ઘડી સુધીમાં બ્રહ્મચારીએ
ન બેસવું. એ સ્ત્રીઓની સ્મૃતિનું કારણ છે, એથી વિકારની
ઉત્પત્તિ થાય છે. એમ ભગવાને કહ્યું છે.

૪. ઇંદ્રિયનિરીક્ષણ—સ્ત્રીઓનાં અંગોપાંગ બ્રહ્મચારી સાધુએ
ન જોવાં; ન નીરખવાં. એનાં અમુક અંગ પર દૃષ્ટિ એકાગ્ર
થવાથી વિકારની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૫. કુડ્યાંતર—ભીંત, કનાત કે ત્રાટાનો અંતરપટ રાખી
સ્ત્રી-પુરુષ જ્યાં મૈથુન સેવે ત્યાં બ્રહ્મચારીએ રહેવું

કારણ શબ્દ, ચેષ્ટાદિ વિકારનાં કારણ છે.

૬. પૂર્વક્રીડા—પોતે ગૃહસ્થાવાસમાં ગમે તેવી જાતના શૃંગારથી વિષયક્રીડા કરી હોય તેની સ્મૃતિ કરવી નહિ; તેમ કરવાથી બ્રહ્મચર્ય ભંગ થાય છે.

૭. પ્રણીત—દૂધ, દહીં, ઘૃતાદિ મધુરા અને ચીકાશવાળા પદાર્થોનો બહુધા આહાર ન કરવો. એથી વીર્યની વૃદ્ધિ અને ઉન્માદ થાય છે અને તેથી કામની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે બ્રહ્મચારીએ તેમ કરવું નહિ.

૮. અતિમાત્રાહાર—પેટ ભરીને અતિમાત્રાહાર કરવો નહિ; તેમ અતિ માત્રાની ઉત્પત્તિ થાય તેમ કરવું નહિ. એથી પણ વિકાર વધે છે.

૯. વિભૂષણ—સ્નાન, વિલેપન કરવાં નહિ, તેમ જ પુષ્પાદિક બ્રહ્મચારીએ ગ્રહણ કરવું નહિ. એથી બ્રહ્મચર્યને હાનિ ઉત્પન્ન થાય છે.

એમ વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યને માટે ભગવંતે નવ વાડ કહી છે. બહુધા એ તમારા સાંભળવામાં આવી હશે; પરંતુ ગૃહસ્થાવાસમાં અમુક અમુક દિવસ બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવામાં અભ્યાસીઓને લક્ષમાં રહેવા અહીં આગળ કંઇક સમજણપૂર્વક કહી છે.

૭૦ : સનત્કુમાર

૧

ચક્રવર્તીના વૈભવમાં શી ખામી હોય? સનત્કુમાર એ ચક્રવર્તી હતા. તેનાં વર્ણ અને રૂપ અત્યુત્તમ હતાં. એક વેળા સુધર્મસભામાં તે રૂપની સ્તુતિ થઈ. કોઈ બે દેવોને તે વાત રુચી નહિ; પછી તેઓ તે શંકા ટાળવાને વિપ્રરૂપે સનત્કુમારના અંતઃપુરમાં ગયા. સનત્કુમારનો દેહ તે વેળા ખેળથી ભર્યો

તો. તેને અંગ મર્દનાદિ પદાર્થોનું માત્ર વિલેપન હતું. તેણે
ોક નાનું પંચિયું પહેર્યું હતું. અને તે સ્નાનમજ્જન કરવા
ાટે બેઠા હતા. વિપ્રરૂપે આવેલા દેવતા તેનું મનોહર મુખ,
ંચનવર્ણી કાયા અને ચંદ્ર જેવી કાંતિ જોઈને બહુ આનંદ
ામ્યા, અને માથું ધુણાવ્યું. આ જોઈને ચક્રવર્તીએ પૂછયું:
'તમે માથું શા માટે ધુણાવ્યું ?" દેવોએ કહ્યું: "અમે તમારું
રૂપ અને વર્ણ નીરખવા માટે બહુ અભિલાષી હતા. સ્થળે સ્થળે
તમારા વર્ણરૂપની સ્તુતિ સાંભળી હતી; આજે અમે તે પ્રત્યક્ષ
જોયું, જેથી અમને પૂર્ણ આનંદ ઊપજ્યો. માથું ધુણાવ્યું એનું
કારણ એ કે જેવું લોકોમાં કહેવાય છે તેવું જ રૂપ છે. એથી
વિશેષ છે પણ ઓછું નથી." સનતકુમાર સ્વરૂપવર્ણની સ્તુતિથી
પ્રભુત્વ લાવી બોલ્યો: "તમે આ વેળા મારું રૂપ જોયું તે ભલે,
પરંતુ હું રાજસભામાં વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરી, કેવળ સજ્જ
થઈને જ્યારે સિંહાસન પર બેસું છું ત્યારે, મારું રૂપ અને
મારો વર્ણ જોવા યોગ્ય છે. અત્યારે તો હું ખેળભરી કાયાએ
બેઠો છું. જો તે વેળા તમે મારાં રૂપ વર્ણ જુઓ તો અદ્ભુત
ચમત્કારને પામો અને ચકિત થઈ જાઓ." દેવોએ કહ્યું:
"ત્યારે પછી અમે રાજસભામાં આવીશું." એમ કહીને ત્યાંથી
ચાલ્યા ગયા. સનતકુમારે ત્યાર પછી ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકારો
ધારણ કર્યાં. અનેક ઉપચારથી જેમ પોતાની કાયા વિશેષ
આશ્ચર્યતા ઉપજાવે તેમ કરીને તે રાજસભામાં આવી સિંહાસન
પર બેઠા. આજુબાજુ સમર્થ મંત્રીઓ, સુભટો, વિદ્વાનો અને
અન્ય સભાસદો યોગ્ય આસને બેસી ગયા હતા. રાજેશ્વર
ચામર છત્રથી વિંઝાતા અને ખમા ખમાથી વધાવાતા વિશેષ
શોભી રહ્યા છે, ત્યાં પેલા દેવતાઓ પાછા વિપ્રરૂપે આવ્યા.
અદ્ભુત રૂપવર્ણથી આનંદ પામવાને બદલે જાણે ખેદ પામ્યા

છે એવા સ્વરૂપમાં તેઓએ માથું ધુણાવ્યું. ચક્રવર્તીએ પૂછ્યું: "અહો બ્રાહ્મણો! ગઈ વેળા કરતાં આ વેળા તમે જુદા રૂપમાં માથું ધુણાવ્યું એનું શું કારણ છે, તે મને કહો." અવધિજ્ઞાનાનુસાર વિપ્રે કહ્યું કે, "હે, મહારાજા! તે રૂપમાં અને આ રૂપમાં ભૂમિ આકાશનો ફેર પડી ગયો છે." ચક્રવર્તીએ તે સ્પષ્ટ સમજાવવાને કહ્યું. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું: "અધિરાજ! તમારી કાયા પ્રથમ અમૃતતુલ્ય હતી; આ વેળા ઝેરતુલ્ય છે. જ્યારે અમૃતતુલ્ય અંગ હતું ત્યારે આનંદ પામ્યા, અને આ વેળા ઝેરતુલ્ય છે ત્યારે ખેદ પામ્યા. એમ કહીએ છીએ તે વાતની સિદ્ધતા કરવી હોય તો તમે તાંબૂલ થૂંકો, તત્કાળ તે પર માખી બેસશે અને તે પરલોક પહોંચી જશે."

૭૧ : સનત્કુમાર

૨

સનત્કુમારે એ પરીક્ષા કરી તો સત્ય ઠરી. પૂર્વિત્ કર્મના પાપનો જે ભાગ તેમાં આ કાયાના મદ સંબંધીનું મેળવણ થવાથી એ ચક્રવર્તીની કાયા ઝેરમય થઈ ગઈ હતી. વિનાશી અને અશુચિમય કાયાનો આવો પ્રપંચ જોઈને સનત્કુમારને અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. આ સંસાર કેવળ તજવા યોગ્ય છે. આવી ને આવી અશુચિ સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્રાદિકનાં શરીરમાં રહી છે. એ સઘળું મોહ માન કરવા યોગ્ય નથી, એમ વિચારીને તે છ ખંડની પ્રભુતા ત્યાગી ચાલી નીકળ્યા. સાધુરૂપે જ્યારે વિચરતા હતા ત્યારે તેઓને મહારોગ ઉત્પન્ન થયો. તેના સત્યત્વની પરીક્ષા લેવાને કોઈ દેવ ત્યાં વૈદ્યરૂપે આવ્યો. સાધુને કહ્યું: "હું બહુ કુશળ રાજવૈદ્ય છું. તમારી કાયા રોગનો ભોગ થયેલી છે. જો ઇચ્છા હોય તો તત્કાળ હું તે

રોગને ટાળી આપું." સાધુ બોલ્યા: "હે વૈદ્ય! કર્મરૂપી રોગ મહોન્મત્ત છે. એ રોગ ટાળવાની તમારી જો સમર્થતા હોય તો ભલે મારો એ રોગ ટાળો. એ સમર્થતા ન હોય તો આ રોગ ભલે રહ્યો." દેવતા બોલ્યો: "એ રોગ ટાળવાની સમર્થતા નથી." સાધુએ પોતાની લબ્ધિના પરિપૂર્ણ પ્રબળવડે થૂંકવાળી અંગૂલી કરી તે રોગને ખરડી કે તત્કાળ તે રોગનો નાશ થયો; અને કાયા પાછી હતી તેવી બની ગઈ. પછી તે વેળા દેવે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશ્યું; ધન્યવાદ ગાઇ વંદન કરી તે પોતાને સ્થાનકે ગયો.

રક્તપિત્ત જેવા, સદૈવ લોહીપરુથી ગદ્‌ગદતા, મહારોગની ઉત્પત્તિ જે કાયામાં છે, પળમાં વણસી જવાનો જેનો સ્વભાવ છે, જે પ્રત્યેક રોમે પોણા બબ્બે રોગવાળી હોઇ રોગનો ભંડાર છે, અન્ન વગેરેની ન્યૂનાધિકતાથી જે પ્રત્યેક કાયામાં દેખાવ દે છે, મળમૂત્ર, નર્ક, હાડ, માંસ, પરુ અને શ્લેષ્મથી જેનું બંધારણ ટક્યું છે, ત્વચાથી માત્ર જેની મનોહરતા છે તે કાયાનો મોહ ખરે વિભ્રમ જ છે. સનતકુમારે જેનું લેશમાત્ર માન કર્યું તે પણ જેથી સંખાયું નહિ તે કાયામાં અહો પામર! તું શું મોહે છે? એ મોહ મંગળદાયક નથી.

૭૨ : બત્રીશ યોગ

સત્પુરુષો નીચેના બત્રીશ યોગનો સંગ્રહ કરી આત્માને ઉજ્જ્વળ કરવાનું કહે છે.

૧. મોક્ષસાધકયોગ માટે શિષ્યે આચાર્ય પ્રત્યે આલોચના કરવી.

૨. આચાર્યે આલોચના બીજા પાસે પ્રકાશવી નહિ

૩. આપત્તિકાળે પણ ધર્મનું દઢપણું ત્યાગવું નહિ.

૪. આ લોક, પરલોકનાં સુખનાં ફલની વાંછના વિના તપ કરવું.

૫. શિક્ષા મળી તે પ્રમાણે યતનાથી વર્તવું; અને નવી શિક્ષા વિવેકથી ગ્રહણ કરવી.

૬. મમત્વનો ત્યાગ કરવો.
૭. ગુપ્ત તપ કરવું.
૮. નિર્લોભતા રાખવી.
૯. પરિષહ ઉપસર્ગને જીતવા.
૧૦. સરળ ચિત્ત રાખવું.
૧૧. આત્મસંયમ શુદ્ધ પાળવો.
૧૨. સમકિત શુદ્ધ રાખવું.
૧૩. ચિત્તની એકાગ્ર સમાધિ રાખવી.
૧૪. કપટરહિત આચાર પાળવો.
૧૫. વિનય કરવા યોગ્ય પુરુષોનો યથાયોગ્ય વિનય કરવો
૧૬. સંતોષથી કરીને તૃષ્ણાની મર્યાદા ટૂંકી કરી નાખવી
૧૭ વૈરાગ્યભાવનામાં નિમગ્ન રહેવું.
૧૮. માયારહિત વર્તવું.
૧૯. શુદ્ધ કરણીમાં સાવધાન થવું.
૨૦. સંવરને આદરવો અને પાપને રો
૨૧. પોતાના દોષ સમભાવપૂર્વક
૨૨. સર્વ પ્રકારના વિષયથી વિરક્ત
૨૩. મૂળ ગુણે પંચમહાવ્રત વિશુદ્ધ
૨૪. ઉત્તર ગુણે પંચમહાવ્રત વિશુદ્ધ
૨૫. ઉત્સાહપૂર્વક કાયોત્સર્ગ કરવો.
૨૬. પ્રમાદરહિત જ્ઞાનધ્યાનમાં
૨૭. હમેશાં આત્મચારિત્ર્યમાં સૂક્ષ્

૨૮. ધ્યાન, જિતેંદ્રિયતા અર્થે એકાગ્રતાપૂર્વક કરવું.
૨૯. મરણાંત દુઃખથી પણ ભય પામવો નહિ.
૩૦. સ્ત્રીઆદિકના સંગને ત્યાગવો.
૩૧. પ્રાયશ્ચિત્તવિશુદ્ધિ કરવી.
૩૨. મરણકાળે આરાધના કરવી.

એ એકેકો યોગ અમૂલ્ય છે. સઘળા સંગ્રહ કરનાર પરિણામે અનંત સુખને પામે છે.

૭૩ : મોક્ષસુખ

આ જગતમંડળ પર કેટલીક એવી વસ્તુઓ અને મનેચ્છા રહી છે કે જે કેટલાક અંશે જાણતાં છતાં કહી શકાતી નથી. છતાં એ વસ્તુઓ કંઈ સંપૂર્ણ શાશ્વત કે અનંત ભેદવાળી નથી. એવી વસ્તુનું જ્યારે વર્ણન ન થઈ શકે ત્યારે અનંત સુખમય મોક્ષ સબંધી તો ઉપમાં ક્યાંથી જ મળે? ભગવાનને ગૌતમસ્વામીએ મોક્ષના અનંત સુખ વિષે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ભગવાને ઉત્તરમાં કહ્યું, "ગૌતમ! એ અનંતસુખ હું જાણું છું; પણ તે કહી શકાય એવી અહીં આગળ કંઇ ઉપમા નથી. જગતમાં એ સુખના તુલ્ય કોઇ પણ વસ્તુ કે સુખ નથી." એમ વદી એક ભીલનું દૃષ્ટાંત નીચેના ભાવમાં આપ્યું હતું.

એક જંગલમાં એક ભદ્રિક ભીલ તેનાં બાળબચ્ચાં સહિત રહેતો હતો. શહેર વગેરેની સમૃદ્ધિની ઉપાધિનું તેને લેશ ભાન પણ નહોતું. એક દિવસ કોઈ રાજા અશ્વક્રીડા માટે ફરતો ફરતો ત્યાં નીકળી આવ્યો. તેને બહુ તૃષા લાગી હતી; જેથી કરીને સાન વડે ભીલ આગળ પાણી માગ્યું. ભીલે પાણી આપ્યું. શીતળ જળથી રાજા સંતોષાયો. પોતાને ભીલ તરફથી મળેલા અમૂલ્ય જળદાનનો પ્રત્યુપકાર કરવા માટે

સમજાવીને સાથે લીધો. નગરમાં આવ્યા પછી તેણે ભીલને તેની જિંદગીમાં નહિ જોયેલી વસ્તુમાં રાખ્યો. સુંદર મહેલમાં, કને અનેક અનુચરો, મનોહર છત્રપલંગ, અને સ્વાદિષ્ટ ભોજનથી મંદમંદ પવનમાં, સુગંધી વિલેપનમાં તેને આનંદ આનંદ કરી આપ્યો. વિવિધ જાતિનાં હીરામાણેક, મૌક્તિક, મણિરત્ન અને રંગબેરંગી અમૂલ્ય ચીજો નિરંતર તે ભીલને જોવા માટે મોકલ્યા કરે; બાગબગીચામાં ફરવાહરવા મોકલે. એમ રાજા તેને સુખ આપ્યા કરતો હતો. કોઈ રાત્રે બધાં સૂઈ રહ્યાં હતાં, ત્યારે તે ભીલને બાળબચ્ચાં સાંભરી આવ્યાં એટલે તે ત્યાંથી કંઈ લીધાકર્યા વગર એકાએક નીકળી પડ્યો. જઈને પોતાનાં કુટુંબીને મળ્યો. તે બધાંએ મળીને પૂછ્યું કે, તું ક્યાં હતો ? ભીલે કહ્યું: "બહુ સુખમાં; ત્યાં મેં બહુ વખાણવા લાયક વસ્તુઓ જોઈ."

કુટુંબીઓઃ—પણ તે કેવી ? તે તો અમને કહે.

ભીલઃ—શું કહું ? અહીં એવી એક્કે વસ્તુ જ નથી.

કુટુંબીઓઃ—એમ હોય કે ? આ શંખલાં, છીપ, કોડાં કેવાં મજાનાં પડ્યાં છે; ત્યાં કોઈ એવી જોવા લાયક વસ્તુ હતી ?

ભીલઃ—નહિ, ભાઈ, એવી ચીજ તો અહીં એક્કે નથી, એના સોમાં ભાગની કે હજારમાં ભાગની પણ મનોહર ચીજ અહીં નથી.

કુટુંબીઓઃ—ત્યારે તો તું બોલ્યા વિના બેઠો રહે. તને ભમણા થઈ છે; આથી તે પછી સારું શું હશે ?

"હે ગૌતમ ! જેમ એ ભીલ રાજવૈભવસુખ ભોગવી આવ્યો હતો. તેમ જ જાણતો હતો; છતાં ઉપમા યોગ્ય વસ્તુ નહિ મળવાથી તે કંઈ કહી શકતો ન હતો, તેમ અનુપમેય મોક્ષને, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમય નિર્વિકારી મોક્ષનાં સુખના અસંખ્યાતમા

ભાગને પણ યોગ્ય ઉપમેય નહિ મળવાથી હું તને કહી શકતો નથી.

"મોક્ષના સ્વરૂપ વિષે શંકા કરનારા તો કુતર્કવાદી છે; એઓને ક્ષણિક સુખસંબંધી વિચાર આડે સત્સુખનો વિચાર ક્યાંથી આવે? કોઈ આત્મિકજ્ઞાનહીન એમ પણ કહે છે કે આથી કોઈ વિશેષ સુખનું સાધન ત્યાં રહ્યું નહિ એટલે અનંત અવ્યાબાધ સુખ કહી દે છે, આ એનું કથન વિવેકી નથી. નિદ્રા પ્રત્યેક માનવીને પ્રિય છે; પણ તેમાં તેઓ કંઇ જાણી કે દેખી શકતા નથી; અને જાણવામાં આવે તો માત્ર સ્વપ્નોપાધિનું મિથ્યાપણું આવે; જેની કંઈ અસર પણ થાય. એ સ્વપ્ના વગરની નિદ્રા જેમાં સૂક્ષ્મસ્થૂળ સર્વ જાણી અને દેખી શકાય; અને નિરુપાધિથી શાંત ઊંઘ લઈ શકાય તો તેનું વર્ણન શું કરી શકે? એને ઉપમા પણ શી આપે? આ તો સ્થૂળ દૃષ્ટાંત છે; પણ બાલવિવેકી એ પરથી કંઈ વિચાર કરી શકે એ માટે કહ્યું છે."

ભીલનું દૃષ્ટાંત, સમજાવવારૂપે ભાષાભેદ ફેરફારથી તમને કહી બતાવ્યું.

૭૪ : ધર્મધ્યાન

૧

ભગવાને ચાર પ્રકારનાં ધ્યાન કહ્યાં છે. આર્ત્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ. પહેલાં બે ધ્યાન ત્યાગવા યોગ્ય છે. પાછળનાં બે ધ્યાન આત્મસાર્થકરૂપ છે. શ્રુતજ્ઞાનના ભેદ જાણવા માટે, શાસ્ત્રવિચારમાં કુશળ થવા માટે, નિર્ગ્રંથપ્રવચનનું તત્ત્વ પામવા માટે સત્પુરુષોએ સેવવા યોગ્ય, વિચારવા યોગ્ય અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ધર્મધ્યાનના મુખ્ય સોળ ભેદ છે. પહેલાં ચાર ભેદ કહું

છું:—૧. આણાવિજય (આજ્ઞાવિચય), ૨. અવાયવિજય (અપાયવિચય), ૩. વિવાગવિજય (વિપાકવિચય), ૪. સંઠાણવિજય (સંસ્થાનવિચય) ૧. આજ્ઞાવિચય—આજ્ઞા એટલે સર્વજ્ઞ ભગવાને ધર્મતત્ત્વ સંબંધી જે જે કહ્યું છે તે તે સત્ય છે; એમાં શંકા કરવા જેવું નથી. કાળની હીનતાથી, ઉત્તમ જ્ઞાનના વિચ્છેદ જવાથી, બુદ્ધિની મંદતાથી કે એવા અન્ય કોઈ કારણથી મારા સમજવામાં તે તત્ત્વ આવતું નથી. પરંતુ અર્હંત ભગવંતે અંશ માત્ર પણ માયાયુક્ત કે અસત્ય કહ્યું નથી જ, કારણ એઓ નિરાગી, ત્યાગી અને નિઃસ્પૃહી હતા. મૃષા કહેવાનું કંઈ કારણ એમને હતું નહિ. તેમ એઓ સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી હોવાથી અજ્ઞાનથી પણ મૃષા કહે નહિ. જ્યાં અજ્ઞાન જ નથી, ત્યાં એ સંબંધી મૃષા ક્યાંથી હોય? એવું જે ચિંતન કરવું તે 'આજ્ઞાવિચય' નામનો પ્રથમ ભેદ છે. ૨. અપાયવિચય—રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ એ વગેરેથી જ જીવને જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી જ તેને ભવમાં ભટકવું પડે છે. તેનું જે ચિંતવન કરવું તે 'અપાયવિચય' નામે બીજો ભેદ છે. અપાય એટલે દુઃખ. ૩. વિપાકવિચય—હું ક્ષણે ક્ષણે જે જે દુઃખ સહન કરું છું, ભવાટવિમાં પર્યટન કરું છું, અજ્ઞાનાદિ પામું છું, તે સઘળું કર્મનાં ફળના ઉદય વડે છે, એમ ચિંતવવું તે ધર્મધ્યાનનો ત્રીજો 'કર્મવિપાક' ચિંતનભેદ છે. ૪. સંસ્થાનવિચય—ત્રણે લોકનું સ્વરૂપ ચિંતવવું તે. લોકસ્વરૂપ સુપ્રતિષ્ઠિતને આકારે છે; જીવ અજીવ કરીને સંપૂર્ણ ભરપૂર છે. અસંખ્યાત યોજનની કોટાનુકોટીએ તિરછો લોક છે; જ્યાં અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર છે, અસંખ્યાતા જ્યોતિષિચ, વાણવ્યંતરાદિકના નિવાસ છે. ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતાની વિચિત્રતા એમાં લાગી પડી છે. અઢી દ્વીપમાં જઘન્ય તીર્થંકર વીસ, ઉત્કૃષ્ટ એકસો

સિત્તેર હોય. તેઓ તથા કેવળી ભગવાન અને નિર્ગ્રંથ મુનિરાજ વિચરે છે. તેઓને "વંદામિ, નમંસામિ, સક્કારેમિ, સંમાણેમિ, કલ્લાણં, મંગળં, દેવયં, ચેઇયં, પજ્જુવાસામિ," એમ તેમ જ ત્યાં વસતાં શ્રાવકશ્રાવિકાનાં ગુણગ્રામ કરીએ. તે ત્રિચ્છા લોકથકી અસંખ્યાત ગુણો અધિક ઊર્ધ્વ લોક છે. ત્યાં અનેક પ્રકારના દેવતાઓના નિવાસ છે. પછી ઈષતપ્રાગ્ભારા છે. તે પછી મુક્તાત્માઓ વિરાજે છે. તેને "વંદામિ યાવત્ પજ્જુવાસામિ." તે ઊર્ધ્વ લોકથી કંઈક વિશેષ અધોલોક છે. ત્યાં અનંત દુઃખથી ભરેલા નરકાવાસ અને ભુવનપતિનાં ભુવનાદિક છે. એ ત્રણ લોકનાં સર્વ સ્થાનક આ આત્માએ સમ્યક્ત્વરહિત કરણીથી અનંતવાર જન્મમરણ કરી સ્પર્શી મૂક્યાં છે, એમ જે ચિંતન કરવું તે 'સંસ્થાનવિચય' નામે ધર્મધ્યાનનો ચોથો ભેદ છે. એ ચાર ભેદ વિચારીને સમ્યક્ત્વ સહિત શ્રુત અને ચારિત્ર્યધર્મની આરાધના કરવી, જેથી એ અનંત જન્મમરણ ટળે. એ ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદ સ્મરણમાં રાખવાં.

૭૫ : ધર્મધ્યાન

૨

ધર્મધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ કહું છું:—૧. આજ્ઞારુચિ—વીતરાગ ભગવાનની આજ્ઞા અંગીકાર કરવાની રુચિ ઊપજે તે. ૨. નિસર્ગરુચિ—આત્મા સ્વાભાવિકપણે જાતિસ્મરણાદિક જ્ઞાને કરી શ્રુત સહિત ચારિત્ર્યધર્મ ધરવાની રુચિ પામે તેને નિસર્ગરુચિ કહી છે. ૩. સૂત્રરુચિ—શ્રુતજ્ઞાન અને અનંત તત્ત્વના ભેદને માટે ભાખેલાં ભગવાનનાં પવિત્ર વચનોનું જેમાં ગૂંથન થયું છે, તે સૂત્ર શ્રવણ કરવાં, મનન કરવાં, અને ભાવથી પઠન કરવાની રુચિ ઊપજે તે સૂત્રરુચિ. ૪. ઉપદેશ રુચિ—

અજ્ઞાને કરીને ઉપાર્જેલાં કર્મ જ્ઞાને કરીને ખપાવીએ તેમ જ જ્ઞાન વડે કરીને નવાં કર્મ ન બાંધીએ. મિથ્યાત્વે કરીને ઉપાર્જ્યાં કર્મ તે સમ્યગ્ભાવથી ખપાવીએ, સમ્યગ્ભાવથી નવાં કર્મ ન બાંધીએ. અવૈરાગ્યે કરીને ઉપાર્જ્યાં કર્મ તે વૈરાગ્યે કરીને ખપાવીએ અને વૈરાગ્યવડે કરીને પાછાં નવાં કર્મ ન બાંધીએ. કષાયે કરી ઉપાર્જ્યાં કર્મ તે કષાય ટાળીને ખપાવીએ, ક્ષમાદિથી નવાં કર્મ ન બાંધીએ. અશુભ યોગે કરી ઉપાર્જ્યાં કર્મ તે શુભ યોગે કરી ખપાવીએ, શુભ યોગે કરી નવાં કર્મ ન બાંધીએ. પાંચ ઇંદ્રિયના સ્વાદરૂપ આશ્રવે કરી ઉપાર્જ્યાં કર્મ તે સંવરે કરી ખપાવીએ. તપરૂપ (ઇચ્છારોધ) સંવરે કરી નવાં કર્મ ન બાંધીએ. તે માટે અજ્ઞાનાદિક આશ્રવમાર્ગ છાંડીને જ્ઞાનાદિક સંવરમાર્ગ ગ્રહણ કરવા માટે તીર્થંકર ભગવંતનો ઉપદેશ સાંભળવાની રુચિ ઊપજે તેને ઉપદેશરુચિ કહીએ. એ ધર્મધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ કહેવાયાં.

ધર્મધ્યાનનાં ચાર આલંબન કહું છું:—૧. વાંચના, ૨. પૃચ્છના, ૩. પરાવર્ત્તના, ૪. ધર્મકથા. ૧. વાંચના—વિનય સહિત નિર્જરા તથા જ્ઞાન પામવાને માટે સૂત્રસિદ્ધાંતના મર્મના જાણનાર ગુરુ કે સત્પુરુષ સમીપે સૂત્ર તત્ત્વનું વાચન લઈએ તેનું નામ વાંચના આલંબન. ૨. પૃચ્છના—અપૂર્વ જ્ઞાન પામવા માટે, જિનેશ્વર ભગવંતનો માર્ગ દીપાવવાને તથા શંકાશલ્ય નિવારવાને માટે તેમ જ અન્યના તત્ત્વની મધ્યસ્થ પરીક્ષાને માટે યથાયોગ્ય વિનય સહિત ગુર્વાદિકને પ્રશ્ન પૂછીએ તેને પૃચ્છના કહીએ. ૩. પરાવર્ત્તના—પૂર્વે જિનભાષિત સૂત્રાર્થ જે ભણ્યા હોઈએ તે સ્મરણમાં રહેવા માટે, નિર્જરાને અર્થે શુદ્ધ ઉપયોગ સહિત શુદ્ધ સૂત્રાર્થની વારંવાર સજ્ઝાય કરીએ તેનું નામ પરાવર્ત્તનાલંબન. ૪. ધર્મકથા—વીતરાગ ભગવાને જે

અર્થ, તેમાં કહેલાં મૂળતત્ત્વો ભણી જો તેઓ લક્ષ પહોંચાડે તો કંઇક સૂક્ષ્મ ભેદ પામી શકે. કેળનાં પત્રમાં, પત્રમાં પત્રની જેમ ચમત્કૃતિ છે તેમ સૂત્રાર્થને માટે છે. એ ઉપર વિચાર નિર્મળ અને કેવળ દયામય માર્ગનો જે વીતરાગપ્ર બોધ તેનું બીજ અંતઃકરણમાં ઊગી નીકળશે. તે શાસ્ત્રાવલોકનથી, પ્રશ્નોત્તરથી, વિચારથી અને ગમથી પોષણ પામીને વૃદ્ધિ થઇ વૃક્ષરૂપે થશે. અને આત્મપ્રકાશરૂપ ફળ આપશે.

શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનના બતાવ્યા છે; પણ જેવા આ ધર્મધ્યાનના ભેદ કહ્યા છે તેવા તત્ત્વપૂર્વક ભેદ કોઈ છે. એમાંથી શાસ્ત્રને શ્રવણ કરવાનો, વાનો, અન્યને બોધ કરવાનો, શંકાકંખા કરવાનો, એકત્વ વિચારવાનો, અનિત્યતા વિચારવાનો, વૈરાગ્ય પામવાનો, સં કરવાનો, અને વીતરાગ ભગવંતની લોકાલોકના વિચાર કરવાનો અપૂર્વ કરીને એના પાછા અનેક ભાવ

એમાંના કેટલાક ભાવ સ દયા, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનનો બહુ બહ

તમે કદાપિ એ સોળ ભેદનું ફરી ફરી તેનું પુનરાવર્તન કરજો.

૭૭ : જ્ઞાન સંબંધી બે બોલ

૧

જે વડે વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણીએ તે જ્ઞાન. જ્ઞાન શબ્દનો આ અર્થ છે. હવે યથામતિ વિચારવાનું છે કે એ જ્ઞાનની કંઈ આવશ્યકતા છે? જો આવશ્યકતા છે તો તે પ્રાપ્તિનાં કંઈ સાધન છે? જો સાધન છે તો તેને અનુકૂળ દ્રવ્ય, દેશ, કાલ, ભાવ છે? જો દેશકાળાદિક અનુકૂળ છે તો ક્યાં સુધી અનુકૂળ છે? વિશેષ વિચારમાં એ જ્ઞાનના ભેદ કેટલા છે? જાણવારૂપ શું છે? એના વળી ભેદ કેટલા છે? જાણવાનાં સાધન કયાં કયાં છે? કઈ કઈ વાટે તે સાધનો પ્રાપ્ત કરાય છે? એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કે પરિણામ શું છે? એ જાણવું અવશ્યનું છે.

૧. જ્ઞાનની શી આવશ્યકતા છે? તે વિષે પ્રથમ વિચાર કરીએ. આ ચતુર્દશ રજ્જ્વાત્મક લોકમાં, ચતુર્ગતિમાં અનાદિકાળથી સકર્મસ્થિતિમાં આ આત્માનું પર્યટન છે. મેષાનુમેષ પણ સુખનો જ્યાં ભાવ નથી એવાં નરકનિગોદાદિક સ્થાનક આ આત્માએ બહુ બહુ કાળ વારંવાર સેવન કર્યાં છે. અસહ્ય દુઃખોને પુનઃપુનઃ અને કહો તો અનંતીવાર સહન કર્યાં છે. એ ઉતાપથી નિરંતર તપતો આત્મા માત્ર સ્વકર્મ વિપાકથી પર્યટન કરે છે. પર્યટનનું કારણ અનંત દુઃખદ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો છે, જે વડે કરીને આત્મા સ્વસ્વરૂપને પામી શકતો નથી. અને વિષયાદિક મોહબંધનને સ્વસ્વરૂપ માની રહ્યો છે. એ સઘળાંનું પરિણામ માત્ર ઉપર કહ્યું તે જ છે કે અનંત દુઃખ અનંત ભાવે કરીને સહેવું; ગમે તેટલું અપ્રિય, ગમે તેટલું ખેદદાયક અને ગમે તેટલું રૌદ્ર છતાં જે દુઃખ અનંતકાળથી અનંતીવાર સહન કરવું પડયું; તે દુઃખ માત્ર સહ્યું તે અજ્ઞાનાદિક કર્મથી, માટે એ અજ્ઞાનાદિક ટાળવા માટે જ્ઞાનની પરિપૂર્ણ આવશ્યકતા છે.

અર્થ, તેમાં કહેલાં મૂળતત્ત્વો ભણી જો તેઓ લક્ષ પહોંચાડે તો કંઈક સૂક્ષ્મ ભેદ પામી શકે. કેળનાં પત્રમાં, પત્રમાં પત્રની જેમ ચમત્કૃતિ છે તેમ સૂત્રાર્થને માટે છે. એ ઉપર વિચાર કરતાં નિર્મળ અને કેવળ દયામય માર્ગનો જે વીતરાગપ્રણીત તત્ત્વબોધ તેનું બીજ અંતઃકરણમાં ઊગી નીકળશે. તે અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રાવલોકનથી, પ્રશ્નોત્તરથી, વિચારથી અને સત્પુરુષના સમાગમથી પોષણ પામીને વૃદ્ધિ થઈ વૃક્ષરૂપે થશે. જે પછી નિર્જરા અને આત્મપ્રકાશરૂપ ફળ આપશે.

શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનના પ્રકારો વેદાંતવાદીઓએ બતાવ્યા છે; પણ જેવા આ ધર્મધ્યાનના પૃથક્ પૃથક્ સોળ ભેદ કહ્યા છે તેવા તત્ત્વપૂર્વક ભેદ કોઈ સ્થળે નથી, એ અપૂર્વ છે. એમાંથી શાસ્ત્રને શ્રવણ કરવાનો, મનન કરવાનો, વિચારવાનો, અન્યને બોધ કરવાનો, શંકાકંખા ટાળવાનો, ધર્મકથા કરવાનો, એકત્વ વિચારવાનો, અનિત્યતા વિચારવાનો, અશરણતા વિચારવાનો, વૈરાગ્ય પામવાનો, સંસારનાં અનંત દુઃખ મનન કરવાનો, અને વીતરાગ ભગવંતની આજ્ઞાવડે કરીને આખા લોકાલોકના વિચાર કરવાનો અપૂર્વ ઉત્સાહ મળે છે. ભેદે ભેદે કરીને એના પાછા અનેક ભાવ સમજાવ્યા છે.

એમાંના કેટલાક ભાવ સમજવાથી તપ, શાંતિ, ક્ષમા, દયા, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનનો બહુ બહુ ઉદય થશે.

તમે કદાપિ એ સોળ ભેદનું પઠન કરી ગયા હશો તોપણ ફરી ફરી તેનું પુનરાવર્તન કરજો.

૭૭ : જ્ઞાન સંબંધી બે બોલ

૧

જે વડે વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણીએ તે જ્ઞાન. જ્ઞાન શબ્દનો આ અર્થ છે. હવે યથામતિ વિચારવાનું છે કે એ જ્ઞાનની કંઈ આવશ્યકતા છે? જો આવશ્યકતા છે તો તે પ્રાપ્તિનાં કંઈ સાધન છે? જો સાધન છે તો તેને અનુકૂળ દ્રવ્ય, દેશ, કાલ, ભાવ છે? જો દેશકાળાદિક અનુકૂળ છે તો ક્યાં સુધી અનુકૂળ છે? વિશેષ વિચારમાં એ જ્ઞાનના ભેદ કેટલા છે? જાણવારૂપ શું છે? એના વળી ભેદ કેટલા છે? જાણવાનાં સાધન કયાં કયાં છે? કઈ કઈ વાટે તે સાધનો પ્રાપ્ત કરાય છે? એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કે પરિણામ શું છે? એ જાણવું અવશ્યનું છે.

૧. જ્ઞાનની શી આવશ્યકતા છે? તે વિષે પ્રથમ વિચાર કરીએ. આ ચતુર્દશ રજ્જ્વાત્મક લોકમાં, ચતુર્ગતિમાં અનાદિકાળથી સકર્મસ્થિતિમાં આ આત્માનું પર્યટન છે. મેષાનુમેષ પણ સુખનો જ્યાં ભાવ નથી એવાં નરકનિગોદાદિક સ્થાનક આ આત્માએ બહુ બહુ કાળ વારંવાર સેવન કર્યાં છે. અસહ્ય દુઃખોને પુનઃપુનઃ અને કહો તો અનંતીવાર સહન કર્યાં છે. એ ઉતાપથી નિરંતર તપતો આત્મા માત્ર સ્વકર્મ વિપાકથી પર્યટન કરે છે. પર્યટનનું કારણ અનંત દુઃખદ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો છે, જે વડે કરીને આત્મા સ્વસ્વરૂપને પામી શકતો નથી. અને વિષયાદિક મોહબંધનને સ્વસ્વરૂપ માની રહ્યો છે. એ સઘળાંનું પરિણામ માત્ર ઉપર કહ્યું તે જ છે કે અનંત દુઃખ અનંત ભાવે કરીને સહેવું; ગમે તેટલું અપ્રિય, ગમે તેટલું ખેદદાયક અને ગમે તેટલું રૌદ્ર છતાં જે દુઃખ અનંતકાળથી અનંતીવાર સહન કરવું પડયું; તે દુઃખ માત્ર સહ્યું તે અજ્ઞાનાદિક કર્મથી, માટે એ અજ્ઞાનાદિક ટાળવા માટે જ્ઞાનની પરિપૂર્ણ આવશ્યકતા છે.

૭૮ : જ્ઞાન સંબંધી બે બોલ

૨

૨. હવે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનો વિષે કંઇ વિચાર કરીએ. અપૂર્ણ પર્યાપ્તિ વડે પરિપૂર્ણ આત્મજ્ઞાન સાધ્ય થતું નથી. એ માટે થઈને છ પર્યાપ્તિયુક્ત જે દેહ તે આત્મજ્ઞાન સાધ્ય કરી શકે. એવો દેહ તે એક માનવદેહ છે. આ સ્થળે પ્રશ્ન ઊઠશે કે માનવદેહ પામેલા અનેક આત્માઓ છે તો તે સઘળા આત્મજ્ઞાન કાં પામતા નથી? એના ઉત્તરમાં આપણે માની શકીશું કે જેઓ સંપૂર્ણ આત્મજ્ઞાનને પામ્યા છે તેઓનાં પવિત્ર વચનામૃતની તેઓને શ્રુતિ નહિ હોય. શ્રુતિવિના સંસ્કાર નથી, જો સંસ્કાર નથી તો પછી શ્રદ્ધા ક્યાંથી હોય? અને જ્યાં એ એકકે નથી ત્યાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ શાની હોય? એ માટે માનવદેહની સાથે સર્વજ્ઞ વચનામૃતની પ્રાપ્તિ અને તેની શ્રદ્ધા એ પણ સાધનરૂપ છે. સર્વજ્ઞ વચનામૃત અકર્મભૂમિ કે કેવળ અનાર્યભૂમિમાં મળતાં નથી તો પછી માનવદેહ શા ઉપયોગનો? એ માટે થઇને કર્મભૂમિ અને તેમાં પણ આર્યભૂમિ એ પણ સાધનરૂપ છે. તત્ત્વની શ્રદ્ધા ઊપજવા અને બોધ થવા માટે નિર્ગ્રંથ ગુરુની આવશ્યકતા છે. દ્રવ્યે કરીને જે કુળ મિથ્યાત્વી છે, તે કુળમાં થયેલો જન્મ પણ આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિની હાનિરૂપ જ છે. કારણ ધર્મમતભેદ એ અતિ દુઃખદાયક છે. પરંપરાથી પૂર્વજોએ ગ્રહણ કરેલું જે દર્શન તેમાં જ સત્યભાવના બંધાય છે; એથી કરીને પણ આત્મજ્ઞાન અટકે છે. એ માટે ભલું કુળ પણ જરૂરનું છે. એ સઘળાં પ્રાપ્ત કરવા માટે થઈને ભાગ્યશાળી થવું તેમાં સત્પુણ્ય એટલે પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય ઇત્યાદિક ઉત્તમ સાધનો છે. એ દ્વિતીય સાધનભેદ કહ્યો,

૩. જો સાધન છે તો તેને અનુકૂળ દેશકાળ છે? એ ત્રીજા ભેદનો વિચાર કરીએ. ભરત, મહાવિદેહ ઇત્યાદિ કર્મભૂમિ અને તેમાં પણ આર્યભૂમિ એ દેશ ભાવે અનુકૂળ છે. જિજ્ઞાસુ ભવ્ય! તમે સઘળા આ કાળે ભરતમાં છો; અને ભારત દેશ અનુકૂળ છે. કાળભાવ પ્રમાણે મતિ અને શ્રુત પ્રાપ્ત કરી શકાય એટલી અનુકૂળતા છે. કારણ આ દુષમ પંચમકાળમાં પરમાવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળ એ પવિત્ર જ્ઞાનપરંપરા આમ્નાય જોતાં વિચ્છેદ છે. એટલે કાળની પરિપૂર્ણ અનુકૂળતા નથી.

૪. દેશકાળાદિ જો થોડાં પણ અનુકૂળ છે તો તે ક્યાં સુધી છે? એનો ઉત્તર, કે શેષ રહેલું સૈદ્ધાંતિક મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, સામાન્ય મતથી જ્ઞાન, કાળ ભાવે એકવીસ હજાર વર્ષ રહેવાનું; તેમાંથી અઢી હજાર ગયાં, બાકી સાડા અઢાર હજાર વર્ષ રહ્યાં; એટલે પંચમકાળની પૂર્ણતા સુધી કાળની અનુકૂળતા છે. દેશકાળ તે લઈને અનુકૂળ છે.

૭૯ : જ્ઞાન સંબંધી બે બોલ

૩

હવે વિશેષ વિચાર કરીએ.

૧. આવશ્યકતા શી છે? એ મહદ્ વિચારનું આવર્તન પુનઃ વિશેષતાથી કરીએ. મુખ્ય અવશ્ય સ્વસ્વરૂપસ્થિતિની શ્રેણિએ ચઢવું એ છે. અનંત દુઃખનો નાશ, દુઃખના નાશથી આત્માનું શ્રેયિક સુખ એ હેતુ છે; કેમકે સુખ નિરંતર આત્માને પ્રિય જ છે; પણ જે સ્વસ્વરૂપિક સુખ છે તે. દેશકાળ ભાવને લઈને શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન કરવાની આવશ્યકતા અને સમ્યગ્ ભાવ સહિત ઉચ્ચ ગતિ, ત્યાંથી મહાવિદેહમાં માનવદેહે જન્મ, ત્યાં સમ્યગ્ ભાવની પુનઃ ઉન્નતિ, તત્ત્વજ્ઞાનની વિશુદ્ધતા અને

છેવટે પરિપૂર્ણ આત્મસાધન જ્ઞાન અને તેનું સત્ય પરિણામ કેવળ સર્વ દુઃખનો અભાવ એટલે અખંડ, અનુપમ, અનંત શાશ્વત પવિત્ર મોક્ષની પ્રાપ્તિ એ સઘળાં માટે જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે.

૨. જ્ઞાનના ભેદ કેટલા છે એનો વિચાર કહું છું. એ જ્ઞાનના ભેદ અનંત છે. પણ સામાન્ય દૃષ્ટિ સમજી શકે એટલા માટે સર્વજ્ઞ ભગવાને મુખ્ય પાંચ ભેદ કહ્યા છે, તે જેમ છે તેમ કહું છું. પ્રથમ મતિ, દ્વિતીય શ્રુત, તૃતીય અવધિ, ચતુર્થ મનઃપર્યવ અને પાંચમું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ કેવળ. એના પાછા પ્રતિભેદ છે. તેની વળી અતીંદ્રિય સ્વરૂપે અનંત ભંગજાળ છે.

૩. શું જાણવારૂપ છે? એનો હવે વિચાર કરીએ. વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણવું તેનું નામ જ્યારે જ્ઞાન; ત્યારે વસ્તુઓ તો અનંત છે, એને કઈ પંક્તિથી જાણવી? સર્વજ્ઞ થયા પછી સર્વદર્શિતાથી તે સત્પુરુષ, તે અનંત વસ્તુનું સ્વરૂપ સર્વ ભેદે કરી જાણે છે અને દેખે છે; પરંતુ તેઓ એ સર્વજ્ઞ શ્રેણિને પામ્યા કઈ કઈ વસ્તુને જાણવાથી? અનંત શ્રેણિઓ જ્યાંસુધી જાણી નથી ત્યાંસુધી કઈ વસ્તુને જાણતા જાણતા તે અનંત વસ્તુઓ અનંતરૂપે જાણીએ? એ શંકાનું સમાધાન હવે કરીએ? જે અનંત વસ્તુઓ માની તે અનંત ભંગે કરીને છે. પરંતુ મુખ્ય વસ્તુત્વ સ્વરૂપે તેની બે શ્રેણિઓ છે. જીવ અને અજીવ. વિશેષ વસ્તુત્વ સ્વરૂપે નવતત્ત્વ કિંવા ષડ્દ્રવ્યની શ્રેણિઓ જાણવારૂપ થઈ પડે છે. જે પંક્તિએ ચઢતાં ચઢતાં સર્વ ભાવે જાણાઈ લોકાલોક સ્વરૂપ હસ્તામલકવત્ જાણી દેખી શકાય છે. એટલા માટે થઈને જાણવારૂપ પદાર્થ તે જીવ અને અજીવ છે એ જાણવારૂપ મુખ્ય બે શ્રેણિઓ કહેવાઇ.

૪

૪. એના ઉપભેદ સંક્ષેપમાં કહું છું. 'જીવ' એ ચૈતન્ય લક્ષણે એક રૂપ છે. દેહસ્વરૂપે અને દ્રવ્ય સ્વરૂપે અનંતાનંત છે. દેહસ્વરૂપે તેના ઇંદ્રિયાદિક જાણવારૂપ છે; તેની ગતિ, વિગતિ ઇત્યાદિક જાણવારૂપ છે; તેની સંસર્ગ રિદ્ધિ જાણવારૂપ છે. તેમ જ 'અજીવ' તેના રૂપી અરૂપી પુદ્ગળ આકાશાદિક વિચિત્ર ભાવ કાળચક્ર ઇત્યાદિ જાણવારૂપ છે. જીવાજીવ જાણવાની પ્રકારાંતરે સર્વજ્ઞ સર્વદર્શીએ નવ શ્રેણિરૂપ નવતત્ત્વ કહ્યાં છે.

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ.

એમાંનાં કેટલાંક ગ્રાહ્યરૂપ, કેટલાંક ત્યાગવારૂપ છે. સઘળાં એ તત્ત્વો જાણવારૂપ તો છે જ.

૫. જાણવાનાં સાધન. સામાન્ય વિચારમાં એ સાધનો જો કે જાણ્યાં છે, તોપણ વિશેષ કંઇક વિચારીએ. ભગવાનની આજ્ઞા અને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ યથાતથ્ય જાણવું. સ્વયં કોઈક જ જાણે છે. નહિ તો નિર્ગ્રંથજ્ઞાની ગુરુ જણાવી શકે. નિરાગી જ્ઞાતા સર્વોત્તમ છે. એટલા માટે શ્રદ્ધાનું બીજ રોપનાર કે તેને પોષનાર ગુરુ એ સાધનરૂપ છે; એ સાધનાદિકને માટે સંસારની નિવૃત્તિ એટલે શમ, દમ, બ્રહ્મચર્યાદિક અન્ય સાધનો છે. એ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાની વાટ કહીએ તોપણ ચાલે.

૬. એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કે પરિણામના ઉત્તરનો આશય ઉપર આવી ગયો છે; પણ કાળભેદે કંઈ કહેવાનું છે. અને તે એટલું જ કે દિવસમાં બે ઘડીનો વખત પણ નિયમિત રાખીને જિનેશ્વર ભગવાનના કહેલા તત્ત્વબોધની પર્યટના કરો. વીતરાગના એક સૈદ્ધાંતિક શબ્દ પરથી જ્ઞાનાવરણીયનો બહુ ક્ષયોપશમ થશે એમ હું વિવેકથી કહું છું.

૮૧ : પંચમકાળ

કાળચક્રના વિચારો અવશ્ય કરીને જાણવા યોગ્ય છે. શ્રી જિનેશ્વરે એ કાળચક્રના બે મુખ્ય ભેદ કહ્યા છેઃ—૧. ઉત્સર્પિણી ૨. અવસર્પિણી. એકેકા ભેદના ૬ ૬ આરા છે. આધુનિક વર્તન કરી રહેલો આરો પંચમકાળ કહેવાય છે; અને તે અવસર્પિણી કાળનો પાંચમો આરો છે. અવસર્પિણી એટલે ઊતરતો કાળ; એ ઊતરતા કાળના પાંચમા આરામાં કેવું વર્તન આ ભરતક્ષેત્રે થવું જોઈએ તેને માટે સત્પુરુષોએ કેટલાક વિચારો જણાવ્યા છે; તે અવશ્ય જાણવા જેવા છે.

એઓ પંચમકાળનું સ્વરૂપ મુખ્ય આ ભાવમાં કહે છે. નિર્ગ્રંથ પ્રવચન પરથી મનુષ્યોની શ્રદ્ધા ક્ષીણ થતી જશે. ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વોમાં મતમતાંતર વધશે. પાખંડી અને પ્રપંચી મતોનું મંડન થશે. જનસમૂહની રુચિ અધર્મ ભણી વળશે. સત્ય–દયા હળવે હળવે પરાભવ પામશે. મોહાદિક દોષોની વૃદ્ધિ થતી જશે. દંભી અને પાપિષ્ટ ગુરુઓ પૂજ્યરૂપ થશે. દુષ્ટવૃત્તિનાં મનુષ્યો પોતાના ફંદમાં ફાવી જશે. મીઠા પણ ધૂર્ત વક્તા પવિત્ર મનાશે. શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યાદિક શીલયુક્ત પુરુષો મલિન કહેવાશે. આત્મિક જ્ઞાનના ભેદો હણાતા જશે. હેતુ વગરની ક્રિયા વધતી જશે. અજ્ઞાનક્રિયા બહુધા સેવાશે. વ્યાકુળ કરે એવા વિષયોનાં સાધનો વધતાં જશે. એકાંતિક પક્ષો સત્તાધીશ થશે. શૃંગારથી ધર્મ મનાશે.

ખરા ક્ષત્રિયો વિના ભૂમિ શોકગ્રસ્ત થશે. નિર્માલ્ય રાજવંશીઓ વેશ્યાના વિલાસમાં મોહ પામશે; ધર્મ, કર્મ અને ખરી રાજનીતિ ભૂલી જશે; અન્યાયને જન્મ આપશે. જેમ લૂંટાશે તેમ પ્રજાને લૂંટશે. પોતે પાપિષ્ઠ આચરણો સેવી પ્રજા

આગળ તે પળાવતા જશે. રાજબીજને નામે શૂન્યતા આવતી જશે. નીચ મંત્રીઓની મહત્તા વધતી જશે. એઓ દીન પ્રજાને ચૂસીને ભંડાર ભરવાનો રાજાને ઉપદેશ આપશે. શિયળભંગ કરવાનો ધર્મ રાજાને અંગીકાર કરાવશે. શૌર્યાદિક સદ્‌ગુણોનો નાશ કરાવશે. મૃગયાદિક પાપમાં અંધ બનાવશે. રાજ્યાધિકારીઓ પોતાના અધિકારથી હજારગુણી અહંપદતા રાખશે. વિપ્રો લાલચુ અને લોભી થઈ જશે. સદ્વિદ્યાને દાટી દેશે; સંસારી સાધનોને ધર્મ ઠરાવશે. વૈશ્યો માયાવી, કેવળ સ્વાર્થી અને કઠોર હૃદયના થતા જશે. સમગ્ર મનુષ્ય વર્ગની સદ્‌વૃત્તિઓ ઘટતી જશે. અકૃત અને ભયંકર કૃત્યો કરતાં તેઓની વૃત્તિ અટકશે નહિ. વિવેક, વિનય, સરળતા ઇત્યાદિ સદ્‌ગુણો ઘટતા જશે. અનુકંપાને નામે હીનતા થશે. માતા કરતાં પત્નીમાં પ્રેમ વધશે; પિતા કરતાં પુત્રમાં પ્રેમ વધશે. પાતિવ્રત્ય નિયમપૂર્વક પાળનારી સુંદરીઓ ઘટી જશે. સ્નાનથી પવિત્રતા ગણાશે; ધનથી ઉત્તમ કુળ ગણાશે. ગુરુથી શિષ્યો અવળા ચાલશે. ભૂમિનો રસ ઘટી જશે. સંક્ષેપમાં કહેવાનો ભાવાર્થ કે ઉત્તમ વસ્તુની ક્ષીણતા છે; અને કનિષ્ઠ વસ્તુનો ઉદય છે. પંચમકાળનું સ્વરૂપ આમાંનું પ્રત્યક્ષ સૂચવન પણ કેટલું બધું કરે છે?

મનુષ્ય સદ્‌ધર્મતત્ત્વમાં પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધાવાન નહિ થઈ શકે; સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન નહિ પામી શકે; જંબુસ્વામીના નિર્વાણ પછી દશ નિર્વાણી વસ્તુ આ ભરતક્ષેત્રથી વ્યવચ્છેદ ગઈ.

પંચમકાળનું આવું સ્વરૂપ જાણીને વિવેકી પુરુષો તત્ત્વને ગ્રહણ કરશે; કાળાનુસાર ધર્મતત્ત્વશ્રદ્ધા પામીને ઉચ્ચગતિ સાધી પરિણામે મોક્ષ સાધશે. નિર્ગ્રંથ પ્રવચન, નિર્ગ્રંથ ગુરુ ઇત્યાદિ ધર્મતત્ત્વ પામવાનાં સાધનો છે. એની આરાધનાથી કર્મની વિરાધના છે.

૧

દશવૈકાલિક સૂત્રમાં કથન છે કે જેણે જીવાજીવના ભાવ નથી જાણ્યા તે અબૂધ સંયમમાં સ્થિર કેમ રહી શકશે? એ વચનામૃતનું તાત્પર્ય એમ છે કે તમે આત્મા, અનાત્માનાં સ્વરૂપને જાણો. એ જાણવાની પરિપૂર્ણ આવશ્યકતા છે.

આત્મા અનાત્માનું સત્ય સ્વરૂપ નિર્ગ્રંથપ્રવચનમાંથી જ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. અનેક અન્ય મતોમાં એ બે તત્ત્વો વિષે વિચારો દર્શાવ્યા છે, પણ તે યથાર્થ નથી. મહા પ્રજ્ઞાવંત આચાર્યોએ કરેલા વિવેચન સહિત પ્રકારાંતરે કહેલાં મુખ્ય નવ તત્ત્વને વિવેકબુદ્ધિથી જે જ્ઞેય કરે છે, તે સત્પુરુષ આત્મસ્વરૂપને ઓળખી શકે છે.

સ્યાદ્‌વાદશૈલી અનુપમ અને અનંત ભાવભેદથી ભરેલી છે; એ શૈલીને પરિપૂર્ણ તો સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી જ જાણી શકે; છતાં એઓનાં વચનામૃતાનુસાર આગમ ઉપયોગથી યથામતિ નવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ જાણવું અવશ્યનું છે. એ નવ તત્ત્વ પ્રિય શ્રદ્ધા ભાવે જાણવાથી પરમ વિવેકબુદ્ધિ, શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ અને પ્રભાવિક આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. નવ તત્ત્વમાં લોકાલોકનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આવી જાય છે. જે પ્રમાણે જેની બુદ્ધિની ગતિ છે, તે પ્રમાણે તેઓ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી દૃષ્ટિ પહોંચાડે છે; અને ભાવાનુસાર તેઓના આત્માની ઉજ્જવળતા થાય છે. તે વડે તેઓ આત્મજ્ઞાનનો નિર્મળ રસ અનુભવે છે. જેનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્તમ અને સૂક્ષ્મ છે, તેમજ સુશીલયુક્ત જે તત્ત્વજ્ઞાનને સેવે છે તે પુરુષ મહદ્‌ભાગી છે.

એ નવ તત્ત્વનાં નામ આગળના શિક્ષાપાઠમાં હું કહી ગયો છું; એનું વિશેષ સ્વરૂપ પ્રજ્ઞાવંત આચાર્યોના મહાન ગ્રંથોથી અવશ્ય મેળવવું; કારણ સિદ્ધાંતમાં જે જે કહ્યું છે, તે તે વિશેષ ભેદથી સમજવા માટે સહાયભૂત પ્રજ્ઞાવંત આચાર્યવિરચિત ગ્રંથો છે. એ ગુરુગમ્યરૂપ પણ છે. નય, નિક્ષેપ અને પ્રમાણ-ભેદ નવ તત્ત્વનાં જ્ઞાનમાં અવશ્યના છે; અને તેની યથાર્થ સમજણ એ પ્રજ્ઞાવંતોએ આપી છે.

૮૩ : તત્ત્વાવબોધ

૨

સર્વજ્ઞ ભગવાને લોકાલોકના સંપૂર્ણ ભાવ જાણ્યા અને જોયા; તેનો ઉપદેશ ભવ્ય લોકોને કર્યો. ભગવાને અનંત જ્ઞાન-વડે કરીને લોકાલોકનાં સ્વરૂપ વિષેના અનંત ભેદ જાણ્યા હતા; પરંતુ સામાન્ય માનવીઓને ઉપદેશથી શ્રેણિએ ચઢવા મુખ્ય દેખાતા નવ પદાર્થ તેઓએ દર્શાવ્યા. એથી લોકાલોકના સર્વ ભાવનો એમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. નિર્ગ્રંથપ્રવચનનો જે જે સૂક્ષ્મ બોધ છે; તે તત્ત્વની દૃષ્ટિએ નવ તત્ત્વમાં સમાઈ જાય છે; તેમ જ સઘળા ધર્મમતોના સૂક્ષ્મ વિચાર એ નવ તત્ત્વ-વિજ્ઞાનના એક દેશમાં આવી જાય છે. આત્માની જે અનંત શક્તિઓ ઢંકાઈ રહી છે તેને પ્રકાશિત કરવા અર્હંત ભગવાનનો પવિત્ર બોધ છે; એ અનંત શક્તિઓ ત્યારે પ્રફુલ્લિત થઈ શકે કે જ્યારે નવ તત્ત્વ વિજ્ઞાનમાં પારાવાર જ્ઞાની થાય.

સૂક્ષ્મ દ્વાદશાંગી જ્ઞાન પણ એ નવ તત્ત્વ સ્વરૂપ જ્ઞાનને સહાયરૂપ છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે એ નવતત્ત્વસ્વરૂપ જ્ઞાનનો બોધ કરે છે; એથી આ નિઃશંક માનવા યોગ્ય છે કે નવતત્ત્વ જેણે અનંત ભાવ ભેદે જાણ્યાં તે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી થયો.

એ નવ તત્ત્વ ત્રિપદીને ભાવે લેવા યોગ્ય છે. હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય એટલે ત્યાગ કરવા યોગ્ય, જાણવા યોગ્ય અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય, એમ ત્રણ ભેદ નવ તત્ત્વ સ્વરૂપના વિચારમાં રહેલા છે.

પ્રશ્નઃ—જે ત્યાગવારૂપ છે તેને જાણીને કરવું શું? જે ગામ ન જવું તેનો માર્ગ શા માટે પૂછવો?

ઉત્તરઃ—એ તમારી શંકા સહજમાં સમાધાન થઈ શકે તેવી છે. ત્યાગવારૂપ પણ જાણવા અવશ્ય છે. સર્વજ્ઞ પણ સર્વ પ્રકારના પ્રપંચને જાણી રહ્યા છે. ત્યાગવારૂપ વસ્તુને જાણવાનું મૂળ તત્ત્વ આ છે કે જો તે જાણી ન હોય તો અત્યાજ્ય ગણી કોઈ વખત સેવી જવાય. એક ગામથી બીજે પહોંચતાં સુધી વાટમાં જે જે ગામ આવવાનાં હોય તેનો રસ્તો પણ પૂછવો પડે છે; નહિ તો જ્યાં જવાનું છે ત્યાં ન પહોંચી શકાય. એ ગામ જેમ પૂછ્યાં પણ ત્યાં વાસ કર્યો નહિ તેમ પાપાદિક તત્ત્વો જાણવાં પણ ગ્રહણ કરવાં નહિ. જેમ વાટમાં આવતાં ગામનો ત્યાગ કર્યો તેમ તેનો પણ ત્યાગ કરવો અવશ્યનો છે.

૮૪ : તત્ત્વાવબોધ

૩

નવતત્ત્વનું કાલભેદે જે સત્પુરુષો ગુરુગમ્યતાથી શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનપૂર્વક જ્ઞાન લે છે, તે સત્પુરુષો મહા પુણ્યશાળી તેમ જ ધન્યવાદને પાત્ર છે. પ્રત્યેક સુજ્ઞપુરુષોને મારો વિનયભાવભૂષિત એ જ બોધ છે કે નવતત્ત્વને સ્વબુદ્ધિ અનુસાર યથાર્થ જાણવાં.

મહાવીર ભગવંતનાં શાસનમાં બહુ મતમતાંતર પડી ગયાં છે, તેનું મુખ્ય કારણ તત્ત્વજ્ઞાન ભણીથી ઉપાસક વર્ગનું લક્ષ ગયું એ છે. માત્ર ક્રિયાભાવ પર રાચતા રહ્યા; જેનું પરિણામ દૃષ્ટિગોચર છે. વર્તમાન શોધમાં આવેલી પૃથ્વીની વસ્તી લગભગ

દોઢ અબજની ગણાઇ છે; તેમાં સર્વ ગચ્છની મળીને જૈન પ્રજા માત્ર વીસ લાખ છે. એ પ્રજા તે શ્રમણોપાસક છે. એમાંથી હું ધારું છું કે નવતત્ત્વને પઠનરૂપે બે હજાર પુરુષો પણ માંડ જાણતા હશે; મનન અને વિચારપૂર્વક તો આંગળીને ટેરવે ગણી શકીએ તેટલા પુરુષો પણ જાણતા નહિ હશે. જ્યારે આવી પતિત સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી થઈ ગઇ છે ત્યારે જ મતમતાંતર વધી પડ્યાં છે. એક લૌકિક કથન છે કે, "સો શાણે એક મત" તેમ અનેક તત્ત્વવિચારક પુરુષોના મતમાં ભિન્નતા બહુધા આવતી નથી, માટે તત્ત્વાવબોધક પરમ આવશ્યક છે.

એ નવ તત્ત્વ વિચાર સંબંધી પ્રત્યેક મુનિઓને મારી વિજ્ઞપ્તિ છે કે, વિવેક અને ગુરુગમ્યતાથી એનું જ્ઞાન વિશેષ વૃદ્ધિમાન કરવું; એથી તેઓનાં પવિત્ર પંચમહાવ્રત દૃઢ થશે; જિનેશ્વરનાં વચનામૃતના અનુપમ આનંદની પ્રસાદી મળશે; મુનિત્વઆચાર પાળવામાં સરળ થઈ પડશે; જ્ઞાન અને ક્રિયા વિશુદ્ધ રહેવાથી સમ્યક્ત્વનો ઉદય થશે; પરિણામે ભવાંત થઈ જશે.

૮૫ : તત્ત્વાવબોધ

૪

જે જે શ્રમણોપાસક નવતત્ત્વ પઠનરૂપે પણ જાણતા નથી તેઓએ તે અવશ્ય જાણવાં. જાણ્યા પછી બહુ મનન કરવાં. સમજાય તેટલા ગંભીર આશય ગુરુગમ્યતાથી સદ્‌ભાવે કરીને સમજવા. એથી આત્મજ્ઞાન ઉજ્જ્વળતા પામશે; અને યમ-નિયમાદિકનું બહુ પાલન થશે.

નવ તત્ત્વ એટલે તેનું એક સામાન્યગ્રંથનયુક્ત પુસ્તક હોય તે નહિ; પરંતુ જે જે સ્થળે જે જે વિચારો જ્ઞાનીઓએ પ્રણીત કર્યા છે, તે તે વિચારો નવ તત્ત્વમાંના અમુક એક બે કે વિશેષ તત્ત્વના હોય છે, કેવળી ભગવાને એ શ્રેણિઓથી સકળ =

મુંડળ દર્શાવી દીધું છે; એથી જેમ જેમ નયાદિ ભેદથી એ તત્ત્વજ્ઞાન મળશે તેમ તેમ અપૂર્વ આનંદ અને નિર્મળતાની પ્રાપ્તિ થશે; માત્ર વિવેક, ગુરુગમ્યતા અને અપ્રમાદ જોઈએ. એ નવ તત્ત્વજ્ઞાન મને બહુ પ્રિય છે. એના રસાનુભવીઓ પણ મને સદૈવ પ્રિય છે.

કાળભેદે કરીને આ વખતે માત્ર મતિ અને શ્રુત એ બે જ્ઞાન ભરતક્ષેત્રે વિદ્યમાન છે; બાકીનાં ત્રણ જ્ઞાન વ્યવચ્છેદ છે; છતાં જેમ જેમ પૂર્ણ શ્રદ્ધાભાવથી એ નવ તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોની ગુફામાં ઉતરાય છે, તેમ તેમ તેના અંદર અદ્ભુત આત્મપ્રકાશ, આનંદ, સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનની સ્ફુરણા, ઉત્તમ વિનોદ અને ગંભીર ચળકાટ દિંગ કરી દઈ, શુદ્ધ સમ્યગજ્ઞાનનો તે વિચારો બહુ ઉદય કરે છે. સ્યાદ્વાદ વચનામૃતના અનંત સુંદર આશય સમજવાની શક્તિ આ કાળમાં આ ક્ષેત્રથી વિચ્છેદ ગયેલી છતાં તે પરત્વે જે જે સુંદર આશયો સમજાય છે તે તે આશયો અતિ અતિ ગંભિર તત્ત્વથી ભરેલા છે. પુનઃપુનઃ તે આશયો મનન કરાય તો ચાર્વાકમતિના ચંચળ મનુષ્યને પણ સદ્ધર્મમાં સ્થિર કરી દે તેવા છે. સંક્ષેપમાં સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ, પવિત્રતા, મહાશીલ, નિર્મળ ઊંડા અને ગંભીર વિચાર, સ્વચ્છ વૈરાગ્યની ભેટ એ તત્ત્વજ્ઞાનથી મળે છે.

૮૬ : તત્ત્વાવબોધ
૫

એકવાર એક સમર્થ વિદ્વાન સાથે નિર્ગ્રંથપ્રવચનની ચમત્કૃતિ સંબંધી વાતચીત થઈ; તેના સંબંધમાં તે વિદ્વાને જણાવ્યું કે આટલું હું માન્ય રાખું છું કે મહાવીર એ એક સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ હતા; એમણે જે બોધ કર્યો છે તે ઝીલી લઈ પ્રજ્ઞાવંત પુરુષોએ અંગ ઉપાંગની યોજના કરી છે; તેના જે વિચારો છે તે ચમત્કૃતિ ભરેલા છે; પરંતુ એ ઉપરથી

લોકાલોકનું જ્ઞાન એમાં રહ્યું છે એમ હું કહી ન શકું. એમ છતાં જો તમે કંઈ એ સંબંધી પ્રમાણ આપતા હો તો હું એ વાતની કંઈ શ્રદ્ધા લાવી શકું. એના ઉત્તરમાં મેં એમ કહ્યું કે, હું કંઈ જૈન વચનામૃતને યથાર્થ તો શું પણ વિશેષ ભેદે કરીને પણ જાણતો નથી; પણ જે સામાન્ય ભાવે જાણું છું એથી પણ પ્રમાણ આપી શકું ખરો. પછી નવતત્ત્વવિજ્ઞાન સંબંધી વાતચીત નીકળી. મેં કહ્યું એમાં આખી સૃષ્ટિનું જ્ઞાન આવી જાય છે; પરંતુ યથાર્થ સમજવાની શક્તિ જોઈએ. પછી તેઓએ એ કથનનું પ્રમાણ માગ્યું, ત્યારે આઠ કર્મ મેં કહી બતાવ્યાં; તેની સાથે એમ સૂચવ્યું કે એ સિવાય એનાથી ભિન્ન ભાવ દર્શાવે એવું નવમું કર્મ શોધી આપો; પાપની અને પુણ્યની પ્રકૃતિઓ કહીને કહ્યું આ સિવાય એક પણ વધારે પ્રકૃતિ શોધી આપો. એમ કહેતાં અનુક્રમે વાત લીધી. પ્રથમ જીવના ભેદ કહી પૂછ્યું, એમાં કંઈ ન્યૂનાધિક કહેવા માગો છો? અજીવદ્રવ્યના ભેદ કહી પૂછ્યું, કંઈ વિશેષ કહો છો? એમ નવતત્ત્વ સંબંધી વાતચીત થઈ ત્યારે તેઓએ થોડીવાર વિચાર કરીને કહ્યું આ તો મહાવીરની કહેવાની અદ્ભુત ચમત્કૃતિ છે કે જીવનો એક નવો ભેદ મળતો નથી; એમ પાપપુણ્યાદિકની એક પ્રકૃતિ વિશેષ મળતી નથી; અને નવમું કર્મ પણ મળતું નથી. આવા આવા તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો જૈનમાં છે એ મારું લક્ષ નહોતું; આમાં આખી સૃષ્ટિનું તત્ત્વજ્ઞાન કેટલેક અંશે આવી શકે ખરું.

૮૭ : તત્ત્વાવબોધ

૬

એનો ઉત્તર આ બાજુથી એમ થયો કે હજુ આપ આટલું કહો છો તે પણ જૈનના તત્ત્વવિચારો આપના હૃ

આવ્યા નથી ત્યાંસુધી; પરંતુ હું મધ્યસ્થતાથી સત્ય કહું છું કે એમાં જે વિશુદ્ધ જ્ઞાન બતાવ્યું છે તે ક્યાંયે નથી; અને સર્વ મતોએ જે જ્ઞાન બતાવ્યું છે તે મહાવીરના તત્ત્વજ્ઞાનના એક ભાગમાં આવી જાય છે. એનું કથન સ્યાદ્વાદ છે, એકપક્ષી નથી.

તમે કહ્યું કે કેટલેક અંશે સૃષ્ટિનું તત્ત્વજ્ઞાન એમાં આવી શકે ખરું; પરંતુ એ મિશ્રવચન છે. અમારી સમજાવવાની અલ્પજ્ઞતાથી એમ બને ખરું, પરંતુ એથી એ તત્ત્વોમાં કંઈ અપૂર્ણતા છે એમ તો નથી જ. આ કંઇ પક્ષપાતી કથન નથી. વિચાર કરી આખી સૃષ્ટિમાંથી એ સિવાયનું એક દશમું તત્ત્વ શોધતાં કોઈ કાળે તે મળનાર નથી. એ સંબંધી પ્રસંગોપાય આપણે જ્યારે વાતચીત અને મધ્યસ્થ ચર્ચા થાય ત્યારે નિઃશંકા થાય.

ઉત્તરમાં તેઓએ કહ્યું કે આ ઉપરથી મને એમ તો નિઃશંકતા છે કે જૈન અદ્ભુત દર્શન છે. શ્રેણિપૂર્વક તમે મને કેટલાક નવતત્ત્વના ભાગ કહી બતાવ્યા એથી હું એમ બેધડક કહી શકું છું કે મહાવીર ગુપ્તભેદને પામેલા પુરુષ હતા. એમ સહજસાજ વાત કરીને "उपन्नेवा" "विन्नेवा" "धुवेवा" એ લબ્ધિવાક્ય મને તેઓએ કહ્યું. તે કહી બતાવ્યા પછી તેઓએ એમ જણાવ્યું કે આ શબ્દોના સામાન્ય અર્થમાં તો કંઇ ચમત્કૃતિ દેખાતી નથી; ઊપજવું, નાશ થવું અને અચળતા, એમ એ ત્રણ શબ્દોના અર્થ છે. પરંતુ શ્રીમાન ગણધરોએ તો એમ દર્શિત કર્યું છે કે એ વચનો ગુરુમુખથી શ્રવણ કરતાં આગળના ભાવિક શિષ્યોને દ્વાદશાંગીનું આશયભરિત જ્ઞાન થતું હતું ? એ માટે મેં કંઇક વિચારો પહોંચાડી જોયાં છતાં મને તો એમ લાગ્યું કે એ બનવું અસંભવિત છે, કારણ અતિ અતિ સૂક્ષ્મ માનેલું સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન એમાં ક્યાંથી શમાય ? એ સંબંધી તમે કંઇ લક્ષ પહોંચાડી શકશો ?

૭

ઉત્તરમાં મેં કહ્યું કે આ કાળમાં ત્રણ મહાજ્ઞાન ભારતથી વિચ્છેદ છે; તેમ છતાં હું કંઇ સર્વજ્ઞ કે મહા પ્રજ્ઞાવંત નથી છતાં મારું જેટલું સામાન્ય લક્ષ પહોંચે તેટલું પહોંચાડી કંઈ સમાધાન કરી શકીશ, એમ મને સંભવ રહે છે. ત્યારે તેમણે કહ્યું જો તેમ સંભવ થતો હોય તો એ ત્રિપદી જીવ પર "ના" ને "હા" વિચારે ઉતારો. તે એમ કે જીવ શું ઉત્પત્તિરૂપ છે? તો કે ના. જીવ શું વિપ્રતારૂપ છે? તો કે ના. જીવ શું ધ્રુવતારૂપ છે? તો કે ના. આમ એક વખત ઉતારો અને બીજી વખત જીવ શું ઉત્પત્તિરૂપ છે? તો કે હા. જીવ શું વિપ્રતારૂપ છે? તો કે હા. જીવ શું ધ્રુવતારૂપ છે? તો કે હા. આમ ઉતારો. આ વિચારો આખા મંડળે એકત્ર કરી યોજ્યા છે. એ જો યથાર્થ કહી ન શકાય તો અનેક પ્રકારથી દૂષણ આવી શકે. વિપ્રરૂપે હોય એ વસ્તુ ધ્રુવરૂપે હોય નહિ, એ પહેલી શંકા. જો ઉત્પત્તિ, વિપ્રતા અને ધ્રુવતા નથી તો જીવ કયાં પ્રમાણથી સિદ્ધ કરશો? એ બીજી શંકા. વિપ્રતા અને ધ્રુવતાને પરસ્પર વિરોધાભાસ એ ત્રીજી શંકા. જીવ કેવળ ધ્રુવ છે તો ઉત્પત્તિમાં હા કહી એ અસત્ય. એ ચોથો વિરોધ. ઉત્પન્ન જીવનો ધ્રુવ ભાવ કહો તો ઉત્પન્ન કોણે કર્યો? એ પાંચમી શંકા અને વિરોધ. અનાદિપણું જતું રહે છે એ છઠ્ઠી શંકા. કેવળ ધ્રુવ વિપ્રરૂપે છે એમ કહો તો ચાર્વાકમિશ્ર વચન થયું એ સાતમો દોષ. ઉત્પત્તિ અને વિપ્રરૂપ કહેશો તો કેવળ ચાર્વાકનો સિદ્ધાંત એ આઠમો દોષ. ઉત્પત્તિની ના, વિપ્રતાની ના અને ધ્રુવતાની ના કહી પછી ત્રણેની હા કહી એના વળી પાછા છ દોષ. એટલે સરવાળે ચૌદ દોષ. કેવળ ધ્રુવતા

તીર્થંકરનાં વચન તૂટી જાય એ પંદરમો દોષ. ઉત્પત્તિ ધ્રુવતા, લેતાં કર્તાની સિદ્ધિ થાય જેથી સર્વજ્ઞ વચન તૂટી જાય એ સોળમો દોષ. ઉત્પત્તિ વિપ્રતારૂપે પાપપુણ્યાદિકનો અભાવ એટલે ધર્માધર્મ સઘળું ગયું એ સત્તરમો દોષ. ઉત્પત્તિ વિપ્રતા અને સામાન્ય સ્થિતિથી (કેવળ અચળ નહિ) ત્રિગુણાત્મક માયા સિદ્ધ થાય છે એ અઢારમો દોષ.

૮૯ : તત્ત્વાવબોધ

૮

એટલા દોષ એ કથનો સિદ્ધ ન થતાં આવે છે. એક જૈનમુનિએ મને અને મારા મિત્ર મંડળને એમ કહ્યું હતું કે જૈનસપ્તભંગી નય અપૂર્વ છે, અને એથી સર્વ પદાર્થ
થાય છે. નાસ્તિ, અસ્તિના એમાં અગમ્ય ભેદ રહ્યા
કથન સાંભળી અમે બધા ઘેર આવ્યા પછી યોજના
આ લબ્ધિવાક્યની જીવ પર યોજના કરી. હું ધારું
નાસ્તિ અસ્તિના બન્ને ભાવ જીવ પર નહિ ઊતરી શ
વાકયો પણ કલેશરૂપ થઈ પડશે. તોપણ એ
તિરસ્કારની દૃષ્ટિ નથી.

આના ઉત્તરમાં મેં કહ્યું કે આપે જે ના
નય જીવ પર ઉતારવા ધાર્યો તે સનિક્ષેપ શૈલી
વખતે એમાંથી એકાંતિક પક્ષ લેવાઈ જવાય;
સ્યાદ્વાદ શૈલીનો યથાર્થ જાણનાર નથી, મંદ
જાણું છું. નાસ્તિ અસ્તિ નય પણ આપે યથાર્થ
નથી. એટલે હું તર્કથી જે ઉત્તર દઈ શકું

ઉત્પત્તિમાં "ના" એવી જે યોજના કરી
થઈ શકે કે "જીવ અનાદિ અનંત છે."

વિપ્રતામાં "ના" એવી જે યોજના કરી છે તે એમ યથાર્થ થઈ શકે કે "એનો કોઈ કાળે નાશ નથી."

ધ્રુવતામાં "ના" એવી જે યોજના કરી છે તે એમ યથાર્થ થઈ શકે કે "એક દેહમાં તે સદૈવને માટે રહેનાર નથી."

૯૦ : તત્ત્વાવબોધ

૯

ઉત્પત્તિમાં "હા" એવી જે યોજના કરી છે તે એમ યથાર્થ થઈ શકે કે "જીવનો મોક્ષ થયા સુધી એક દેહમાંથી ચ્યવન પામી તે બીજા દેહમાં ઊપજે છે."

વિપ્રતામાં "હા" એવી જે યોજના કરી છે તે એમ યથાર્થ થઈ શકે કે "તે જે દેહમાંથી આવ્યો ત્યાંથી વિપ્ર પામ્યો; વા ક્ષણ ક્ષણ પ્રતિ એની આત્મિક ઋદ્ધિ વિષયાદિક મરણવડે રુંધાઈ રહી છે, એ રૂપે વિપ્રતા યોજી શકાય છે."

ધ્રુવતામાં "હા" એવી જે યોજના કહી છે તે એમ યથાર્થ થઈ શકે કે "દ્રવ્યે કરી જીવ કોઈ કાળે નાશરૂપ નથી, ત્રિકાળ સિદ્ધ છે."

હવે એથી કરીને એટલે એ અપેક્ષાઓ લક્ષમાં રાખતાં યોજેલા દોષ પણ હું ધારું છું કે ટળી જશે.

૧. જીવ વિપ્રરૂપે નથી માટે ધ્રુવતા સિદ્ધ થઈ. એ પહેલો દોષ ટળ્યો.

૨. ઉત્પત્તિ, વિપ્રતા અને ધ્રુવતા એ ભિન્ન ભિન્ન ન્યાયે સિદ્ધ થઈ; એટલે જીવનું સત્યત્વ સિદ્ધ થયું એ બીજો દોષ ગયો.

૩. જીવના સત્યસ્વરૂપે ધ્રુવતા સિદ્ધ થઈ એટલે વિપ્રતા ગઈ એ ત્રીજો દોષ ગયો.

૪. દ્રવ્ય ભાવે જીવની ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ થઈ એ ચોથો દોષ ગયો.

તીર્થંકરનાં વચન તૂટી જાય એ પંદરમો દોષ. ઉત્પત્તિ ધ્રુવતા, લેતાં કર્તાની સિદ્ધિ થાય જેથી સર્વજ્ઞ વચન તૂટી જાય એ સોળમો દોષ. ઉત્પત્તિ વિપ્રતારૂપે પાપપુણ્યાદિકનો અભાવ એટલે ધર્માધર્મ સઘળું ગયું એ સત્તરમો દોષ. ઉત્પત્તિ વિપ્રતા અને સામાન્ય સ્થિતિથી (કેવળ અચળ નહિ) ત્રિગુણાત્મક માયા સિદ્ધ થાય છે એ અઢારમો દોષ.

૮૯ : તત્ત્વાવબોધ

૮

એટલા દોષ એ કથનો સિદ્ધ ન થતાં આવે છે. એક જૈનમુનિએ મને અને મારા મિત્ર મંડળને એમ કહ્યું હતું કે જૈનસપ્તભંગી નય અપૂર્વ છે, અને એથી સર્વ પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે. નાસ્તિ, અસ્તિના એમાં અગમ્ય ભેદ રહ્યા છે. આ કથન સાંભળી અમે બધા ઘેર આવ્યા પછી યોજના કરતાં કરતાં આ લબ્ધિવાક્યની જીવ પર યોજના કરી. હું ધારું છું કે એવી નાસ્તિ અસ્તિના બન્ને ભાવ જીવ પર નહિ ઊતરી શકે. લબ્ધિવાક્યો પણ ક્લેશરૂપ થઈ પડશે. તોપણ એ ભણી મારી કંઈ તિરસ્કારની દૃષ્ટિ નથી.

આના ઉત્તરમાં મેં કહ્યું કે આપે જે નાસ્તિ અને અસ્તિ નય જીવ પર ઉતારવા ધાર્યો તે સનિક્ષેપ શૈલીથી નથી, એટલે ,વખતે એમાંથી એકાંતિક પક્ષ લેવાઈ જવાય; તેમ વળી હું કંઈ સ્યાદ્વાદ શૈલીનો યથાર્થ જાણનાર નથી, મંદમતિથી લેશ ભાગ જાણું છું. નાસ્તિ અસ્તિ નય પણ આપે યથાર્થ શૈલી પૂર્વક ઉતાર્યો નથી. એટલે હું તર્કથી જે ઉત્તર દઇ શકું તે આપ સાંભળો.

ઉત્પત્તિમાં "ના" એવી જે યોજના કરી છે તે એમ યથાર્થ થઈ શકે કે "જીવ અનાદિ અનંત છે."

વિઘ્નતામાં "ના" એવી જે યોજના કરી છે તે એમ યથાર્થ થઇ શકે કે "એનો કોઇ કાળે નાશ નથી."

ધ્રુવતામાં "ના" એવી જે યોજના કરી છે તે એમ યથાર્થ થઈ શકે કે "એક દેહમાં તે સદૈવને માટે રહેનાર નથી."

૯૦ : તત્ત્વાવબોધ

૯

ઉત્પત્તિમાં "હા" એવી જે યોજના કરી છે તે એમ યથાર્થ થઈ શકે કે "જીવનો મોક્ષ થયા સુધી એક દેહમાંથી ચ્યવન પામી તે બીજા દેહમાં ઊપજે છે."

વિઘ્નતામાં "હા" એવી જે યોજના કરી છે તે એમ યથાર્થ થઈ શકે કે "તે જે દેહમાંથી આવ્યો ત્યાંથી વિઘ્ન પામ્યો; વા ક્ષણ ક્ષણ પ્રતિ એની આત્મિક ઋદ્ધિ વિષયાદિક મરણવડે રુંધાઈ રહી છે, એ રૂપે વિઘ્નતા યોજી શકાય છે."

ધ્રુવતામાં "હા" એવી જે યોજના કહી છે તે એમ યથાર્થ થઈ શકે કે "દ્રવ્યે કરી જીવ કોઈ કાળે નાશરૂપ નથી, ત્રિકાળ સિદ્ધ છે."

હવે એથી કરીને એટલે એ અપેક્ષાઓ લક્ષમાં રાખતાં યોજેલા દોષ પણ હું ધારું છું કે ટળી જશે.

૧. જીવ વિઘ્નરૂપે નથી માટે ધ્રુવતા સિદ્ધ થઈ. એ પહેલો દોષ ટળ્યો.

૨. ઉત્પત્તિ, વિઘ્નતા અને ધ્રુવતા એ ભિન્ન ભિન્ન ન્યાયે સિદ્ધ થઈ; એટલે જીવનું સત્યત્વ સિદ્ધ થયું એ બીજો દોષ ગયો.

૩. જીવના સત્યસ્વરૂપે ધ્રુવતા સિદ્ધ થઈ એટલે વિઘ્નતા ગઈ એ ત્રીજો દોષ ગયો.

૪. દ્રવ્ય ભાવે જીવની ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ થઇ એ ચોથો દોષ ગયો.

૫. અનાદિ જીવ સિદ્ધ થયો એટલે ઉત્પત્તિ સંબંધીનો પાંચમો દોષ ગયો.

૬. ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ થઈ એટલે કર્તા સંબંધીનો છઠ્ઠો દોષ ગયો.

૭. ધ્રુવતા સાથે વિપ્રતા લેતાં અબાધ થયું એટલે ચાર્વાક-મિશ્રવચનનો સાતમો દોષ ગયો.

૮. ઉત્પત્તિ અને વિપ્રતા પ્રથક્ પ્રથક્ દેહે સિદ્ધ થઇ માટે કેવળ ચાર્વાકસિદ્ધાંત એ નામનો આઠમો દોષ ગયો.

૯–૧૪. શંકાનો પરસ્પરનો વિરોધાભાસ (છ દોષ) જતાં ચૌદ સુધીના દોષ ગયા.

૧૫. અનાદિ અનંતતા સિદ્ધ થતાં સ્યાદ્વાદવચન સત્ય થયું એ પંદરમો દોષ ગયો.

૧૬. કર્તા નથી એ સિદ્ધ થતાં જિનવચનની સત્યતા રહી એ સોળમો દોષ ગયો.

૧૭. ધર્માધર્મ, દેહાદિક પુનરાવર્તન સિદ્ધ થતાં સત્તરમો દોષ ગયો.

૧૮. એ સર્વ વાત સિદ્ધ થતાં ત્રિગુણાત્મક માયા અસિદ્ધ થઈ એ અઢારમો દોષ ગયો.

૯૧ : તત્ત્વાવબોધ

૧૦

આપની યોજેલી યોજના હું ધારું છું કે આથી સમાધાન પામી હશે. આ કંઇ યથાર્થ શૈલી ઉતારી નથી, તોપણ એમાં કંઇ પણ વિનોદ મળી શકે તેમ છે. એ ઉપર વિશેષ વિવેચનને માટે બહોળો વખત જોઈએ એટલે વધારે કહેતો નથી; તોપણ એક બે ટૂંકી વાત આપને કહેવાની છે તે જો આ સમાધાન યોગ્ય થયું હોય તો કહું. પછી તેઓ તરફથી

મનમાનતો ઉત્તર મળ્યો, અને એક બે વાત જે કહેવાની હોય તે સહર્ષ કહો એમ તેઓએ કહ્યું.

પછી મેં મારી વાત સંજીવન કરી લબ્ધિ સંબંધી કહ્યું. આપ એ લબ્ધિ સંબંધી શંકા કરો કે એને કલેશરૂપ કહો તો એ વચનોને અન્યાય મળે છે. એમાં અતિ અતિ ઉજ્જવળ આત્મિક શક્તિ, ગુરુગમ્યતા અને વૈરાગ્ય જોઇએ છીએ. જ્યાંસુધી તેમ નથી, ત્યાંસુધી લબ્ધિ વિષે શંકા રહે ખરી; પણ હું ધારું છું કે આ વેળા એ સંબંધી કહેલા બે બોલ નિરર્થક નહિ જાય. તે એ કે જેમ આ યોજના નાસ્તિઅસ્તિ પર યોજી જોઈ, તેમ એમાં પણ બહુ સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાના છે. દેહે દેહની પૃથક્ પૃથક્ ઉત્પત્તિ, ચ્યવન, વિશ્રામ, ગર્ભાધાન, પર્યાપ્તિ, ઇંદ્રિય, સત્તા, જ્ઞાન, સંજ્ઞા, આયુષ્ય વિષય ઇત્યાદિ અનેક કર્મપ્રકૃતિ પ્રત્યેક ભેદે લેતાં જે વિચારો એ લબ્ધિથી નીકળે તે અપૂર્વ છે. જ્યાંસુધી લક્ષ પહોંચે ત્યાંસુધી સઘળા વિચાર કરે છે. પરંતુ દ્રવ્યાર્થિક ભાવાર્થિક નયે આખી સૃષ્ટિનું જ્ઞાન એ ત્રણ શબ્દોમાં રહ્યું છે, તેનો વિચાર કોઈજ કરે છે; તે સદ્ગુરુ મુખની પવિત્ર લબ્ધિરૂપે જ્યારે આવે ત્યારે દ્વાદશાંગી જ્ઞાન શા માટે ન થાય? જગત એમ કહેતાં જ મનુષ્ય એક ઘર, એક વાસ, એક ગામ, એક શહેર, એક દેશ, એક ખંડ, એક પૃથ્વી એ સઘળું મૂકી દઈ અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રાદિથી ભરપૂર વસ્તુ કેમ સમજી જાય છે? એનું કારણ માત્ર એટલું જ કે તે એ શબ્દની બહોળતાને સમજ્યું છે, કિંવા એનું લક્ષ એવી અમુક બહોળતાએ પહોંચ્યું છે; જેથી જગત એમ કહેતાં એવડો મોટો મર્મ સમજી શકે છે; તેમ જ ઋજુ અને સરળ સત્પાત્ર શિષ્યો નિર્ગ્રંથ ગુરુથી એ ત્રણ શબ્દોની ગમ્યતા લઈ દ્વાદશાંગી જ્ઞાન પામતા હતા. આવી રીતે તે લબ્ધિ અલ્પજ્ઞતા છતાં વિવેકે જોતાં કલેશરૂપ નથી.

૯૨ : તત્ત્વાવબોધ

૧૧

એમ જ નવતત્ત્વ સંબંધી છે. જે મધ્ય વયના ક્ષત્રિયપુત્રે જગત અનાદિ છે, એમ બેધડક કહી કર્તાને ઉડાડ્યો હશે, તે તે પુરુષે શું કંઈ સર્વજ્ઞતાના ગુપ્ત ભેદ વિના કર્યું હશે? તેમ એની નિર્દોષતા વિષે જ્યારે આપ વાંચશો ત્યારે નિશ્ચય એવો વિચાર કરશો કે એ પરમેશ્વર હતા. કર્તા નહોતા અને જગત અનાદિ હતું તો તેમ કહ્યું. એના અપક્ષપાતી અને કેવળ તત્ત્વમય વિચારો આપે અવશ્ય વિશોધવા યોગ્ય છે. જૈન દર્શનના અવર્ણવાદીઓ જૈનને નથી જાણતા એટલે એને અન્યાય આપે છે, તે મમત્વથી અધોગતિ સેવશે.

આ પછી કેટલીક વાતચીત થઈ. પ્રસંગોપાત એ તત્ત્વ વિચારવાનું વચન લઈને સહર્ષ હું ત્યાંથી ઊઠ્યો હતો.

તત્ત્વાવબોધ સંબંધમાં આ કથન કહેવાયું. અનંતભેદથી ભરેલા એ તત્ત્વ વિચારો કાળભેદથી જેટલા જ્ઞેય થાય તેટલા જાણવા; ગ્રાહ્ય થાય તેટલા ગ્રહવા; અને ત્યાજ્ય દેખાય તેટલા ત્યાગવા.

એ તત્ત્વોને જે યથાર્થ જાણે છે, તે અનંત ચતુષ્ટયથી વિરાજમાન થાય છે એ સત્ય સમજવું; એ નવ તત્ત્વનાં ક્રમવાર નામ મૂકવામાં પણ અરધું સૂચવન જીવને મોક્ષની નિકટતાનું જણાય છે!

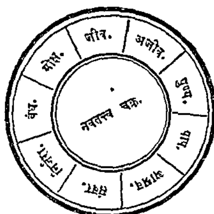
૯૩ : તત્ત્વાવબોધ

૧૨

એ તો તમારા લક્ષમાં છે કે જીવ અજીવ એ અનુક્રમથી છેવટે મોક્ષ નામ આવે છે. હવે તે એક પછી એક મૂકી જઈએ તો જીવ અને મોક્ષને અનુક્રમે આદ્યંત રહેવું પડશે.

૧ જીવ. ૨ અજીવ. ૩ પુણ્ય. ૪ પાપ. ૫ આશ્રવ. ૬ સંવર. ૭ નિર્જરા. ૮ બંધ. ૯ મોક્ષ.

મેં આગળ કહ્યું હતું કે એ નામ મૂકવામાં જીવ અને મોક્ષને નિકટતા છે, છતાં આ નિકટતા તો ન થઈ. પણ જીવ અને અજીવને નિકટતા થઈ. વસ્તુતઃ એમ નથી. અજ્ઞાનવડે તો એ બન્નેજ નિકટતા રહી છે; પણ જ્ઞાનવડે જીવ અને મોક્ષને નિકટતા રહી છે જેમકેઃ—

હવે જુઓ એ બન્નેને કંઈ નિકટતા આવી છે? હા. કહેલી નિકટતા આવી ગઈ છે. પણ એ નિકટતા તો દ્રવ્યરૂપ છે. જ્યારે ભાવે નિકટતા આવે ત્યારે સર્વ સિદ્ધ થાય. એ દ્રવ્ય નિકટતાનું સાધન સત્પરમાત્મતત્ત્વ, સદ્ગુરુતત્ત્વ અને સદ્ધર્મતત્ત્વ ઓળખી સદ્દહવું એ છે. ભાવનિકટતા એટલે કેવળ એક જ રૂપ થવા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્ય સાધનરૂપ છે.

એ ચક્રથી એવી પણ આશંકા થાય કે જ્યારે બન્ને નિકટ છે ત્યારે શું બાકીનાં ત્યાગવાં? ઉત્તરમાં એમ કહું છું કે જો સર્વ ત્યાગી શકતા હો તો ત્યાગી દો, એટલે મોક્ષરૂપ જ થશો. નહિ તો હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેયનો બોધ લો, એટલે આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે.

૧૩

જે જે હું કહી ગયો તે તે કંઇ કેવળ જૈનકુળથી જન્મ પામેલા પુરુષને માટે નથી, પરંતુ સર્વને માટે છે. તેમ આ પણ નિઃશંક માનજો કે હું જે કહું છું તે અપક્ષપાતે અને પરમાર્થબુદ્ધિથી કહું છું.

તમને જે ધર્મતત્ત્વ કહેવાનું છે, તે પક્ષપાત કે સ્વાર્થબુદ્ધિથી કહેવાનું મને કંઇ પ્રયોજન નથી; પક્ષપાત કે સ્વાર્થથી હું તમને અધર્મતત્ત્વ બોધી અધોગતિને શા માટે સાધું? વારંવાર તમને હું નિર્ગ્રંથનાં વચનામૃતો માટે કહું છું, તેનું કારણ તે વચનામૃતો તત્ત્વમાં પરિપૂર્ણ છે, તે છે. જિનેશ્વરોને એવું કોઇ પણ કારણ નહોતું કે તે નિમિત્તે તેઓ મૃષા કે પક્ષપાતી બોધે; તેમ એઓ અજ્ઞાની નહતા, કે એથી મૃષા બોધાઈ જવાય. આશંકા કરશો કે એ અજ્ઞાની નહોતા એ શા ઉપરથી જણાય? તો તેના ઉત્તરમાં એઓના પવિત્ર સિદ્ધાંતોનાં રહસ્યને મનન કરવાનું કહું છું, અને એમ જે કરશે તે તો પુનઃ આશંકા લેશ પણ નહિ કરે. જૈનમતપ્રવર્તકોપ્રતિ મારે કંઈ રાગબુદ્ધિ નથી, કે એ માટે પક્ષપાતે હું કંઈ પણ તમને કહું; તેમ જ અન્યમત પ્રવર્તકોપ્રતિ મારે કઇ વૈરબુદ્ધિ નથી કે મિથ્યા એનું ખંડન કરું; બન્નેમાં હું તો મંદમતિ મધ્યસ્થરૂપ છું. બહુ બહુ મનનથી અને મારી મતિ જ્યાંસુધી પહોંચી ત્યાંસુધીના વિચારથી હું વિનયથી કહું છું કે, પ્રિય ભવ્યો! જૈન જેવું એકે પૂર્ણ અને પવિત્ર દર્શન નથી; વીતરાગ જેવો એકે દેવ નથી, તરીને અનંત દુઃખથી પાર પામવું હોય તો એ સર્વજ્ઞ દર્શનરૂપ કલ્પવૃક્ષને સેવો.

૧૪

જૈન એ એટલી બધી સૂક્ષ્મ વિચારસંકલનાથી ભરેલું દર્શન છે કે એમાં પ્રવેશ કરતાં પણ બહુ વખત જોઇએ. ઉપર ઉપરથી કે કોઈ પ્રતિપક્ષીના કહેવાથી અમુક વસ્તુ સંબંધી અભિપ્રાય બાંધવો કે આપવો એ વિવેકીનું કર્તવ્ય નથી. એક તળાવ સંપૂર્ણ ભર્યું હોય, તેનું જળ ઉપરથી સમાન લાગે છે; પણ જેમ જેમ આગળ ચાલીએ છીએ તેમ તેમ વધારે વધારે ઊંડાપણું આવતું જાય છે; છતાં ઉપર તો જળ સપાટ જ રહે છે; તેમ જગતના સઘળા ધર્મમતો એક તળાવરૂપ છે, તેને ઉપરથી સામાન્ય સપાટી જોઈને સરખા કહી દેવા એ ઉચિત નથી. એમ કહેનારા તત્ત્વને પામેલા પણ નથી. જૈનના એકેકા પવિત્ર સિદ્ધાંત પર વિચાર કરતાં આયુષ્ય પૂર્ણ થાય, તોપણ પાર પમાય નહિ તેમ રહ્યું છે. બાકીના સઘળા ધર્મમતોના વિચાર જિનપ્રણીત વચનામૃતસિંધુ આગળ એક બિંદુરૂપ પણ નથી. જૈનમત જેણે જાણ્યો અને સેવ્યો તે કેવળ નિરાગી અને સર્વજ્ઞ થઈ જાય છે. એના પ્રવર્તકો કેવા પવિત્ર પુરુષો હતા! એના સિદ્ધાંતો કેવા અખંડ સંપૂર્ણ અને દયામય છે! એમાં દૂષણ તો કાંઈ છે જ નહિ! કેવળ નિર્દોષ તો માત્ર જેનું દર્શન છે! એવો એકે પારમાર્થિક વિષય નથી કે જે જૈનમાં નહિ હોય અને એવું એકે તત્ત્વ નથી કે જે જૈનમાં નથી; એક વિષયને અનંત ભેદે પરિપૂર્ણ કહેનાર તે જૈનદર્શન છે. પ્રયોજનભૂતતત્ત્વ એના જેવું ક્યાંય નથી. એક દેહમાં બે આત્મા નથી; તેમ આખી॰ સૃષ્ટિમાં બે જૈન એટલે જૈનની તુલ્ય બીજું દર્શન નથી આમ કહેવાનું કારણ શું? તો માત્ર તેની પરિપૂર્ણતા, નિરાગીતા, સત્યતા અને જગદ્‌હિતૈષિતા.

૧૫

ન્યાયપૂર્વક આટલું મારે પણ માન્ય રાખવું જોઈએ કે જ્યારે એક દર્શનને પરિપૂર્ણ કહી વાત સિદ્ધ કરવી હોય ત્યારે પ્રતિપક્ષની મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી અપૂર્ણતા દર્શાવવી જોઈએ. પણ એ બે વાત પર વિવેચન કરવા જેટલી અહીં જગ્યા નથી; તોપણ થોડું થોડું કહેતો આવ્યો છું. મુખ્યત્વે કહેવાનું કે એ વાત જેને રુચિકર થતી ન હોય કે અસંભવિત લાગતી હોય તેણે જૈનતત્ત્વવિજ્ઞાની શાસ્ત્રો અને અન્ય તત્ત્વવિજ્ઞાની શાસ્ત્રો મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી મનન કરી ન્યાયને કાંટે તોલન કરવું, એ ઉપરથી અવશ્ય એટલું મહાવાક્ય નીકળશે, કે જે આગળ નગારા પર દાંડી ઠોકીને કહેવાયું હતું તે ખરું છે.

જગત ગાડરિયો પ્રવાહ છે. ધર્મના મતભેદ સંબંધીના શિક્ષાપાઠમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે અનેક ધર્મમતની જાળ લાગી પડી છે. વિશુદ્ધ આત્મા કોઈક જ થાય છે. વિવેકથી તત્ત્વને કોઈક જ શોધે છે, એટલે જૈન તત્ત્વને અન્યદર્શનીઓ શા માટે જાણતા નથી એ ખેદ કે આશંકા કરવા જેવું જ નથી.

છતાં મને બહુ આશ્ચર્ય લાગે છે કે કેવળ શુદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વને પામેલા, સકળ દૂષણરહિત, મૃષા કહેવાનું જેને કંઈ નિમિત્ત નથી એવા પુરુષના કહેલાં પવિત્ર દર્શનને પોતે તો જાણ્યું નહિ, પોતાના આત્માનું હિત તો કર્યું નહિ, પણ અવિવેકથી મતભેદમાં આવી જઈ કેવળ નિર્દોષ અને પવિત્ર દર્શનને નાસ્તિક શા માટે કહ્યું હશે ? પણ એ કહેનારા એનાં તત્ત્વને જાણતા નહોતા. વળી એનાં તત્ત્વને જાણવાથી પોતાની શ્રદ્ધા ફરશે, ત્યારે લોકો પછી પોતાના આગળ કહેલા મતને

ગાંઠશે નહિ; જે લૌકિક મતમાં પોતાની આજીવિકા રહી છે, એવા વેદાદિની મહત્તા ઘટાડવાથી પોતાની મહત્તા ઘટશે; પોતાનું મિથ્યા સ્થાપિત કરેલું પરમેશ્વર પદ ચાલશે નહિ. એથી જૈનતત્ત્વમાં પ્રવેશ કરવાની રુચિને મૂળથી જ બંધ કરવા લોકોને એવી ભ્રમભૂરકી આપી કે જૈન નાસ્તિક છે. લોકો તો બિચારા ગભરુ ગાડર છે; એટલે પછી વિચાર પણ ક્યાંથી કરે? એ કહેવું કેટલું મૃષા અને અનર્થકારક છે તે જેણે વીતરાગ પ્રણીત સિદ્ધાંતો વિવેકથી જાણ્યા છે, તે જાણે. મારું કહેવું મંદબુદ્ધિઓ વખતે પક્ષપાતમાં લઈ જાય.

૯૭ : તત્ત્વાવબોધ

૧૬

પવિત્ર જૈન દર્શનને નાસ્તિક કહેવરાવનારાઓ એક મિથ્યા દલીલથી ફાવવા ઇચ્છે છે, કે જૈનદર્શન આ જગતના કર્તા પરમેશ્વરને માનતું નથી. અને જગતકર્તા પરમેશ્વરને જે નથી માનતા તે તો નાસ્તિક જ છે, એવી માની લીધેલી વાત ભદ્રિકજનોને શીઘ્ર ચોંટી રહે છે. કારણ તેઓમાં યથાર્થ વિચાર કરવાની પ્રેરણા નથી. પણ જો એ ઉપરથી એમ વિચારવામાં આવે કે ત્યારે જૈન જગતને અનાદિ અનંત કહે છે તે કયા ન્યાયથી કહે છે! જગતકર્તા નથી એમ કહેવામાં એમનું નિમિત્ત શું છે? એમ એક પછી એક ભેદરૂપ વિચારથી તેઓ જૈનની પવિત્રતા પર આવી શકે. જગત રચવાની પરમેશ્વરને જરૂર શી હતી? રચ્યું તો સુખદુઃખ મૂકવાનું કારણ શું હતું? રચીને મોત શા માટે મૂક્યું? એ લીલા કોને બતાવવી હતી? રચ્યું તો કયાં કર્મથી રચ્યું? તે પહેલાં રચવાની ઇચ્છા કાં નહોતી? ઈશ્વર કોણ? જગતના પદાર્થ કોણ? અને ઇચ્છા

કોણ? રચ્યું તો જગતમાં એકજ ધર્મનું પ્રવર્ત્તન રાખવું હતું; આમ ભ્રમણમાં નાખવાની જરૂર શી હતી? કદાપિ એમ માનો કે બિચારાની ભૂલ થઇ હશે! ક્ષમા કરીએ! પણ એવું દોઢ ડહાપણ ક્યાંથી સૂઝ્યું કે એને જ મૂળથી ઉખેડનારા એવા મહાવીર જેવા પુરુષોને જન્મ આપ્યો? એનાં કહેલાં દર્શનને જગતમાં વિદ્યમાનતા કાં આપી? પોતાના પગ પર હાથે કરીને કુહાડો મારવાની એને શું અવશ્ય હતી? એક તો જાણે એ પ્રકારે વિચાર, અને બાકી બીજા પ્રકારે એ વિચાર કે જૈનદર્શન પ્રવર્ત્તકોને એનાથી કઇ દ્વેષ હતો? જગતકર્તા હોત તો એમ કહેવાથી એઓના લાભને કંઇ હાનિ પહોંચતી હતી? જગત્કર્તા નથી, જગત અનાદિ અનંત છે; એમ કહેવામાં એમને કંઇ મહત્તા મળી જતી હતી? આવા અનેક વિચારો વિચારતાં જણાઇ આવશે કે જગતનું સ્વરૂપ છે તેમજ તે પવિત્ર પુરુષોએ કહ્યું છે. એમાં ભિન્નભાવ કહેવાનું એમને લેશમાત્ર પ્રયોજન નહોતું સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુની રક્ષા જેણે પ્રણીત કરી છે, એક રજકણથી કરીને આખા જગતના વિચારો જેણે સર્વ ભેદે કહ્યા છે તેવા પુરુષોનાં પવિત્ર દર્શનને નાસ્તિક કહેનારા કઈ ગતિને પામશે એ વિચારતાં દયા આવે છે?

૯૮ : તત્ત્વાવબોધ

૧૭

જે ન્યાયથી જય મેળવી શકતો નથી; તે પછી ગાળો ભાંડે છે; તેમ પવિત્ર જૈનના અખંડ તત્ત્વસિદ્ધાંતો શંકરાચાર્ય, દયાનંદ સંન્યાસી વગેરે જ્યારે તોડી ન શકયા ત્યારે પછી 'જૈન નાસ્તિક હૈ, સો ચાર્વાકમેંસે ઉત્પન્ન હુઆ હૈ' એમ કહેવા માંડયું. પણ એ સ્થળે કોઇ પ્રશ્ન કરે કે, મહારાજ! એ વિવેચન તમે પછી કરો. એવા શબ્દો કહેવામાં કંઈ વખત વિવેક

કે જ્ઞાન જોઈતું નથી; પણ આનો ઉત્તર આપો કે જૈન વેદથી કઈ વસ્તુમાં ઊતરતો છે; એનું જ્ઞાન, એનો બોધ, એનું રહસ્ય અને એનું સત્શીલ કેવું છે તે એકવાર કહો. આપના વેદ વિચારો કઈ બાબતમાં જૈનથી ચઢે છે? આમ જ્યારે મર્મસ્થાન પર આવે ત્યારે મૌન સિવાય તેઓ પાસે બીજું કંઈ સાધન રહે નહિ. જે સત્પુરુષોનાં વચનામૃત અને યોગબળથી આ સૃષ્ટિમાં સત્યદયા, તત્ત્વજ્ઞાન અને મહાશીલ ઉદય પામે છે, તે પુરુષો કરતાં જે પુરુષો શૃંગારમાં રાચ્યા પડ્યા છે, સામાન્ય તત્ત્વજ્ઞાનને પણ નથી જાણતા, જેનો આચાર પણ પૂર્ણ નથી, તેને ચઢતા કહેવા, પરમેશ્વરને નામે સ્થાપવા અને સત્યસ્વરૂપની અવર્ણ ભાષા બોલવી, પરમાત્મ સ્વરૂપ પામેલાને નાસ્તિક કહેવા એ એમની કેટલી બધી કર્મની બહુલતાનું સૂચવન કરે છે? પરંતુ જગત મોહાંધ છે; મતભેદ છે ત્યાં અંધારું છે. મમત્વ કે રાગ છે ત્યાં સત્ય તત્ત્વ નથી. એ વાત આપણે શા માટે ન વિચારવી?

હું એક મુખ્ય વાત તમને કહું છું કે જે મમત્વરહિતની અને ન્યાયની છે. તે એ છે કે ગમે તે દર્શનને તમે માનો; ગમે તો પછી તમારી દૃષ્ટિમાં આવે તેમ જૈનને કહો, સર્વ દર્શનનાં શાસ્ત્રતત્ત્વને જુઓ, તેમ જૈનતત્ત્વને પણ જુઓ. સ્વતંત્ર આત્મિક શક્તિએ જે યોગ્ય લાગે તે અંગીકાર કરો. મારું કે બીજા ગમે તેનું ભલે એકદમ તમે માન્ય ન કરો પણ તત્ત્વને વિચારો.

૯૯ : સમાજની અગત્ય

આંગ્લભૌમિયો સંસાર સંબંધી અનેક કળા અને કૌશલ્યમાં શાથી વિજય પામ્યા છે? એ વિચાર કરતાં આપણને તત્કાળ જણાશે કે તેઓનો બહુ ઉત્સાહ અને એ ઉત્સાહમાં અનેકનું

મળવું. કળાકૌશલ્યના એ ઉત્સાહી કામમાં એ અનેક પુરુષોની ઊભી થયેલી સભા કે સમાજે પરિણામ શું મેળવ્યું? તો ઉત્તરમાં એમ આવશે કે લક્ષ્મી, કીર્તિ અને અધિકાર. એ એમનાં ઉદાહરણ ઉપરથી એ જાતિના કળાકૌશલ્યો શોધવાનો હું અહીં બોધ કરતો નથી; પરંતુ સર્વજ્ઞ ભગવાનનું કહેલું ગુપ્ત તત્ત્વ પ્રમાદ સ્થિતિમાં આવી પડયું છે, તેને પ્રકાશિત કરવા તથા પૂર્વાચાર્યોનાં ગૂંથેલાં મહાન શાસ્ત્રો એકત્ર કરવા, પડેલા ગચ્છના મતમતાંતરને ટાળવા તેમ જ ધર્મવિદ્યાને પ્રફુલ્લિત કરવા સદાચરણી શ્રીમંત અને ધીમંત બન્નેએ મળીને એક મહાન સમાજ સ્થાપન કરવાની અવશ્ય છે, એમ દર્શાવું છું. પવિત્ર સ્યાદ્વાદમતનું ઢંકાયલું તત્ત્વ પ્રસિદ્ધિમાં આણવા જ્યાં સુધી પ્રયોજન નથી, ત્યાંસુધી શાસનની ઉન્નતિ પણ નથી. લક્ષ્મી, કીર્તિ અને અધિકાર સંસારી કળાકૌશલ્યથી મળે છે, પરંતુ આ ધર્મકળાકૌશલ્યથી તો સર્વ સિદ્ધિ સાંપડશે. મહાન સમાજના અંતર્ગત ઉપસમાજ સ્થાપવા. વાડામાં બેસી રહેવા કરતાં મતમતાંતર તજી એમ કરવું ઉચિત છે. હું ઇચ્છું છું કે તે કૃતની સિદ્ધિ થઇ જૈનાંતર્ગચ્છ મતભેદ ટળો; સત્ય વસ્તુ ઉપર મનુષ્યમંડળનું લક્ષ આવો; અને મમત્વ જાઓ!

૧૦૦ : મનોનિગ્રહનાં વિઘ્ન

વારંવાર જે બોધ કરવામાં આવ્યો છે તેમાંથી મુખ્ય તાત્પર્ય નીકળે છે તે એ છે કે આત્માને તારો અને તારવા માટે તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રકાશ કરો; તથા સત્શીલને સેવો. એ પ્રાપ્ત કરવા જે જે માર્ગ દર્શાવ્યા તે તે માર્ગ મનોનિગ્રહતાને આધીન છે. મનોનિગ્રહતા થવા લક્ષની બહોળતા કરવી જરૂરની છે. બહોળતામાં વિઘ્નરૂપ નીચેના દોષ છેઃ–

૧. આળસ, ૨. અનિયમિત ઊંઘ, ૩. વિશેષ આહાર,

૪. ઉન્માદ પ્રકૃતિ, ૫. માયાપ્રપંચ, ૬. અનિયમિત કામ, ૭. અકરણીય વિલાસ, ૮. માન, ૯. મર્યાદા ઉપરાંત કામ, ૧૦. આપવડાઈ, ૧૧. તુચ્છ વસ્તુથી આનંદ, ૧૨ રસગારવલુબ્ધતા, ૧૩. અતિ ભોગ, ૧૪. પારકું અનિષ્ટ ઇચ્છવું, ૧૫. કારણ વિનાનું રળવું, ૧૬. ઝાઝાનો સ્નેહ, ૧૭. અયોગ્ય સ્થળે જવું, અને ૧૮. એકે ઉત્તમ નિયમ સાધ્ય ન કરવો.

જ્યાંસુધી આ અષ્ટાદશ વિષયથી મનનો સંબંધ છે, ત્યાંસુધી અષ્ટાદશ પાપસ્થાનક ક્ષય થવાનાં નથી. આ અષ્ટાદશ દોષ જવાથી મનોનિગ્રહતા અને ધારેલી સિદ્ધિ થઈ શકે છે. એ દોષ જ્યાંસુધી મનથી નિકટતા ધરાવે છે ત્યાંસુધી કોઈ પણ મનુષ્ય આત્મસાર્થક કરવાનો નથી. અતિ ભોગને સ્થળે સામાન્ય ભોગ નહિ, પણ કેવળ ભોગ ત્યાગવ્રત જેણે ધર્યું છે તેમ જ એ એકકે દોષનું મૂળ જેના હૃદયમાં નથી તે સત્પુરુષ મહદ્‌ભાગી છે.

૧૦૧ : સ્મૃતિમાં રાખવાયોગ્ય મહાવાક્યો

૧. એક ભેદે નિયમ એ આ જગતનો પ્રવર્ત્તક છે.

૨. જે મનુષ્ય સત્પુરુષોનાં ચરિત્રરહસ્યને પામે છે તે મનુષ્ય પરમેશ્વર થાય છે.

૩. ચંચળ ચિત્ત એ સર્વ વિષમ દુઃખનું મૂળિયું છે.

૪. ઝાઝાનો મેળાપ અને થોડા સાથે અતિ સમાગમ એ બન્ને સમાન દુઃખદાયક છે.

૫. સમસ્વભાવીનું મળવું એને જ્ઞાનીઓ એકાંત કહે છે.

૬. ઇંદ્રિયો તમને જીતે અને સુખ માનો તે કરતાં તેને તમે જીતવામાં જ સુખ, આનંદ અને પરમપદ પ્રાપ્ત કરશો.

૭. રાગવિના સંસાર નથી અને સંસારવિના રાગ નથી.

૮. યુવાવયનો સર્વ સંગ પરિત્યાગ પરમપદને આપે છે.

૯. તે વસ્તુના વિચારમાં પહોંચો કે જે વસ્તુ અતીંદ્રિય સ્વરૂપ છે.

૧૦. ગુણીના ગુણમાં અનુરક્ત થાઓ.

૧૦૨ : વિવિધ પ્રશ્નો

૧

આજે તમને હું કેટલાક પ્રશ્નો નિર્ગ્રંથપ્રવચનાનુસાર ઉત્તર આપવા માટે પૂછું છું.

પ્ર૦—કહો ધર્મની અગત્ય શી છે?

ઉ૦—અનાદિ કાળથી આત્માની કર્મજાળ ટાળવા માટે.

પ્ર૦—જીવ પહેલો કે કર્મ?

ઉ૦—બન્ને અનાદિ છે. જીવ પહેલો હોય તો એ વિમળ વસ્તુને મળ વળગવાનું કંઈ નિમિત્ત જોઈએ. કર્મ પહેલાં કહો તો જીવ વિના કર્મ કર્યાં કોણે? એ ન્યાયથી બન્ને અનાદિ છે.

પ્ર૦—જીવ રૂપી કે અરૂપી?

ઉ૦—રૂપી પણ ખરો; અને અરૂપી પણ ખરો.

પ્ર૦—રૂપી કયા ન્યાયથી અને અરૂપી કયા ન્યાયથી તે કહો?

ઉ૦—દેહ નિમિત્તે રૂપી અને સ્વસ્વરૂપે અરૂપી.

પ્ર૦—દેહ નિમિત્ત શાથી છે?

ઉ૦—સ્વકર્મના વિપાકથી.

પ્ર૦—કર્મની મુખ્ય પ્રકૃતિઓ કેટલી છે?

ઉ૦—આઠ.

પ્ર૦—કઈ કઈ?

ઉ૦—જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય.

પ્ર૦—એ આઠે કર્મની સામાન્ય સમજ કહો.

ઉ૦—જ્ઞાનવરણીય એટલે આત્માની જ્ઞાન સંબંધીની જે અનંતશક્તિ છે તેને આચ્છાદન થઈ જવું તે. દર્શનાવરણીય એટલે આત્માની જે અનંત દર્શનશક્તિ છે તેને આચ્છાદન થઈ જવું તે. વેદનીય એટલે દેહનિમિત્તે સાતા અસાતા બે પ્રકારનાં વેદનીય કર્મ એથી અવ્યાબાધ સુખરૂપ આત્માની શક્તિ રોકાઈ રહેવી તે. મોહનીય કર્મ એટલે આત્મચરિત્રરૂપ શક્તિ રોકાઈ રહેવી તે. આયુકર્મ એટલે અક્ષય સ્થિતિ ગુણ રોકાઇ રહેવો તે. નામકર્મ એટલે અમૂર્તિરૂપ દિવ્ય શક્તિ રોકાઈ રહેવી તે. ગોત્રકર્મ એટલે અટલ અવગાહનારૂપ આત્મિકશક્તિ રોકાઇ રહેવી તે. અંતરાય કર્મ એટલે અનંત દાન, લાભ, વીર્ય, ભોગ અને ઉપભોગ શક્તિ રોકાઈ રહેવી તે.

૧૦૩ : વિવિધ પ્રશ્નો

૨

પ્ર૦—એ કર્મો ટળવાથી આત્મા ક્યાં જાય છે?

ઉ૦—અનંત અને શાશ્વત મોક્ષમાં.

પ્ર૦—આ આત્માનો મોક્ષ કોઈવાર થયો છે?

ઉ૦—ના.

પ્ર૦—કારણ?

ઉ૦—મોક્ષ થયેલો આત્મા કર્મમલ રહિત છે. એથી પુનર્જન્મ એને નથી.

પ્ર૦—કેવળીનાં લક્ષણ શું ?

ઉ૦—ચાર ઘનઘાતી કર્મનો ક્ષય કરી શેષ ચાર કર્મને પાતળાં પાડી જે પુરુષ ત્રયોદશ ગુણસ્થાનકવર્તી વિહાર કરે છે તે.

પ્ર૦—ગુણસ્થાનક કેટલાં ?

ઉ૦—ચૌદ.

પ્ર૦—તેનાં નામ કહો ?

ઉ૦—૧ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક, ૨ સાસ્વાદન (સાસાદન) ગુણસ્થાનક, ૩ મિશ્રગુણસ્થાનક, ૪ અવિરતિસમ્યગદૃષ્ટિ ગુણસ્થાનક, ૫ દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક, ૬ પ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનક, ૭ અપ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનક, ૮ અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક, ૯ અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાનક, ૧૦ સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનક, ૧૧ ઉપશાંતમોહગુણસ્થાનક, ૧૨ ક્ષીણમોહગુણસ્થાનક, ૧૩ સયોગીકેવળી ગુણસ્થાનક, ૧૪ અયોગીકેવળી ગુણસ્થાનક.

૧૦૪ : વિવિધ પ્રશ્નો

૩

પ્ર૦—કેવળી અને તીર્થંકર એ બન્નેમાં ફેર શો ?

ઉ૦—કેવળી અને તીર્થંકર શક્તિમાં સમાન છે; પરંતુ તીર્થંકરે પૂર્વે તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જ્યું છે; તેથી વિશેષમાં બાર ગુણ અને અનેક અતિશય પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્ર૦—તીર્થંકર પર્યટન કરીને શા માટે ઉપદેશ આપે છે? એ તો નિરાગી છે ?

ઉ૦—તીર્થંકર નામકર્મ જે પૂર્વે બાંધ્યું છે તે વદવા માટે તેઓને અવશ્ય તેમ કરવું પડે છે.

પ્ર૦—હમણાં પ્રવર્તે છે તે શાસન કોનું છે ?

ઉ૦—શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનું.

પ્ર૦—મહાવીર પહેલાં જૈનદર્શન હતું?

ઉ૦—હા.

પ્ર૦—તે કોણે ઉત્પન્ન કર્યું હતું?

ઉ૦—તે પહેલાના તીર્થંકરોએ.

પ્ર૦—તેઓના અને મહાવીરના ઉપદેશમાં કંઇ ભિન્નતા ખરી કે?

ઉ૦—તત્ત્વસ્વરૂપે એકજ છે. ભિન્ન ભિન્ન પાત્રને લઇને ઉપદેશ હોવાથી અને કંઇક કાળભેદ હોવાથી સામાન્ય મનુષ્યને ભિન્નતા લાગે ખરી; પરંતુ ન્યાયથી જોતાં એ ભિન્નતા નથી.

પ્ર૦—એઓનો મુખ્ય ઉપદેશ શું છે?

ઉ૦—આત્માને તારો; આત્માની અનંતશક્તિઓનો પ્રકાશ કરો; એને કર્મરૂપ અનંત દુઃખથી મુક્ત કરો એ.

પ્ર૦—એ માટે તેઓએ કયાં સાધનો દર્શાવ્યાં છે?

ઉ૦—વ્યવહારનયથી સદ્દેવ, સદ્ધર્મ, અને સદ્ગુરુનું સ્વરૂપ જાણવું; સદ્દેવના ગુણગ્રામ કરવા; ત્રિવિધ ધર્મ આચરવો અને નિર્ગ્રંથ ગુરુથી ધર્મની ગમ્યતા પામવી તે.

પ્ર૦—ત્રિવિધ ધર્મ કયો?

ઉ૦—સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ, સમ્યગ્દર્શનરૂપ અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ.

૧૦૫ : વિવિધ પ્રશ્નો

૪

પ્ર૦—આવું જૈનદર્શન જ્યારે સર્વોત્તમ છે ત્યારે સર્વ આત્માઓ એના બોધને કાં માનતા નથી?

ઉ૦—કર્મની બાહુલ્યતાથી, મિથ્યાત્વનાં જામેલાં દળિયાંથી અને સત્સમાગમના અભાવથી.

પ્ર૦—જૈનના મુનિઓના મુખ્ય આચારરૂપ શું છે?

ઉ૦—પાંચ મહાવ્રત, દશવિધિ યતિધર્મ, સપ્તદશવિધિ સંયમ, દશવિધિ વૈયાવૃત્ય, નવવિધિ બ્રહ્મચર્ય, દ્વાદશ પ્રકારનું તપ, ક્રોધાદિક ચાર પ્રકારના કષાયનો નિગ્રહ; વિશેષમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનું આરાધન ઇત્યાદિ અનેક ભેદ છે.

પ્ર૦—જૈનમુનિઓના જેવાં જ સંન્યાસિયોનાં પંચયામ છે; અને બૌદ્ધધર્મનાં પાંચ મહાશીલ છે. એટલે એ આચારમાં તો જૈનમુનિઓ અને સંન્યાસીઓ તેમ જ બૌદ્ધમુનિઓ સરખા ખરા કે?

ઉ૦—નહિ.

પ્ર૦—કેમ નહિ?

ઉ૦—એઓનાં પંચયામ અને પંચમહાશીલ અપૂર્ણ છે. મહાવ્રતના પ્રતિભેદ જૈનમાં અતિ સૂક્ષ્મ છે. પેલા બેના સ્થૂળ છે.

પ્ર૦—સૂક્ષ્મતાને માટે દૃષ્ટાંત આપો જોઇએ?

ઉ૦—દૃષ્ટાંત દેખીતું છે. પંચયામીઓ કંદમૂળાદિક અભક્ષ્ય ખાય છે, સુખશય્યામાં પોઢે છે; વિવિધ જાતનાં વાહનો અને પુષ્પનો ઉપભોગ લે છે; કેવળ શીતળ જળથી તેઓનો વ્યવહાર છે. રાત્રિએ ભોજન લે છે. એમાં થતો અસંખ્યાતા જંતુનો વિનાશ, બ્રહ્મચર્યનો ભંગ એ આદિની સૂક્ષ્મતા તેઓના જાણવામાં નથી. તેમ જ માંસાદિક અભક્ષ્ય અને સુખશીલિયાં સાધનોથી બૌદ્ધ મુનિઓ યુક્ત છે. જૈન મુનિઓ તો એથી કેવળ વિરક્ત છે.

૫

*　*　*

પ્ર૦—આટલું તો મને લાગે છે કે મહાવીરાદિક જિનેશ્વરનું કથન ન્યાયના કાંટા પર છે; પરંતુ જગતકર્તાની તેઓ ના કહે છે, અને જગત અનાદિ અનંત છે એમ કહે છે. તે વિષે કંઇ કંઇ શંકા થાય છે - કે આ અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રયુક્ત જગત વગર બનાવ્યે કયાંથી હોય?

ઉ૦—આપને જ્યાંસુધી આત્માની અનંત શક્તિની લેશ પણ દિવ્ય પ્રસાદી મળી નથી ત્યાંસુધી એમ લાગે છે; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાને એમ નહિ લાગે. "સમ્મતિતર્ક" આદિ ગ્રંથનો આપ અનુભવ કરશો એટલે એ શંકા નીકળી જશે.

પ્ર૦—પરંતુ સમર્થ વિદ્વાનો પોતાની મૃષા વાતને પણ દૃષ્ટાંતાદિકથી સૈદ્ધાંતિક કરી દે છે; એથી એ તૂટી શકે નહિ, પણ સત્ય કેમ કહેવાય?

ઉ૦—પણ આને કંઈ મૃષા કથવાનું પ્રયોજન નહોતું અને પળભરં એમ માનીએ, કે એમ આપણને શંકા થઈ કે એ કથન મૃષા હશે તો પછી જગતકર્તાએ એવા પુરુષને જન્મ પણ કાં આપ્યો? નામબોળક પુત્રને જન્મ આપવા શું પ્રયોજન હતું? તેમ વળી એ પુરુષો સર્વજ્ઞ હતા; જગતકર્તા સિદ્ધ હોત તો એમ કહેવાથી તેઓને કંઈ હાનિ નહોતી.

અખાની વાણી ૩–૦
પ્રીતમદાસની વાણી ... ૨–૮
ભજનસાગર ૨–૮
ગુજરાતની ગઝલો ... ૧–૦
तुकाम्हणेः– ૦–૫
દાસબોધ ૨–૮
સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશો ૨–૮
" " સદુપદેશો ઇ૦ ૨–૮
તુકારામ ગાથા–બે ગ્રંથમાં ૬–૦
વિવેકાનંદસાર ૨–૦
સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો ૨–૪
" " ભક્તિયોગ ૧–૮
પાતંજલયોગ ને જ્ઞાનયોગ ૨–૦

સંતપુરુષોનાં ચરિત્રો

બુદ્ધચરિત્ર ને સંતપુરુષો ૨–૦
રામકૃષ્ણ પરમહંસ–ચરિત્ર ૨–૮
સ્વામી વિવેકાનંદ ... ૩–૦
સ્વામી રામતીર્થ–ચરિત્ર ૩–૦
સંત તુકારામ ૨–૮
ચૈતન્ય મહાપ્રભુ–ત્રણ ગ્રંથ ૬–૮
જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથ ૨–૮
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદ અને શિવાનંદનાં ચરિત્રો ૧–૬
શ્રીરામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહાશયનાં ચરિત્રો ૧–૦
સરયુદાસજી, ભૂધરભક્ત અને જાનકીદાસજી ૦–૧૦
ભક્તચરિત્ર ... ... ૨–૮.

આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ–ભા-૨જો ૨–૮
મુસ્લિમ મહાત્માઓ ... ૨–૪
નાનક–અન્ય નવ ગુરુઓ ૦–૬
મહર્ષિ દયાનંદ ... ૧–૦
સ્વામી સહજાનંદ ... ૦–૧૨
મહાવીર–ચરિત્ર ૦–૬
રમણ મહર્ષિ ૧–૦
તૈલંગ સ્વામી ૦–૪
સાઈબાબા ૩–૦

ઐતિહાસિક ને સાહિત્ય

ભારતના વીરપુરુષો ... ૧–૪
વીર દુર્ગાદાસ ને મારુ સરદારો ૧–૦
કચ્છની લોકવાર્તા ... ૨–૦
સાહિત્યપ્રારંભિકા ... ૧–૦
આત્મનિરીક્ષણ ... ૧–૦

સ્ત્રીઉપયોગી ગ્રંથો

ભારતની દેવીઓ-ત્રણ ગ્રંથમાં ૯–૦
દયાળુ માતા ને સદ્ગુણી પુત્રી ૦–૮
સ્વર્ગનું વિમાન... ... ૨–૦
સ્વર્ગની કૂંચી ૨–૦
સાચું સ્વર્ગ ૨–૦
સ્વર્ગનો ખજાનો... ... ૨–૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ ૨–૦
સ્વર્ગની જિંદગી ... ૨–૦
સંસારમાં સ્વર્ગ ... ૨–૦
સ્વર્ગનો આનંદ ... ૨–૦
સ્વર્ગની સીડી ... ૨–૦
સ્વર્ગની સડક ૨–૦

ટૂંકી વાર્તાઓ–ભાગ ૧ લો ૨–૮
„ –ભાગ ૨ જો ૨–૮
„ –ભાગ ૫મો ૨–૮
„ –ભાગ ૬ ઠ્ઠો ૨–૮

ત્સાહ ને ચેતનાપ્રેરક

સંસારમાં સુખ ક્યાં છે ? ૧–૦
સુબોધપુષ્પવાટિકા ... ૦–૫
સુબોધ કથાસાગર ... ૨–૦
આગળ ધસો ૨–૮
ભાગ્યના સ્રષ્ટાઓ ... ૨–૮
સુખી જીવનનાં સાધન ૧–૮
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા–ભાગ ૧,૨ ૪–૦
કતલખાનું ૩–૦
શુભસંગ્રહ–ભાગ ૧, ૨, ને ૬ ૫–૪

વૈદક ને વિજ્ઞાન

આર્યભિષક્ ૬–૦
ઔષધિ કલ્પલતા ... ૦–૧૨
વૈદકસંબંધી વિચારો–ભા. ૧,૨, ૩–૧૨
આયુર્વેદ નિબંધમાળા–ભા. ૧ ૨–૮
„ „ ભાગ ૨જો ૧–૧૨
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન ૦–૮
આરોગ્ય ને ખોરાક ... ૧–૦
હિંદના આર્થિક વિકાસની યોજના ૦–૮

બાળોપયોગી

બિરબલ અને બીજા ... ૧–૮
ભારતીય નીતિકથાઓ... ૦–૮
સુબોધક નીતિકથા ... ૦–૮
સદ્ગુણી બાળકો ... ૦–૪
બાળસદ્બોધ ૦–૪
બાળકોની વાતો–૨ ... ૦–૮

સર્વોપયોગી સાહિત્ય શ્રેણીનાં પુસ્તકો

પ્રકાશનાં પગલાં ... ૦–૧૦
રાખની ઢગલી... ... ૦–૧૦
હાસ્યતરંગ ૦–૧૦
જીવનનીકલા ૦–૧૦
જગતમાં જાણવા જેવું ૦–૧૦
જીવનપરિવર્તન ... ૦–૧૦